

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2016

ЗМІСТ

Статті

- НЕЗДОЛІЙ О.І. Палеолітична стоянка Коробчине-курган у ландшафті басейну Великої Висі
СПИЦИНА Л.А. Рогачицький горизонт в степових поховальних традиціях
ЧЕЧУЛІНА І.О. Штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії
МОГИЛОВ О.Д. Про один із різновидів пряжок скіфського часу
МИРОНЕНКО Л.В. Керамічний посуд другої чверті XVII ст. з території Батурина

CONTENTS

Articles

- 3 NEZDOLII O.I. Korobchyne-kurhan Palaeolithic Site in Landscape of the Velyka Vys River Basin
13 SPITSYNA L.A. Rohachyk Horizon in Steppe Funeral Traditions
29 CHECHULINA I.O. Stamped Ornament on Attic Black-glazed Ware from Olbia
40 MOHYLOV O.D. On One of Varieties of Scythian Period Buckles
59 MYRONENKO L.V. Pottery of Second Quarter of 17th Century from Territory of Baturyn

Публікації археологічного матеріалу

- ДИДЕНКО С.В., ШЕЛЕХАНЬ О.В. Кинджали скіфського часу із перехрестями спрощених форм (за матеріалами Національного музею історії України)
КОЗЛЕНКО Р.О. Римські форти на території Ольвійської держави
АКСЬОНОВ В.С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів

Publications of Archaeological Materials

- 66 DIDENKO S.V., SHELEKHAN O.V. Scythian-time Daggers with Simplified Cross-guards (Based on the Materials from the National Museum of History of Ukraine)
78 KOZLENKO R.O. Roman Forts on the Territory of Olbian State
88 AKSIONOV V.S. Compound Bows in Graves of Early Mediaeval Catacomb Burial Ground near Verkhniy Saltiv Village

Охорона археологічних пам'яток

- ТОВКАЙЛО М.Т., ТИТОВА О.М. Запорозький Гард: правда й вигадки **98**
- ПРИЩЕПА Б.А. Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких **110**
- ПАНЧЕНКО В.В. Меценатство і спонсорство та історико-культурна спадщина в Україні **118**

Protection of Archaeological Monuments

- TOVKAYLO M.T., TYTOVA O.M. Zaporizhia Gard: Truth and Fiction
- PRYSHCHEPA B.A. Archaeological Research at Ostroh in the Period of Ostrohski Princes
- PANCHENKO V. V. Patronage and Sponsorship and Historic and Cultural Heritage in Ukraine

Історія науки

- КОСТЕНКО А.В., ШЕВЧЕНКО А.В. І.В. Фабриціус (1882—1966 рр.): археолог та музеєзнавець **122**

History of Science

- KOSTENKO A.V., SHEVCHENKO A.V. I.V. Fabritsius (1882—1966): Archaeologist and Museumologist

Рецензії

- СЕГЕДА С.П. Рец.: «Історична антропологія та біоархеологія України» **134**
- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Рец.: Н.С. Котова. Древнейшая керамика Украины **137**

Book Review

- SEHEDA S.P. Re.: «Historic Anthropology and Bioarchaeology in Ukraine»
- ZALIZNIAK L.L. Re.: Kotova N.S. The Oldest Ceramics in Ukraine

Хроніка

- До ювілею Світлани Олександрівни Біляєвої **142**
- До 60-річчя Михайла Юрійовича Відейка **144**
- ЦЬОМКАЛО Л.А. Дві важливі дати в історії скіфознавства **146**
- Пам'яті Цигилик Володимира Миколайовича **147**

News Review

- To the Jubilee of Svitlana Oleksandrivna Biliaieva
- To the 60th Anniversary of Mykhailo Yuriyovych Videiko
- TSIOMKALO L.A. Two Important Dates in History of Scythian Studies
- To the Memory of Tsyhlyk Volodymyr Mykolayovych

Наші автори

149 Our Authors

Список скорочень

150 Abbreviations

Здано до набору 11.04.2016. Підписано до друку 11.07.2016. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 200 прим.

Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

О.І. Нездолій

ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КОРОБЧИНЕ-КУРГАН У ЛАНДШАФТІ БАСЕЙНУ ВЕЛИКОЇ ВИСІ

На основі проведених палеопедологічних досліджень стоянки Коробчине-курган із залученням широкого кола палео-географічних напрацювань запропоновано реконструкцію основних характеристик давнього ландшафту басейну річки Велика Вись, в якому знаходиться пам'ятка. Здійснено ретроспективний огляд ландшафту. Його розглянуто як систему, у котру входить геологічна складова, рельєф, гідрографічні особливості, ґрунтовий покрив, кліматичні умови, своєрідні флора та фауна.

Ключові слова: палеоліт, стоянка Коробчине-курган, палеогеографія, Велика Вись.

Інтегрування археологічних та палеогеографічних досліджень дозволяє відтворити особливості давнього природного середовища, в якому існували мешканці палеолітичної стоянки Коробчине-курган, що знаходиться у басейні р. Велика Вись. Аналіз палеодовкілля пам'ятки надає важливу інформацію для розуміння регіональних закономірностей вибору давніми людьми певних фізико-географічних обставин минулого для проживання.

Більшість визначальних складових природних умов окремої території, таких як особливості клімату, гідрографічна мережа, ґрунтовий покрив, своєрідний рослинний і тваринний світ, значною мірою залежать від характеристик рельєфу цих просторів (Мещеряков 1972, с. 8). У свою чергу, одним із провідних факторів формування рельєфу виступає його геологічний розвиток та структурно-тектонічна складова (Бондарчук 1949, с. 43; Мещеряков 1972, с. 25).

Відповідно до тектонічного районування басейн Великої Висі знаходиться у межах Кіровоградського мегаблоку Українського кристалічного щита, структурного елемента фундаменту Східноєвропейської платформи (Веліканов 2007, с. 117; Зоненшайн, Кузьмін, Натапов та ін. 1990, с. 27—28). При загальних висхідних тектонічних рухах, що охоплюють переважну частину території України, одні з найінтенсивніших піднятих (2—4 мм/рік) характерні для досліджуваного регіону (Вишневський, Косовець 2003, с. 16). У межах басейну Великої Висі мегаблок сформований інтрузив-

ними, метаморфічними та теригенними формаціями різноманітних гірських порід (Галецький, Колосовська, Педанюк та ін. 2007, с. 112; Семененко 1958, с. 185—187). Над кристалічними утвореннями знаходиться платформний чохол з осадових порід максимальною потужністю до 200 м, який сформований палеогеновими, неогеновими та четвертинними відкладами (Дубинський, Варданянц, Перевозчикова і др. 1968, с. 458—459). Палеоген-неогенова формація регіону представлена пісковиками, вапняками та мергелями (Веліканов, Гожик, Педанюк 2007, с. 108—109; Ключников, Басс 1958, с. 658—677; Молявко 1958, с. 755—761).

Археологічні артефакти доби палеоліту пов'язані з елювіальними та еолово-делювіальними відкладами четвертинного періоду басейну Великої Висі. Відклади середнього й верхнього плейстоцену майже суцільно перекривають попередні утворення, вони відсутні лише в межах виходу на поверхню кристалічних порід і на крутих схилах ярів та балок. Потужність четвертинних відкладів у межах басейну Великої Висі значно коливається — від 0,1 м у долинах річок чи тальвегах ярів до 40 м на вододілах (Дорошкевич 2009, с. 262). Сучасні ґрунти представлені типовими та реградованими чорноземами (Канаш, Лактіонова, Медведєв та ін. 2007, с. 188—189).

Знаходячись у ареалі Середнього Побужжя, річка Велика Вись зливається з Гнилим і Гірським Тікичами утворюючи фактично єдину велику притоку Південного Бугу — р. Синюху (Клименко 2010, с. 23). За довжини 166 км Велика Вись має басейн площею 2860 км², до складу якого входять 219 дрібніших річок,

більшість завдовжки до 10 км (Яцик, Бишовець, Богатирьов та ін. 1991, с. 38—39). Асиметричний басейн Великої Висі має грушоподібну форму, його середня висота становить 180 м. За довжини басейну 85 км і середньої його ширини 34 км, щільність річкової мережі складає 0,31 км/км² (Баула, Гладун, Савченко и др. 1978, с. 166).

Для Великої Висі характерне нерозгалужене хвилясте, місцями дуже хвилясте річище. Для середньої і нижньої течії притаманне чергування плес із перекатами. На плесах ширина ріки становить 40—60 м, а глибина — 2—4 м. На перекатах ці показники складають 10—20 м і 0,5—1,5 м, відповідно. Швидкість течії перебуває в межах 0,1—0,3 м/с. Подекуди плеса змінюються ділянками з невираженим річищем, а в засушливі роки на окремих перекатах річка повністю пересихає. Річка протікає хвилястою, трапецієподібною у поперечному перетині, широкою долиною (2—3 км), яка у окремих місцях розширюється до 4,5 км. Для долини характерні переважно випуклі, помірно стрімкі та стрімкі, подекуди пологі та східчасті, схили висотою від 10 м до 40 м, у нижній течії — вони дуже стрімкі та урвисті, заввишки до 60 м. Схили прорізані значної кількістю ярів та балок (Баула, Гладун, Савченко и др. 1978, с. 166—168).

Формування гідрографічної мережі Великої Висі у значній мірі залежить від геоморфологічних особливостей регіону. Басейн річки розташований в межах одного геоморфологічного району Східноєвропейської рівнини (Барщевський, Бортник, Вахрушев та ін. 2007, с. 162). Подібна локація вказує на можливість наявності лише незначних рельєфних відмінностей між окремими ділянками регіону. Особливості розташування басейну на кристалічній поверхні Українського щита, перекритій товщею еолово-делювіальних піщано-глинистих та лесоподібних порід, зумовили розвиток на слабохвилястій рівнинній поверхні доволі густої та глибокої мережі ярів і балок (Баула, Гладун, Савченко и др. 1978, с. 166; Яцик, Бишовець, Богатирьов та ін. 1991, с. 8). Значний ступінь ярово-балкового розчленування додатково посилений нерівностями кристалічного фундаменту, породи якого місцями безпосередньо виходять на денну поверхню водозбору Великої Висі.

Відкрита, двобічна заплава річки місцями розширюється до 2 км, вона у значній мірі заболочена, окремі її ділянки чергуються з луками. У частині заплави між м. Новомиргород і с. Лі-

кареве розташований гідрологічний заказник загальнодержавного значення «Велика Вись» площею 568 га. На цій ділянці взято під охорону південний лісостеповий заплашний лучно-болотний комплекс із переважанням болотної рослинності (Андрієнко, Терещенко, Клестов та ін. 1999, с. 167—168). Поза межами заповідних зон більша частина поверхні басейну Великої Висі розорана і знаходиться під штучним покривом сільськогосподарських рослинних культур. Степова флора збереглася у вигляді фрагментів лучних степів та остепнених луків. У південно-західній частині басейну наявні поодинокі залишки субпонтійських різнотравно-типчакowo-ковилових степів. Уздовж долини Великої Висі зростає лучна флора (Дідух, Шелях-Сосонко 2007, с. 198—199).

Ліси сконцентровані окремими невеличкими масивами переважно у північній частині басейну річки й становлять не більше 3 % загальної площі її водозбору (Баула, Гладун, Савченко и др. 1978, с. 166). Вони сформовані в основному з широколистяних порід дерев: дуба, граба, ясена, осики та берези. Хвойні види, представлені сосною, зустрічаються досить рідко. Окремі лісові масиви наявні уздовж схилів долини, ярів та балок Великої Висі. Зокрема за 100 м на схід від стоянки Коробчине-курган знаходиться лісовий заказник місцевого значення «Коробчино» площею 48,10 га (Андрієнко, Терещенко, Клестов та ін. 1999, с. 228). Представлений здебільшого ясеним і дубом, ліс вкриває собою крутий вигин лівого схилу долини Великої Висі. Центральна частина палеолітичної пам'ятки у найвищій ділянці плато й територія на північ від неї також вкрита лісовим насадженням молодого акації (загальною площею понад 20 га), посадка якої була здійснена близько 10 років тому.

Активна аграрна експлуатація природних ресурсів та розвиток місцевої лісостепової флори можливий завдяки винятково сприятливим помірно континентальним кліматичним умовам регіону. Басейн річки належить до західного кліматичного району лісостепової зони північної атлантико-континентальної області з помірними середньомісячними температурами (у січні -6°C , у липні $+19^{\circ}\text{C}$) і достатньою річною кількістю опадів (600 мм/рік) (Бабіченко, Кульбіда, Ніколаєва, Рудішина 2007, с. 171).

Кліматичний режим, особливості рельєфу, ґрунтів і рослинного середовища впливають на формування складу фауністичного комплексу регіону. Серед ссавців басейну Великої

Висі можна зустріти лисицю звичайну, свиню дику, козулю європейську, вовка сірого, зайця сірого, їжака білочеревого, тхора чорного, видру річкову, борсука, ондатру, різні види кутор, норок, полівок і мишей. У значній кількості представлені птахи: журавель степовий, шуліка чорний, орлан-білохвіст, яструб коротконогий, гуска сіра, чапля сіра, бугай, крижень, зозуля, чайка, перепілка, окремі види луня, чепури, плиски та очеретянки. Поміж класу плазунів найбільш примітними є черепаха болотяна, полоз візерунковий, мідянка звичайна та різні види ящірок, вужів та гадюк, а серед земноводних — кумка червоночерева, часничиця звичайна та окремі види тритонів і жаб (Андрієнко, Терещенко, Клестов та ін. 1999; Акімов, Титар 2007, с. 211).

У ярах лівого схилу долини Великої Висі неподалік с. Коробчине на денній поверхні знаходяться виходи крейдових відкладів мезозойського часу, що містять численні конкреції кременю (Цвек, Озеров 1989, с. 18). Саме з цим відслоненням крем'яної сировини археологи пов'язують наявність потужного скупчення палеолітичних стоянок між с. Коробчине та м. Новомиргород (Залізняк, Степанчук, Ветров та ін. 2007, с. 102; Залізняк 2014, с. 4). Місцезнаходження подібних родовищ у межах басейну належать до виходів осадово-діагенетичних кременів малопотужних кремневісних вапняків верхньої крейди (орієнтовно верхньосенманського часу), що вкривали в давнину кристалічний щит (Петрунь 2004, с. 204). Вторинні поклади крем'яного матеріалу, які могли використовуватися в умовах браку якісної сировини, представлені вторинно-жильними силіцилітами залишково-інфільтраційних за походженням кременистих порід і генетично пов'язуються з корою вивітрювання Українського щита (Петрунь 1971, с. 138; Петрунь 2004, с. 207).

На відстані близько 3 км від Коробчинського родовища кременю знаходиться стоянка Коробчине-курган. Палеолітична пам'ятка займає найвищу ділянку плато лівого берега Великої Висі. Висота пам'ятки над рівнем води у заплаві становить 60 м, абсолютна висота — 191—192 м. Стоянка розташована на половині шляху ґрунтової дороги, що з'єднує східну околицю села Коробчине із шосе Новомиргород—Коробчине. Поруч дороги знаходиться група з двох курганів, висотою 4,2 м і 1,8 м, яка маркує центральну частину стоянки. На північ і схід від пам'ятки починається схил у бік заплави річки Велика Вись. Топографія схилу доповне-

на розгалуженою системою балок, у яких присутні відслонення крейдових порід.

Палеопедологічні дослідження стоянки Коробчине-курган із застосуванням мікроморфологічного аналізу проводилися фахівцями з Інституту географії НАН України д. геогр. н. Ж.М. Матвіїшиною та к. геогр. н. С.П. Дорошкевичем. У серпні 2010 р. на запрошення керівника Археологічної експедиції НаУКМА Л.Л. Залізняка, палеогеографи відвідали палеолітичну пам'ятку й дослідили верхньоплейстоценові відклади у стратиграфічному розрізі шурфу глибиною 2,2 м. Наступного року вченими було обстежено семиметровий завдовжки профіль розкопу з тотожною глибиною. З окремих шарів розрізу стоянки дослідники взяли в непорушеному стані тонкі зрізи відкладів (шліфи), які пізніше піддали детальному мікроморфологічному аналізу. Цей аналіз дозволяє виявляти і досліджувати структуру, природне розміщення елементів мікробудови та співвідношення окремих складових її компонентів у непорушеному стані (Степанчук, Матвіїшина, Рижов, Кармазиненко 2013, с. 23). У ході польових та лабораторних робіт, на основі індивідуальних особливостей нашарувань і детального макро- й мікроморфологічного вивчення розрізу відкладів, палеогеографами було визначено стратиграфічну послідовність ґрунтових світ і окремих ґрунтів за генетичними горизонтами. Згідно з даними Ж.М. Матвіїшиної та С.П. Дорошкевича (Матвіїшина, Дорошкевич 2011, с. 63—73; Матвіїшина, Дорошкевич 2013, с. 258—268), у стратиграфічному розрізі стоянки було виявлено сучасний ґрунт, відклади витачівського та удайського горизонтів. Сучасний ґрунт дослідниками визначено як чорнозем типовий, що сформувався у лісостеповій зоні у межах степових ділянок і відображає теперішні фізико-географічні умови пам'ятки. Педологічні дослідження цього горизонту виявили низку його характерних ознак: потужний гумусово-аккумулятивний профіль, послідовні переходи між генетичними горизонтами, поступове зменшення кількості гумусу, складна мікроагрегованість, карбонатність маси, чіткий перехід гумусового горизонту з ґрунотворною породою при загальній карбонатності маси. Сучасний ґрунт перекриває світу похованих витачівських ґрунтів. Відклади лесів між ними відсутні, що характерно для найбільш піднятих ділянок рельєфу регіону (Дорошкевич 2009, с. 257). Витачівські ґрунти становили найбільший інтерес, оскільки у цих нашаруваннях

знаходиться основний архаїчний крем'яний комплекс стоянки. Світу було визначено, як бурий ґрунт пізнього кліматичного оптимуму (vt_{b2}) і темно-бурий ґрунт раннього оптимуму (vt_{b1}) середнього валдаю, що сформований на лесоподібних суглинках удайського часу. Дослідники зауважили на специфічні ознаки мікробудови витачівської світи у вигляді злитих блоків, розділених порами-тріщинами, карбонатні новоутворення, підвищену озалізованість, яка найбільша в середині профілю, утворення залізо-карбонатно-глинистої речовини в середині блоків, загальну оглиненість маси.

Палеопедологічні дослідження виявили окремі специфічні риси викопних витачівських ґрунтів, що сприяють з'ясуванню генезису нашарувань і дозволяють визначати окремі природні умови часу мешкання палеолітичної людини стоянки Коробчине-курган (Матвіїшина, Дорошкевич 2013, с. 266—267; Матвіїшина, Дорошкевич 2013а, с. 27—29). Враховуючи карбонатність, монолітність та незначну потужність профілю світи витачівських ґрунтів, можливо реконструювати досить аридні умови часу їхнього формування, що вказують на степову генезу. Про степові обстановки додатково свідчить наявність карбонатів і сліди діяльності землерийних тварин. Наявність сегрегованої у вигляді нодулів карбонатно-залізо-глинистої речовини у середині злитих блоків, розділених порами тріщинами, свідчить про такі умови ґрунтоутворення, при яких перезволожена глиниста речовина спочатку розбухала, а згодом, у періоди посухи, сегрегувалася з колоїдних розчинів у нодульні стягнення. Ці специфічні мікроморфологічні ознаки вказують на змінно-волого-посушливі тогочасні умови. Бурий колір спричинений значною оглиненістю й озалізованістю ґрунтової маси і вказує на достатньо теплі природні умови, що були сприятливі для процесів вивітрювання. Формування бурих та темно-бурих витачівських ґрунтів пов'язується з посиленням континентальності та аридності клімату, коли кожен наступний теплий етап був ариднішим за попередній. Вологі та теплі умови оптимумів неодмінно змінювалися більшою континентальністю та посушливістю на кінець етапу (Кармазиненко 2009, с. 11—15; Дорошкевич, Матвіїшина 2012, с. 30). Загалом поєднання даних палеопедологічного дослідження вказує на доволі контрастні, змінно-волого-посушливі, аридніші за сучасні кліматичні умови.

У південно-західній частині басейну Великої Висі витачівські ґрунти набувають дещо ко-

ричнюватих відтінків і зустрічаються їхні окремі солонцюваті різновиди, що також засвідчує тогочасні посушливі обстановки (Дорошкевич 2012, с. 12, рис. 12; Дорошкевич, Матвіїшина 2012, с. 29).

Відповідно до різних стратиграфічних схем витачівський горизонт корелюється з третьою киснево-ізоотною стадією, західноєвропейськими інтерстадіалами (моерсхофд, хенгело, денекамп), стадіалами (хассело, гунеборг), другим вюрмом альпійської схеми, східноєвропейським молодого-шекснинським міжльодовиків'ям, брянським інтерстадіалом, нижньовольським інтерстадіалом калінінського ярусу, брерупом, інтерстадіалом аммерсфорт-віслинського гляціалу, дубнівським ґрунтом, алювієм теплої фази II надзапальної тераси (вільшанський ступінь) у субаквальній фазії (Степанчук 2006, с. 39; Дорошкевич 2013, с. 345; Дорошкевич, Матвіїшина 2014, с. 522).

Час формування витачівських ґрунтів датується, за Н.П. Герасименко, періодом від 55 трт до 27 трт (Герасименко 2004, с. 18—19). У витачівському етапі дослідниця виділяє окремі підетапи ґрунтоутворення (vt_1 , vt_2) та лесонакопичення (vt_3). Підетапи ґрунтоутворення, у свою чергу, поділяються на дрібніші підстадії: теплі міжстадіали (vt_{1b1} , vt_{1b2} , vt_{3b}), прохолодні міжстадіали (vt_{1c} , vt_{3c}) та стадіал похолодання ($vt_{1b1-1b2}$). На основі хроностратиграфічної схеми стратотипових відкладів останнього льодовиків'я у Нідерландах і середнього валдаю Придністров'я Н.П. Герасименко корелює хронологічне позиціонування підстадій витачівського етапу в межах середнього пленігляціалу та третьої киснево-ізоотної стадії (Герасименко 2010, с. 102—103). Перший витачівський інтерстадіал (vt_{1b1}), за дослідницею, відповідає байловському (першому середньовалдайському) східноєвропейському інтерстадіалу та західноєвропейському інтерстадіалу моерсхофд (60—41 трт), окремо визначено його оптимум у межах 51—47 трт. Другий витачівський міжстадіал (vt_{1b2}) зіставляється із молодоським (другим середньовалдайським) інтерстадіалом та інтерстадіалом хенгело (38—36 трт). Між двома теплими підстадіями існував період похолодання ($vt_{1b1-1b2}$), який корелюється зі стадіалом хассело (38—40 трт). Заклучна фаза оптимуму другого витачівського міжстадіалу (vt_{3b}) відповідає прохолоднішому клімату інтерстадіалу гунеборг (близько 35 трт). Холодний витачівський підетап (vt_2) синхронний зі стадіалом гунеборг (31—35 трт), а останній теплий витачівський міжстадіал (vt_{3b}) зіставляється з

дністровським (третім середньовалдайським) інтерстадіалом та західноєвропейським інтерстадіалом денекамп (31—28 трт).

Хронологічні позиції перших витачівських міжстадіалів середнього валдаю загалом узгоджуються з попереднім датуванням архайчного комплексу стоянки Коробчине-курган, здійсненим на основі стратиграфічних спостережень, специфіки крем'яного інвентарю та радіокарбонівих дат пам'яток із подібними індустріями (Залізняк, Нездолій 2011, с. 47; Залізняк, Нездолій 2013, с. 72).

Отримані в результаті педологічних досліджень окремі реконструкції палеогеографічних умов часу існування стоянки підтверджуються та доповнюються результатами інших, вже існуючих у науці, напрацювань широкого кола природничих дисциплін (Дорошкевич 2013; Матвіїшина, Дорошкевич 2013а; Дорошкевич, Матвіїшина 2014).

Мінералогічні дослідження витачівських ґрунтів свідчать, що основним компонентом їхньої мінеральної асоціації є смектити, значна кількість змішано-шаруватих утворень, домішки гідролітів, кварцу, гетиту, каолініту, гіпсу та кальциту. Наявність подібних складових вказує на контрастні умови формування ґрунтів від теплих сухих до помірних вологих, з інтенсивними процесами вивітрювання та ґрунтоутворення (Передерій 2010, с. 62—63).

Окремі палеогеографічні реконструкції можна отримати на основі аналізу фізико-механічних властивостей витачівських ґрунтів, таких як природна вологість, коефіцієнт водонасичення, щільність, пористість, коефіцієнт фільтрації, ступінь просідності та перетворення ґрунтовими процесами. Дослідження цих ознак дає підстави вважати, що у період формування ранньовитачівських ґрунтів басейн Великої Висі перебував у межах помірного, помірно-теплого клімату, в якому широколисто-соснові ліси чергувалися зі степами. Пізньовитачівські ґрунти формувалися в умовах помірного клімату під широколисто-сосновими лісами (Брагін 2010, с. 73—74).

Рослинний покрив того часу дозволяють реконструювати палінологічні дослідження С.І. Турло. Дослідницею відмічена подібність зональної структури рослинності витачівського часу до сучасної. Основні відмінності полягали у змішенні кордонів лісової і лісостепової зон у південному напрямку. Простежено зміни характеру рослинності упродовж витачівського періоду, що пов'язано з окремими його кліматичними етапами. Дані палінологічного ана-

лізу дозволяють вважати, що під час раннього кліматичного оптимуму в північній частині басейну Великої Висі були поширені лісові покриви з домінуванням сосни у їхньому складі. Серед трав переважали різні види злакових та полинових рослин. У час пізнього кліматичного оптимуму з'явилися широколистяні породи дерев. Вони представлені дубом, в'язом, липою та грабом. Зростає численність різнотрав'я. На решті території регіону панувала лісостепова рослинність. Лісові масиви склалися переважно із сосни з домішкою берези та широколистяних порід. У долинах річок, глибоких ярах та балках басейну зростали широколистяно-хвойні ліси за участю сосни, ялини, дуба, в'яза, липи та ліщини. Трав'яний покрив був сформований зі степових асоціацій рослин мезотичних та ксеротичних типів рослин. У період пізнього кліматичного оптимуму збільшується чисельність широколистяних порід дерев. На користь існування мезофільних формацій вказує наявність ялини та граба. Термофільні лісові елементи свідчать про достатньо теплий тогочасний клімат. Значного поширення набули різнотравно-полиново-лободові степи (Сиренко, Турло 1986, с. 97—101).

Наведені результати палінологічного аналізу узгоджуються з палеоботанічними спостереженнями Н.П. Герасименко. Для обох кліматичних оптимумів дослідниця відтворює лісостепову обстановку з поширенням березово-соснових лісів, різнотравних луків і злаково-різнотравних степів. Для лісових масивів характерна домішка ялини та широколистяних порід дерев. В холодному інтервалі між кліматичними оптимумами реконструйовано панування степів та поступове зникнення широколистяних деревних порід (Герасименко 2004, с. 18—19; Герасименко 2010а, с. 127).

Розвитку розмаїття флори того часу сприяв помірний, помірно-теплий клімат із середньомісячними температурами, які для найхолоднішого місяця року (січень) становили від -3°C до -5°C , а для найтеплішого (липень) — коливалися в діапазоні від $+18^{\circ}\text{C}$ до $+20^{\circ}\text{C}$. Річна кількість опадів у часи оптимумів витачівського періоду знаходилася в межах 400—550 мм (Степанчук, Матвіїшина, Рижов, Кармазиненко 2012, с. 42).

Постійні кліматичні зміни упродовж плейстоценового періоду зумовлювали зміщення природних зон, що, у свою чергу, призводило до частих міграцій елементів фауни або їхнього змішування в умовах різноманітних екосистем. Для узгодження змін фауністичного

складу протягом окремих хронологічних відрізків палеозоологами застосовується поняття біостратиграфічного фауністичного комплексу, що об'єднує неповторну в часі групу видів ссавців. У витачівський період басейн Великої Висі входив до ареалу побутування пізнього підкомплексу мамонтового фауністичного комплексу. До типових представників фауни цієї структури належали пізні форми мамонта, волохатий носоріг, кінь, короткорогий бізон, сайга та вівцебик (Степанчук 2006, с. 45—47).

Остеологічні знахідки витачівського часу в регіоні виявлені на стоянці Андріївка 4. Ця палеолітична пам'ятка розташована на краю плато правого берега Великої Висі, на відстані близько 6 км у північно-західному напрямку від стоянки Коробчине-курган. За визначенням О.П. Журавльова, остеологічні матеріали представлені фрагментами кісток мамонта, уламками трубчастих кісток коня, рештками бізона та іклом печерного лева. Археологічний шар витачівського етапу, в якому виявлені знахідки, дослідники стоянки попередньо датують початком витачівського потепління (55—40 трт) (Залізник, Шевченко, Кухарчук 2015, с. 13, 20). Кістки мамонта відомі в матеріалах більшості палеолітичних стоянок, де збереглися остеологічні рештки (Журавльов 2015, с. 74). Рослинні ресурси багатого різнотрав'я, луків та лісових ділянок басейну Великої Висі забезпечували необхідну кормову базу цих великих тварин. Існує думка, що мамонти могли бути як лісостеповими, так і лісовими тваринами (Пидопличко 1954, с. 104), однак це питання лишається дискусійним (Журавльов 2015, с. 75). Представником типово-степових видів фауни відкритих просторів вважається кінь, у той час як бізон був мешканцем широких територій від степових до лісових біотопів (Журавльов 2015, с. 90). Печерного лева ототожнюють з лісостеповим різновидом тварин (Журавльов 2015, с. 71). Загалом нечисленний видовий склад виявленої фауни, що включав як лісових/лісостепових тварин, так і типово-степових трав'яїдних вказує на розвиток у басейні Великої Висі лісостепових природних умов помірного клімату при збереженні загального тренду аридизації.

Для лісостепових умов регіону справедливо припускати, що лісові представники фауни територіально тяжіли до долин річок, ярів та балок, де концентрувалися лісові масиви. Зміни кліматичних умов упродовж витачівського періоду могли призводити до появи змішаних теріофаун досліджуваного басейну. Розвиток відкритих просторів неминуче призводив до про-

никнення степової фауни в колишні лісові зони, які в певних умовах рельєфу зберігалися зі своїм власним біотопом (Маркова 1982, с. 111; Маркова, Пузаченко, Кольфсхотен 2008, с. 20).

Дослідження фауни гризунів вказують на значну відповідність їхніх представників витачівського часу сучасним видам тварин. Ця найчисленніша група фауни серед ссавців характеризується неабиякою здатністю пристосовуватися до змін навколишнього середовища і до різноманітних природних умов існування. У фауністичному комплексі гризунів виділена чорноярська та матвіївська асоціації, основні відмінності із сучасними представниками наявні лише на окремих підвидових таксономічних рівнях (Рековець 1994; Пантелеєв 2010).

Орнітофауна у витачівський період складалася з переважної більшості сучасних видів птахів. У цей час вже були сформовані основні орнітофауністичні комплекси. Поширення як окремих видів птахів, так і значних регіональних груп залежало від змін природних умов упродовж витачівського часу, у першу чергу, від варіацій кліматичної складової та зональних змін рослинності басейну Великої Висі. У межах окремих природних складових регіону (долини, заплави, луки, лісові масиви і т.п.) птахи утворювали дрібніші біотопи, зональні фауністичні комплекси (Кістяківський 1957, с. 23—24; Воинственский 1960, с. 3—5, 255—270).

Оскільки у витачівський час уже були сформовані зональні ареали більшості сучасних видів птахів (Воинственский 1960, с. 255—270), можна припускати, що орнітофауна басейну Великої Висі в періоди кліматичних оптимумів могла бути представлена значною кількістю видів теперішнього розмаїття птахів.

Більшість викопних плейстоценових решток представників герпетофауни Східноєвропейської рівнини належить до сучасних видів цих тварин (Ратников 2002, с. 85). Вважається, що плазуни і земноводні, окрім декількох таксонів, можуть мешкати лише у визначених для їхніх видів кліматичних умовах. Оскільки кожен вид пов'язаний з певними типами біотопів, то спостерігається значна залежність ареалу їхнього поширення від меж окремих ландшафтних зон. Враховуючи характерну для лісостепу найвищу загальну кількість представників герпетофауни (Ратников 2002, с. 85—91), можливо допустити, що частина сучасних видів плазунів і земноводних існувала в регіоні Великої Висі і в періоди оптимумів витачівського часу.

Дослідження плейстоценової малакофауни дають підстави вважати, що басейн Великої

Висі у витачівський період належав до лісостепової зони. Висновок здійснено на основі пропорційного співвідношення викопних видів молюсків (лісових, степових та інтразональних) (Куница 2007, с. 181).

За палеоландшафтним картографуванням території України, у витачівський час (ранній кліматичний оптимум $t_{\text{лі}}, 50\text{—}40$ трт) басейн Великої Висі входив до складу двох типів рівнинних південнобореальних ландшафтів. У північній частині регіону, що належала до зони світлих лісів, зростали соснові ліси з домішкою ялини, граба на бурих глейових ґрунтах і різнотравні луки на лучно-бурих ґрунтах. Південніше знаходилася лісостепова зона з переважанням степів під злаково-різнотравними степами та березово-сосновими лісами з домішкою граба, дуба на темно-бурих ґрунтах (Матвіїшина, Герасименко 2010, рис. 3.18).

Рельєф басейну Великої Висі витачівського періоду в основних рисах відповідав сучасному. У цей час тривали ерозійні розчленування додніпровських долин річок, які втратили рельєфно-морфологічну виразність. Відбувалося формування нових долин і балок, продовжувалося денудаційно-аккумулятивне вирівнювання рельєфу схилів долин річок і межиріч (Бондарчук 1949, с. 42—43; Рослий, Кошик, Палиєнко и др. 1990, с. 24).

Отже, основний архаїчний крем'яний комплекс стоянки Коробчине-курган, що розташована в басейні Великої Висі, знаходиться в межах витачівського горизонту, формування якого відбувалося упродовж двох перших кліматичних оптимумів середнього валдаю. Для ландшафту регіону цього часу був характерний подібний до сучасного хвилястий рівнинний рельєф з доволі густою мережею ярів і балок. На денній поверхні місцями зустрічалися виходи гірських порід кристалічного фундаменту Українського щита. До розлогої і широкої долини Великої Висі спрямовувалися численні притоки, що формували розвинену гідрографічну мережу басейну. В умовах помірного, помірно-теплого клімату, коли періоди достатнього зволоження змінювалися доволі посушливими епізодами, формува-

лися бурі та темно-бурі ґрунти витачівського часу. Кліматичні умови та особливості ґрунтів сприяли поширенню лісової та лісостепової флори регіону. Зональна структура рослинності витачівського часу була подібна до сучасної, основні відмінності полягали в зміщенні кордонів лісової і лісостепової зон у південному напрямку. Фрагмент північної частини басейну був вкритий переважно сосновими лісами з домішкою ялини, дуба, граба, в'яза та липи. Зростали різнотравні луки та злаково-полинова флора. На решті території регіону панувала лісостепова рослинність. Лісові масиви склалися переважно із сосни з домішкою берези та широколистяних порід дерев, а в долинах, ярах та балках регіону зростали широколистяно-хвойні ліси за участю сосни, ялини, дуба, в'яза, липи та ліщини. Трав'яний покрив формували степові асоціації різнотравно-полиново-лободової рослинності. Особливості наявності у межах басейну Великої Висі як відкритих просторів, так і окремих лісових масивів обумовлювали розмаїття видового складу фауни регіону. Серед великих тварин витачівського часу в басейні виявлені мамонт, бізон, кінь та печерний лев. Значна кількість дрібніших представників фауни регіону знаходить аналогії серед сучасних видів поширених у лісостеповій зоні.

Таким чином, геоморфологічні особливості басейну Великої Висі, розчленований різнорідний рельєф місцевості, розвинена гідрографічна система долини ріки з численними притоками, кліматичні умови та особливості ґрунтів сприяли розвитку багатого лісового та лісостепоного рослинного покриву регіону, в якому мешкав численний і різноманітний тваринний світ. Зважаючи на подібні комфортні для існування людини природні умови та багатства біологічних ресурсів басейну Великої Висі у витачівський час, стають очевидними причини вибору цього середовища для проживання первісними спільнотами. Привабливість місця вибору для стоянки давніми колективами підсилюється наявністю доступної кам'яної сировини, відслонення якої знаходяться на незначній відстані від пам'ятки.

Акімов І.А., Тутар В.М. Тваринний світ // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 211.

Андрієнко Т.Л., Терещенко П.С., Клецов М.Л. та ін. Заповідні куточки Кіровоградської землі. — К., 1999.

Бабіченко В.М., Кульбіда М.І., Ніколаєва Н.В., Рудішина С.Ф. Кліматичне районування // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 171.

Барцевський М.Є., Бортник С.Ю., Вахрушев Б.О. та ін. Геоморфологічне районування // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 162.

- Баула Г.М., Гладун Н.П., Савченко Т.В. и др. Описания рек // Ресурсы поверхностных вод СССР: у 20 т. — Л., 1978. — Т. 6. — Вып. 1. — С. 13—195.
- Бондарчук В.Г. Геоморфология УРСР. — К., 1949.
- Брагин А.М. Міжрегіональна кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на основі фізико-механічних властивостей лесових порід рівнинної території України // Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К., 2010 — С. 64—76.
- Веліканов В.А., Гожик П.Ф., Педанюк Г.І. Геологічна будова (дочетвертинний зріз) // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 108—109.
- Веліканов В.А. Тектонічне районування // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 117.
- Вишневецький В.І., Косовець О.О. Гідрологічні характеристики річок України. — К., 2003.
- Воинственский М.А. Птицы степной полосы Европейской части СССР. — К., 1960.
- Галецький Л.С., Колосовська В.А., Педанюк Г.І. Український щит // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 112.
- Герасименко Н.П. До кореляції палеогеографічних етапів плейстоцену України із глобальними реперами та хронотратиграфією Західної і Східної Європи // Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К., 2010. — С. 94—104.
- Герасименко Н.П. Кореляція короткоперіодичних етапів плейстоцену за палеоландшафтними даними // Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К., 2010а. — С. 104—129.
- Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. Автореф. дис. ... докт. геогр. наук. — К., 2004.
- Дідух Я.П., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Рослинність // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 198—199.
- Дорошкевич С.П., Матвійшина Ж.М. Зміни природних умов у плейстоцені на території Середнього Побужжя за даними вивчення викопних ґрунтів // Український географічний журнал. — 2012. — № 4. — С. 23—30.
- Дорошкевич С.П., Матвійшина Ж.М. Природные условия на территории Среднего Побужья в Витачевское время (около 50 тыс. л. н.) на основании изучения ископаемых почв // Геополитика и экогеодинамика регионов. — Симферополь, 2014. — Т. 10. — Вып. 1. — С. 521—528.
- Дорошкевич С.П. Плейстоценові викопні ґрунти Середнього Побужжя як відображення змін природних умов. Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. — К., 2012.
- Дорошкевич С.П. Умови проживання давньої людини у витачівський час на Кіровоградщині // Потенціал сучасної географії у розв'язанні проблем розвитку регіонів: матер. міжнар. наук.-практ. конфер. молодих вчених, присвяченої 95-річчю Національної академії наук України, 3—5 жовтня 2013 р., м. Київ, Україна. — К., 2013. — С. 343—350.
- Дорошкевич С.П. Четвертинні відклади Середнього Побужжя // Фізична географія та геоморфологія. — К., 2009. — Вип. 56. — С. 256—266.
- Дубинский А.Я., Варданыц Л.А., Перевозчикова В.А. и др. Русская платформа // Геологическое строение СССР: у 6 т. — М., 1968. — Т. 2. — С. 458—459.
- Журавльов О.П. Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма. — К., 2015.
- Залізняк Л.Л., Нездолій О.І. Нова палеолітична стоянка Коробчине-курган на Кіровоградщині // Кам'яна доба України. — К., 2011. — Вип. 14. — С. 43—55.
- Залізняк Л.Л., Нездолій О.І. Стоянка Коробчине-курган та її аналоги // Кам'яна доба України. — К., 2013. — Вип. 15. — С. 48—75.
- Залізняк Л.Л. Палеоліт центральної України // Археологія. — 2014. — № 3. — С. 3—17.
- Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О. та ін. Гравецька стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 102—125.
- Залізняк Л.Л., Шевченко Т.О., Кухарчук Ю.В. Стоянка Андріївка 4 і проблема зубчастого муст'є України // Кам'яна доба України. — К., 2015. — Вип. 16. — С. 11—43.
- Зоненшайн Л.П., Кузьмин М.И., Натапов Л.М. Тектоника литосферных плит территории СССР: в 2 кн. — М., 1990. — Кн. 1.
- Канаши О.П., Лактіонова Т.М., Медведєв В.В. Ґрунти // Національний атлас України. — К., 2007. — С. 188—189.
- Кармазиненко С.П. Особливості зональних змін верхньоплейстоценових ґрунтів басейну Дніпра на території України. Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. — К., 2009.
- Кістяківський О.Б. Птахи // Фауна України: у 40 т. — К., 1957. — Т. 4.
- Клименко В.Г. Гідрологія України. — Харків, 2010.
- Клюшников М.Н., Басс Б.Ю. Палеогеновые отложения Украинского кристаллического массива // Геология СССР: у 48 т. — М., 1958. — Т. 5. — С. 658—677.

- Куница Н.А. Природа Украины в плейстоцене (по данным малакофаунистического анализа). — Черновцы, 2007.
- Маркова А.К., Пузаченко А.Ю., Кольфсхотен Т. Состав и географическое положение фаунистических комплексов Северной Евразии в конце средневалдайского мегаинтерстадиала // Фауны и флоры Северной Евразии в позднем кайнозое. — Екатеринбург; Челябинск, 2008. — С. 7—25.
- Маркова А.К. Териофауна позднего валдая // Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет. — М., 1982. — С. 109—113.
- Матвійшина Ж.М., Герасименко Н.П. Палеоландшафтні карти як результат кореляції природних умов палеогеографічних етапів // Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К., 2010 — С. 129—131.
- Матвійшина Ж.М., Дорошкевич С.П. Палеогеографічні дослідження на палеолітичних стоянках басейну Великої Висі // Кам'яна доба України. — К., 2013. — Вип. 15. — С. 258—268.
- Матвійшина Ж.М., Дорошкевич С.П. Природне середовище місць проживання людини в палеоліті на території центральної України // Український географічний журнал. — 2013а. — № 4. — С. 26—31.
- Матвійшина Ж.М., Дорошкевич С.П. Результати палеопедологічного дослідження пізньопалеолітичних пам'яток в басейні Великої Висі // Кам'яна доба України. — К., 2011. — Вип. 14. — С. 63—73.
- Мещеряков Ю.А. Рельеф СССР (Морфоструктура и морфоскульптура). — М., 1972.
- Моляко Г.И. Неогеновые отложения Украинского кристаллического массива // Геология СССР: у 48 т. — М., 1958. — Т. 5. — С. 755—761.
- Пантелеев П.А. Родентология. — М., 2010.
- Передерій В.І. Зміни палеогеографічних умов за даними мінералогічного аналізу відкладів // Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К., 2010 — С. 54—64.
- Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням Трипільської культури // Енциклопедія трипільської культури: у 2 т. — К., 2004. — Т. 1. — С. 199—219.
- Петрунь В.Ф. Железисто-кремнистые породы кор выветривания в первобытной технике степной зоны юга СССР // СА. — 1971. — № 4. — С. 127—138.
- Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде: история четвертичной фауны европейской части СССР. — К., 1954.
- Ратников В.Ю. Позднекайнозойские земноводные и чешуйчатые пресмыкающиеся Восточно-европейской равнины // Труды научно-исследовательского института геологии Воронежского государственного университета. — Воронеж, 2002. — Вип. 10.
- Рековец Л.И. Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы. — К., 1994.
- Рослый И.М., Кошик Ю.А., Палиенко Э.Т. и др. Геоморфология Украинской ССР. — К., 1990.
- Семененко Н.П. Интрузивные комплексы центральной части Украинского кристаллического массива, связанные с субширотными дислокациями // Геология СССР: у 48 т. — М., 1958. — Т. 5. — С. 185—187.
- Сиренко Н.А., Турло С.И. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене. — К., 1986.
- Степанчук В.М., Матвійшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Давня людина: палеогеографія та археологія. — К., 2013.
- Степанчук В.М., Матвійшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // Вісник НАН України. — 2012. — № 8. — С. 34—46.
- Степанчук В.М. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Цвек Е.В., Озеров П.І. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ІА НАНУ. — 1987—1989/406.
- Яцик А.В., Бишовець Л.Б., Богатирьов Є.О. та ін. Малі річки України. — К., 1991.

Надійшла 17.03.2016

А.И. Нездолый

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА КОРОБЧИНО-КУРГАН В ЛАНДШАФТЕ БАСЕЙНА БОЛЬШОЙ ВЫСИ

На основе палеопедологических исследований стоянки Коробчино-курган с привлечением широкого круга существующих палеогеографических наработок в статье реконструированы основные характеристики древнего ландшафта бассейна Большой Выси, в котором находится памятник. Ландшафт рассматривается как система, которая учитывает геологическую составляющую, рельеф, гидрографические особенности, климат, почвенный покров, флору и фауну. Анализ природных условий времен существования стоянки предоставляет важную информацию для определения региональных закономерностей выбора отдельных физико-географических обстановок прошлого для проживания древним человеком.

С помощью интеграции археологических и палеогеографических исследований установлено, что основной комплекс каменных артефактов стоянки Коробчино-курган находится в свите погребенных витачевских почв,

формирование которых происходило на протяжении двух первых климатических оптимумов среднего плейстоцена. Для древнего ландшафта региона, в котором находится стоянка, был характерен схожий с современным волнистый равнинный рельеф с густой сетью оврагов и балок. На дневной поверхности присутствовали выходы горных пород кристаллического фундамента. К широкой долине Большой Выси были направлены многочисленные её притоки, которые составляли развитую гидрографическую сеть бассейна. В условиях умеренного, умеренно-теплого климата с элементами аридизации формировались бурые и темно-бурые витачивские почвы, на которых произрастала лесная и лесостепная флора. Фрагмент северной части бассейна укрывали преимущественно сосновые леса с примесью ели, дуба, вяза, липы и орешника. Присутствовали разнотравные луга и злаково-полынно-маревая флора. На остальной части бассейна господствовала лесостепная растительность. Лесные массивы были сформированы преимущественно из сосны с примесью берёзы и широколистных пород деревьев. В долинах, оврагах и балках росли широколиственно-хвойные леса при участии сосны, ели, дуба, вяза, липы и орешника. Степная флора представлена различными ассоциациями разнотравно-полынно-маревой растительности. Среди крупных животных витачевского времени в бассейне обнаружены останки мамонта, бизона, коня и пещерного льва. Значительное количество более мелких представителей фауны региона находит аналогии среди современных видов, обитающих в лесостепи.

Таким образом, геоморфологические особенности бассейна Большой Выси, расчлененный разнородный рельеф местности, развитая гидрографическая система реки, благоприятный климат и особенности витачевских почв способствовали развитию богатого лесного и лесостепного растительного покрова региона, который населял многочисленный и разнообразный животный мир. Учитывая подобные комфортные для существования человека природные условия и богатства биологических ресурсов бассейна Большой Выси в витачевское время, становятся очевидными причины выбора этой среды проживания первобытными обществами. Привлекательность выбора места для стоянки усиливалась наличием доступных ресурсов каменного сырья, обустройства которого находятся неподалеку от памятника.

O.I. Nezdolii

KOROBCHYNE-KURHAN PALAEOLITHIC SITE IN LANDSCAPE OF THE VELYKA VYS RIVER BASIN

On the basis of paleopedological research at Korobchyne-kurhan site with a wide range of existing paleogeographic developments, in the article the main features of the ancient Velyka Vys basin landscape, where the site is located, are reconstructed. The landscape is considered as a system that includes the geological component, relief, hydrographic characteristics, climate, soil cover, flora and fauna. The natural conditions analysis of the time when the site existed provides important information to determination of regional patterns selection of individual physical and geographical environments of the past for human living.

With the integration of archaeological and paleogeographic studies it is found out that the main assemblage of stone artifacts at Korobchyne-kurhan site is buried in the Vytachiv soils suite, the formation of which occurred during the first two climatic optima of the Middle Pleniglacial. The similar to the modern wavy plain relief with a dense system of ravines and gullies was typical for the ancient landscape of the region where the site is situated. To the Velyka Vys wide valley were directed many of its tributaries and which composed a developed hydrographic basin system. In conditions of temperate climate, warm temperate climate with elements of aridization, there were brown and dark brown Vytachiv soils formed on which forest and forest-steppe flora was grown. A fragment of the northern part of the basin was covered mainly with pine forests with an admixture of spruce, oak, elm, linden and hazel. Forb meadows and Poaceae-Artemisia-Chenopodioideae flora were presented too. The rest part of the basin was dominated by forest-steppe vegetation. Woodlands have been formed mostly of pine with an admixture of birch and broad-leaved tree species. In the valleys, ravines and gullies there were grown broad-leaved coniferous forests with the participation of pine, spruce, oak, elm, linden and hazel. Steppe vegetation is represented by different associations of forb-Artemisia-Chenopodioideae flora. Among the large animals of the Vytachiv time in the basin there are discovered the remains of mammoth, bison, horse and cave lion. A significant number of smaller fauna of the region is similar to the modern species found in the forest-steppe.

Thus, geomorphologic features of the Velyka Vys basin, partitioned diverse relief of terrain, developed hydrographic system of the river, a favorable climate and Vytachiv soil features contributed to the development of a rich forest and forest-steppe vegetation of the region, which was inhabited by a numerous and varied fauna. In consideration of such comfortable for the human existence natural environment and wealth of biological resources of the Velyka Vys basin in Vytachiv time becomes obvious the reasons for choosing that habitat by primitive societies. The attractiveness of the choice for the site was enhanced by the presence of available stone material resources, outcrops of which are located not far from the site.

РОГАЧИЦЬКИЙ ГОРИЗОНТ У СТЕПОВИХ ПОХОВАЛЬНИХ ТРАДИЦІЯХ

Спираючись на подібність посуду, стратиграфічної позиції та рис обряду автор аналізує групу поховальних пам'яток у Подніпров'ї, Побужжі та в степовому Криму.

К л ю ч о в і с л о в а: пізній енеоліт, рогачицька культура, рогачицький горизонт, рання бронза, ямна культура, пізніє трипільля, Подніпров'я та Побужжя, степовий Крим.

Про строкатість поховального обряду пізнього енеоліту степової смуги України неодноразово йшлося у працях вітчизняних дослідників. Свого часу В.Г. Збеневич зазначав, що лишається відкритим питання про інші групи енеолітичного населення Північного Надчорномор'я, котрі мешкали тут одночасно з носіями ямної культури (раннього етапу), «але не були пов'язані з ними в культурному і, очевидно, етнічному плані» (Збеневич 1976, с. 65). Підкреслюючи різноманіття поховального обряду регіону, дослідник звертав увагу, що «на заключній порі енеоліту степове Бузько-Дніпровське межиріччя і Лівобережжя Дніпра не були монопольною територією якоїсь однієї культурно-етнічної спільноти» (там само, с. 66). Зокрема, він зауважував не лише суттєві впливи пізньотрипільського населення на степовий світ, а й його пряме проникнення сюди (там само, с. 66—67). Відтак, не виключено й наявність тут трипільських поховань.

Розмаїття поховального обряду на фінальній порі енеоліту вимагає окремої уваги до поховальних пам'яток, що виходить за межі статті. Маємо завдання — відібрати низку поховань, посуд з яких тяжіє до середнього шару Михайлівки (цю пам'ятку автор розглядає у колі старожитностей рогачицької культури), із урахуванням також стратиграфічної позиції поховання та рис обряду. Стосовно посуду нам уже доводилося зазначати (Котова, Спіцина 1999), що орієнтуватися на нього непросто, бо поховання часто супроводжувалися імпортом посудом. По-друге, поховання, зазвичай, містили специфічну кераміку — мініатюрну та тендітну, а зменшення розмірів давало певні викривлення форм посуду, що іноді унеможливує порівняння їх із побутовим посудом. Зрештою, і цілих форм останнього відомо мало. Тому, порівнюючи посуд з поховань з великими та фрагментованими формами з поселень, доводиться

звертати увагу не лише на загальні пропорції посуду, а й на такі його деталі, як оформлення вінець та горла, обробка зовнішньої поверхні, елементи та композиції орнаменту.

Отже, розглянемо ряд поховань, деякі з яких супроводжувалися посудом, котрий, на нашу думку, виказує подібність до посуду середнього шару Михайлівки. Територіальні межі розповсюдження цих поховань визначаються степовим Побужжям та Подніпров'ям, а також степовим Кримом.

Побужжя

Для цього регіону виділено декілька поховань, синхронних верхньому горизонту середнього шару Михайлівки. Відразу зауважимо, що до них належить поховання 2, курган 9, група I біля с. Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 12, рис. 1, 12; Шапошникова і др. 1986, с. 38, рис. 13, 4). Уламки горщика знайдено на схід від зруйнованих поховань 8 та 9, на рівні давньої поверхні. В обох публікаціях горщик подано як округлодонний, на фото у звіті він — плоскодонний (Ковпаненко і др. 1969/25, табл. XIII). Однак справа не в цьому. Його форма (коротке горло, роздуті плічка) і оздоблення у вигляді трьох рядочків глибоких зачіпів на плічках не властиві посуду середнього шару, але він має численні аналогії у верхньому шарі Михайлівки (Лагодовська і ін. 1962, табл. XIV, 1, 3, 8, 12). Загалом же, с. Ковалівка, розміщене на правому березі Південного Бугу північніше м. Миколаєва, — напевно, найзахідніший пункт поширення цих поховань, які було виявлено в декількох курганах.

Ковалівка, група IV, курган 1, поховання 13 (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 12, рис. 1, 10, 13). Впущене у південно-західну полу насипу, зведеного над енеолітичним випростаним похованням. Могила оточена кромлехом діаметром 1,4 м. Згідно з польовим креслеником (Ков-

паненко, Евдокимов 1971/33), декотрі плити були трохи нахиленими до центру. Над могилою — велика плита, перекрита по периметру кількома меншими. Одна з них (південно-західна) являла собою невелику стелу трапецієподібної форми з необробленою звуженою частиною. Краї забарвлені вохрою. Стела була заввишки 0,45, завширшки зверху — 0,30, знизу — 0,18, завтовшки 0,12—0,14 м.

Могила прямокутної за планом форми із заокругленими кутами, $0,5 \times 0,3$ м і глибиною 0,4 м. Виходячи із фото у звіті, дитя було поховане, найімовірніше, у напівсидячій позі, що спричинило викривлення скелету ліворуч. У всякому разі кістки черепа «розтягнуто» по стінці, щелепи на плечах «догори», тому немає підстав вважати, що скелет лежав на лівому боці (Шапошникова и др. 1986, рис. 37, 1). Ноги підігнута ліворуч. Зліва лежав горщик.

Подібне до описаного перекриття мало основне поховання 3, курган 1, група IV (Ковпаненко, Евдокимов 1971/33). Кам'яний заклад овальної форми ($2,7 \times 2,4$ м) орієнтований вздовж лінії північний схід—південний захід. Він спирався на жердини і складався із каменів різних розмірів (декотрі частково оброблені), покладених впритул та один на одного. З північного сходу вціліли залишки «стіни» з поставленої на ребро великої брили та декількох маленьких каменів. Як і в попередньому випадку, у південно-західній частині закладу виявлено примітивну стелу зі звуженим догори краєм та заокругленими гранями. Довжина її 0,60, ширина 0,45, товщина 0,15 м.

Могила прямокутної за планом форми із заокругленими кутами, розмірами $1,80 \times 0,86$ — $1,0$, глибина $1,0$ м. Небіжчик лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, котрі впали праворуч. Череп забарвлений вохрою. Зліва лежав кременевий відщеп.

Група VI, курган 4. Початкові фази зведення кургану дослідники віднесли до ранньоямного часу і пов'язали із трьома похованнями (6—8) та синхронізували із середнім шаром Михайлівки (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 13—14). Насип дуже розораний. Однак первинний насип, цілком імовірно, пов'язаний із давнішим похованням 6, оточеним кріпідю із доволі великих каменів, поставлених на ребро. Два інших поховання здійснені за межами кріпиди, і їх об'єднує схожість поховального обряду.

Поховання 7 цього кургану (див. також: Шапошникова и др. 1986, с. 38, рис. 13, 6; 39, 5—8) влаштоване на південний схід від основного і оточене кромлехом діаметром 5 м, утворено

із каменів, поставлених на ребро або покладених горизонтально один на один. З південного боку є розрив. Могила зміщена до південної частини кромлеха. Її перекривали дві брили. Яма підпрямокутна з дуже заокругленими кутами: $1,10 \times 0,55$ — $0,60$ м, глибина 0,60 м. Дитина була покладена на спину, головою на північний схід з підігнутими в колінах ногами, що впали ромбом. Зліва від голови стояв горщик.

Поховання 8 влаштоване на північний схід від кромлеха основного поховання. Його також оточено кромлехом діаметром 5,0 м, зведеного аналогічно до попереднього. У північно-східній частині він чи то не вцілів, чи мав розрив. Майже по центру кромлеха, трохи ближче до південно-східного краю, розташовано заклад із каменів різного розміру, під якими яма прямокутної за планом форми, орієнтована вздовж лінії північний схід—південний захід. Розміри $1,20 \times 0,75$, глибина приблизно 0,65 м.

Перпендикулярно до південно-східної стіни поховання 8, було розташовано ще одну яму (без слідів поховання), теж під закладом. Її орієнтовано з північного сходу на південний захід, розміри $1,3 \times 0,6$ м, дно на 0,1 м вище від попередньої.

Група VII, курган 1. Насип розораний. Початок його зведення дослідники пов'язують із похованням 2 і відносять до ранньоенеолітичного часу, синхронізуючи із нижнім шаром Михайлівки (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 11—13).

Поховання 2 було оточене кромлехом діаметром 6,0 м, утвореного із покладених в один-два ряди каменів. Навколо кромлеха розташовано чотири ями видовженої форми, в яких траплялося каміння та кістки тварин і котрі утворювали своєрідний переривчастий рівчак. В центрі кромлеха розміщувалась перекрита невеликим камінням могила підовальної форми з ширшою південно-західною стінкою. Розміри могили $1,6 \times 0,8$, глибина 0,25 м. Скелет дитини лежав на спині головою на північний схід з підігнутими в колінах ногами, котрі впали праворуч.

У згаданих ямах (7 та 11) знайдено речі, котрі й дозволили датувати вказане поховання. По-перше, це уламок трипільського гострореберного кубка з рожевої глини зі слідами червоного ангобу. Г.Т. Ковпаненко і В.М. Фоменко датують його етапом VII—CI, за періодизацією Т.С. Пассек. По-друге, це уламок ліпної посудини з високим плавно відігнутим горлом та скошеними плічками з домішкою мушлі в тісті. На думку дослідників, у «вигляді остан-

нього поєднуються риси, характерні для трипільського кухонного посуду і кераміки нижнього шару Михайлівки — вертикальні смуги від гребінцевого загладжування на горлі, сплюснений край вінець із потовщенням, наскрізні дірочки, перлини то-що». Окрім того, вказано й на аналогії з енеолітичних поховань Північно-Західного Надчорномор'я (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 13). Вкажемо, що «вертикальні смуги від гребінцевого загладжування» являють собою гладенькі смужки, котрі на згині горла переходять у смугу з навскісних доволі рельєфних вдавлень тим же інструментом. Нижче, на плічках, смуга з навскісних відбитків-ямок трьохзубчастого крупного штампa, а ще нижче — локальні скупчення неглибоких ямок. Під краєм вінець маємо лише перлини (Ковпаненко и др. 1974/11, рис. 38, 2). Зазначимо, що ця посудина має всі ознаки посуду середнього шару Михайлівки. З нею його поєднує плавне профілювання, жолобок ззовні горла, вертикальні вдавлення по горлу, перлинки під вінцями та орнаментація плічок. Тому вказана дата є проблематичною.

Звернемо увагу на поховання 4 цього ж кургану. Його здійснено на південно-західній периферії на відстані 5,0 м від кромлеха. Могила оточено кромлехом із викладених в один—два ряди каменів, дещо видовженим вздовж лінії північний схід—південний захід. Діаметр $2,75 \times 2,45$ м. Яма була розташована у південній частині і перекрита дрібним камінням. Поруч (з північно-східного боку) лежала велика плита. Могила неправильної чотирикутної за планом форми орієнтована з північного сходу на південний захід. Розміри $0,90 \times 0,55$ — $0,60$, глибина десь $0,25$ м. Слідів поховання не виявлено.

Група VII, поховання 14 було впущене в курган 4 ранньоенеолітичного часу (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 11; Шапошникова и др. 1986, с. 38, рис. 13, 3; 41, 5—8). Стратиграфічну позицію не з'ясовано. Його здійснено на північ від первинного насипу з досипкою ранньоенеолітичного часу. Зв'язок з наступною досипкою (III) не простежено. Прямокутну яму із заокругленими кутами ($0,7 \times 0,5$, глибина $0,4$ м) було перекрито двома плитами в оточенні каміння. Дитя було покладене у зібганому стані на лівому боці головою на північний схід. Ліва рука випростана, права — зігнута. За спиною стояв горщик, оздоблений перлинами і зсередини забарвлений вохрою.

Привільне Миколаївської обл., правий берег р. Інгул, курган 1 (Шапошникова и др. 1980, с. 18, рис. 1). Курган почали зводити за доби

енеоліту; насип його майже повністю розораний, тому велику кількість поховань (30 могил різного часу) не можна чітко стратифікувати. У західному секторі кургану частково вцілів кромлех.

У південному секторі на площі $2,2 \times 2,0$ м виявлено розвал посудини та уламків іншої, кістки бика й дрібне каміння. Дослідники пов'язують цей комплекс із залишками стійбища ранньоямної доби та вбачають прямі аналогії посудини в матеріалах середнього шару Михайлівки (Шапошникова и др. 1980, с. 19, рис. 3, 5). Через приналежність цієї посудини до кургану ми подаємо її у цій вибірці, тим паче, що в цьому кургані було виявлено й поховання означеного періоду.

Поховання 4 кургану (Шапошникова и др. 1980, с. 22, рис. 4, 1—3) визначено дослідниками як основне (можливо, саме з ним пов'язаний кромлех). Здійснене у ямі підпрямокутної за планом форми шириною $0,85$, глибиною $1,50$ м від 0. Західна її частина зруйнована пізнішими похованнями ямної культури. На дні виявлено уламки трубчастих кісток, забарвлених вохрою. У південно-східному куті виявлено дві посудини, розміщених одна в одній.

Посудини різні і лише меншу подано у публікації як ранньоямну (Шапошникова и др. 1986, рис. 13). Серед фрагментів посуду з вушками з середнього шару Михайлівки таких вушок немає, але вони є у верхньому шарі. (Лагодовська та ін. 1962, табл. XII, XIII). Однак, у поєднанні цих посудин в одному похованні, зрештою, немає нічого дивного, виходячи з хронологічного стику цих явищ.

У межах зруйнованого кромлеха розміщувалося ще одне поховання 23 (25) (Шапошникова и др. 1980, с. 33, рис. 8, 2, 2a). Могила підпрямокутної форми (майже овальна), розмірами $0,9 \times 0,5$ м, глибиною $0,4$ м, перекрита великим каменем. На дні сліди зітлілого дитячого скелету головою на північний схід та велика ретушована пластина.

Правий берег Інгульця

Широке Дніпропетровської обл., курган 1 (Крилова 1971, с. 18—21, табл. II, III, 1—12; 1965/38). Звернення до цієї пам'ятки зумовлене тим, що два поховання із посудом цього кургану традиційно визначають як нижньомихайлівського типу (Телегін 1971, с. 19—20).

Поховання з горщиками входять до комплексу з 10 основних поховань, котрі поєднані певними спільними рисами: орієнтацією не-

біжчика у північно-східному напрямку, забарвленістю його блідо-рожевою вохрою, наявністю у похованні виробів із вохри, хоча між ними є й певні відмінності. Ці поховання розташовані у південній половині насипу і сплановані трьома рядами, орієнтованими вздовж лінії північний захід—південний схід. Приблизно під центром насипу висотою 1,3 та діаметром 9,7 м розташовувались поховання 11 і 5, далі на південний схід — поховання 1. Північніше йде ряд, який розпочинає поховання 7, розташоване теж майже у центрі, далі у вказаному напрямку поховання 4 та 3. Таким чином, поховання цих рядів тяжіють до південно-східного сектору. Південну від центрального ряду низку поховань зміщено у північно-західному напрямку. Тут розташоване поховання 18 (крайне від південного сходу) та далі на північний захід поховання 16 та 17. Поховання 12 було розташоване окремо — південно-західніше поховання 18.

Усі могили були перекриті рослинним матеріалом (білий тлін з вкрапленням брунатної деревини), котрий зафіксовано навколо могил на рівні давньої поверхні та у вигляді інколи виразних прошарків у заповненні. Три поховання (1, 16, 17) були перекриті ще й кам'яними плитами, серед яких є й оброблені.

Вісім небіжчиків лежали випростано — розвернуто на лівий бік (поховання 5), розвернуто на правий (поховання 11); у двох могилах — зігнано на спині — парне поховання 3 (жінка з дитям 4—5 років) та поховання 1 дорослого. Ці могили завершують північний та центральний ряди поховань і розташовані у південно-східній полі.

Поховання 1 вирізнялося позицією рук — дуже розведені в боки зігнуті руки, спрямовані долонями до обличчя. Воно супроводжувалося кременевим виробом на великій пластині (креміль коричневий непрозорий зі світлими плямами), мідним шилом та «циліндром» з вохри.

Поховання 3 (зігнано на спині) супроводжувалося горщиком, що стояв зліва від голови жінки (у кутку), і «циліндром» з вохри — праворуч.

Горщик був і при випростаному похованні 18 підлітка, біля правого плеча лежали ще «циліндр» з вохри та антропоморфна статуетка.

Інші поховання містили вироби із вохри у вигляді «чверті циліндра» (*поховання 4* — чоловік 40—45 років, біля лівого ліктя; *поховання 5* — жінка, праворуч від голови, діаметр 12 см) або «цілого циліндра» (*поховання 7* — чоловік, біля правого плеча, діаметр циліндра 13—

15, його висота 17 см), шматки вохри (*поховання 16* — чоловік?, під черепом зліва), кістяну проколку (*поховання 17* — чоловік, нижче ніг). Два поховання не мали інвентарю (*поховання 11* — дорослий, *поховання 12* — підліток).

Аналогії горщикам з поховань 3 та 18 Л.П. Крилова вбачала в Майкопській культурі, вказуючи на лисковану поверхню та домішку мушлі, а аналогії орнаменту — в Трипільській культурі (Крылова 1971, с. 19—20). А.Л. Нечитайло, поділяючи таку інтерпретацію, вважала горщик із поховання 18 місцевою імітацією майкопських зразків (Нечитайло 1991, с. 26), однак його форма була подана дослідницею неправильно. Д.Я. Телегін зазначав, що «за деякими ознаками (склад тіста, підлискована поверхня, слабе орнаментування) широчанський посуд тісно зближується з опуклобокою керамікою нижнього шару Михайлівки, Грушівського кургану й інших пам'яток Подніпров'я» (Телегін 1971, с. 11). Він також зіставляє посуд із кемі-обинським (там само, с. 16—17), як і Т.Г. Мовша (1972, с. 18—19). За відсутності чіткої визначеності, що таке Кемі-обинська культура, та як вона датується, таке співставлення проблематичне (Євдокимов, Рассамкин 1988, с. 87—88). Про відносну подібність посуду до наведених аналогій свідчить внесене до цього кола поховання чорногорівського періоду передскіфського часу з Грушівки (Отрошенко, Рассамкин 1990, с. 106).

Щодо горщика з поховання 18 зазначимо, що його форма (гостре денце, високі вінця з різким переходом до тулуба з покатыми плічками) має аналогії у середньому шарі Михайлівки. Натомість горщик з поховання 3, загалом, не має прямих аналогій у цьому шарі, однак там є горщики з подібною будовою верхньої частини. За орнаментациєю він близький до майкопського посуду (Нечитайло 1991, рис. 3; 6; 9).

Могильник вирізняється віком похованих (переважають дорослі), позою (переважно випростані), плануванням (рядами), великими розмірами виробів з вохри. Але загальна його синхронність середньому шару Михайлівки не викликає сумнівів, на що вказує не лише посуд, а й статуетка.

Олександрівка (радгосп «Прогрес»), курган 1 (Елагина, Петренко 1968/54; 1969). Насип заввишки 1,0 м, діаметром 20 м був дуже розораним. Виявлено 46 поховань, які датуються часом від енеолітичної до ранньозалізної доби. Стратиграфічно насип одноманітний, однак на рівні давнього горизонту, у центрі зафіксовано шар попелястого щільного ґрунту товщиною 0,1 м та довжиною у бровці 9,5 м. Аналіз

поховань та їхня планіграфічна позиція вказують на те, що енеолітичні поховання розташовувались напівколом у північному та західному секторах з переривом у південно-західному, навколо центрального поховання, зруйнованого скіфською могилою. Автори зазначили, що стратиграфічно розподілити поховання у часі важко. Давнішими вони вважали поховання з кулястим посудом 11, 17, 21, 45. За обрядом з ними схожі поховання 19 та 43.

Поховання 43 розміщувалось у південному секторі. Яму глибиною 0,28 м перекривали велика та кілька невеличких брил. Скелет лежав зібгано на правому боці головою на схід.

Поховання 11 розташовувалось у південно-східному секторі. Яму овальної форми перекривав заклад із чотирьох брил. У могилі глибиною 0,19 м виявлено залишки небіжчика, який лежав зібгано на правому боці головою на північний схід. Біля обличчя — шматок червоної вохри, за тім'ям — посудина, за куприком — кістяна антропоморфна статуетка та галька $2,1 \times 2,0$ см.

Поховання 17 знаходилося у північно-західному секторі. Яма овальної неправильної форми була заглиблена на 0,37 м й перекрита двома великими та декількома маленькими плитами. Похований лежав дуже зібгано на правому боці головою на північний схід. За головою — посудина.

Поховання 19 розташовувалось у північно-східному секторі. Видовжений овал ями, заглибленої на 0,4 м, перекривався великою та маленькими плитами. Скелет лежав зібгано на правому боці головою у північно-східному напрямку. На грудях шматочок вохри, біля правого плеча — уламок стулки мушлі.

Поховання 21 розміщувалось південно-західніше поховання 19. Яма прямокутної у плані форми, $0,92 \times 0,52$ м, була заглиблена на 0,26 м. Її перекривала одна велика та кілька малих брил. Небіжчик лежав орієнтовано головою у північно-східному напрямку. За черепом шматок вохри та посудина.

Поховання 45 перерізало попелястий шар і, можливо, є найпізнішим. Яму глибиною 0,17 м, перекривав заклад з однієї великої та групи невеликих плит. Залишки похованого не дають повної картини, імовірно, він лежав зібгано на правому боці орієнтовано головою на північний схід. Під променевою кісткою виявлена посудина.

Могильник біля с. Олександрівка демонструє напрочуд одноманітний поховальний обряд — неглибокі могили, перекриті однією-

двома великими та декількома невеликими брилами, зібгана на правому боці поза, орієнтація у північно-східному напрямку. Зауважимо, що ці поховання розглядалися у колі нижньомихайлівських (Телегін 1971, с. 11—12; Rassamakin 1994, р. 42—45). І дійсно, стала зібгана поза викликає сумнів. Однак, проводити паралелі між посудом з цих поховань та керамікою нижнього шару Михайлівки складно, оскільки там немає круглодонного посуду. Особливо це стосується кулястої посудини із поховання 17. Її оригінальність полягає в ряді отворів, просвердлених поблизу шийки. Що стосується горщика з *поховання 45*, то тут звернемо увагу на доволі різко відігнуті високі вінця — таке профілювання теж не притаманне посуду нижнього шару Михайлівки, але являється прикметною рисою кераміки середнього шару. Горщик з *поховання 11* близький за формою до верхньої частини кераміки. Нижнього Рогачика. Цікавим є також і горщик з *поховання 21*. Він має вертикальне горло з потовщенням на внутрішній частині і пряме зовні та трохи відігнуті вінця. Ця форма горла не типова для кераміки степового енеоліту, проте широко відома у посуді із енеолітичних поселень Криму: Фатьма-Коба, Ласпі, Петрівська балка тощо (Котова, Спицына 1999). Зазначимо також, що поодинокі горщики з таким горлом виявлені у горішньому горизонті середнього шару Михайлівки, а також у верхньому шарі. Ці посудини не є імпорними і за технологією подібні до михайлівського посуду. Схоже, що у Нижній Наддніпрянщині такі форми з'явилися під впливом кримського енеолітичного населення.

Лупареве, курган 1 (Елагіна, Петренко 1970, 1969/27). Первинний насип висотою 1,1 м і діаметром 15—17 м був пов'язаний із похованням 30, здійсненим у прямокутній ямі, розмірами $1,40 \times 0,85$ м, глибиною 0,77 м. Скелет лежав зібгано на правому боці, орієнтовано на схід. Серед інвентарю: під щелепою виявлено шість фрагментів мідних пронизок, довжиною близько 0,8 см, а біля правого плеча — кістки тварини.

На захід від поховання виявлено ще одне — з випростаним кістяком, перекриття якого розміщувалось на рівні давньої поверхні, хоча стратиграфічне його положення не з'ясоване. Два наступних поховання були впускними.

Поховання 28 впущене у центр первинного насипу на південь від поховання 30. Кам'яний заклад на поверхні цього насипу складався з двох великих плит, по периметру оточе-

них меншими. Яма овальної форми, розмірами $1,85 \times 1,20$, глибиною $0,28$ м зі скелетом, що лежав на спині, орієнтований на північний схід з підігнутими ногами, котрі впали вліво. Під правою долонею — сліди вохри. З південного боку закладу виявлено уламок великого горщика із залощеною поверхнею та орнаментований відбитками гребінця. Зсередини горщика виявлено сліди вохри, а на поверхні — сажі.

Нижня Наддніпрянина

Вільногрушівка, лівий берег р. Вільнянки, тут досліджено курган 3 (Телегин і др. 1977, с. 111—113; Телегин, Братченко 1977, с. 6, рис. 1, 1), що мав пошкоджений насип; був овальної за планом форми та видовжений у напрямку північний захід—південний схід, діаметр 40×15 м. У колі поховань, сконцентрованих у південно-західній частині кургану, основним було поховання 5 ямної культури.

Поховання 3 розміщувалось у північно-східній частині кургану. Його перекривала плита (розміри $0,80 \times 0,48$ м), під якою лежав менший камінь. Під ним у невеликій ямі було виявлено горщик «ранньоямного часу (Михайлівка II)». Як припускають дослідники кургану, можливо, це поховання спочатку знаходилося за межами насипу або мало власний, на що вказує його загальна форма.

Августинівка Запорізького р-ну та обл., виявлено курган 7 (Ляшко 1981, с. 62—63, рис. 2), первинний насип якого мав висоту $1,2$ і діаметр 12 — 13 м. Курган було зведено над енеолітичним похованням 3. На думку С.М. Ляшко, насип кургану був оточений «кромлехом» із обгорілих колод, хоча, судячи із розташування, йдеться, імовірно, про обкладання насипу колодами, або зведення якоїсь споруди на ньому. Крім цього, могилу підпрямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами $2,0 \times 0,8$ і глибиною $0,5$ м, було оточено кільцем глини діаметром $6,0$ м. Привертає увагу, що такий значний викид глини не міг походити з могили. Отже, обвалування було здійснено навмисне. На захід від могили, між нею та глиняним кільцем, було виявлено сліди вогнища розмірами $1,7 \times 1,4$ м, що містили рештки попелу товщиною $3,5$ см, шматки деревного вугілля, кальциновані кістки тварин. Друге схоже місце виявили за межами валькування, на $7,0$ м південніше могили (розміри $2,5 \times 1,8$ м). Тут були «розсіяні» кальциновані кістки тварин та дрібні уламки горщика, форму якого частково було реставровано. На думку С.М. Ляш-

ко, форма горщика мала помітні риси «архаїчної майкопської кераміки» (Ляшко 1981, с. 65). Зауважимо, що посуд з подібним високим горлом та вінцями з виступом зовні є і в нижньому, і в середньому шарах Михайлівки (Котова, Спицына 1999, с. 24). Третє вогнище розміщувалось на 4 м західніше могили та містило дуже перепалений (на $0,5$ м) шар ґрунту (розміри $1,3 \times 1,1$ м).

Могилу перекрито вздовж двома половинами розколотої колоди. Похований лежав зібгано на спині головою на північ. Череп і кінцівки забарвлені яскраво-червоною вохрою. Зліва від черепа лежав «циліндр» із каоліну з домішками рожевої вохри (діаметр 14 см, висота 11 см), поруч — два шматки вохри яскраво-червоного кольору, біля лівого ліктя — залишки плетеної цинівки.

Майже у центр цього насипу, на південний схід від попереднього, опущено поховання 2. Могила мала схожу форму, розміри $1,6 \times 0,7$ м, глибину $0,2$ м. Небіжчик лежав на спині, головою на схід, з підігнутими в колінах ногами. Кістки забарвлені вохрою. Під черепом і спиною дно ями було посипане білим річковим піском. Праворуч від голови — два великі шматки вохри фіолетового кольору, один з яких мав близьку до циліндричної форму ($11 \times 0,9$ см). Тут же, біля черепа, уламок мідної дротини. Імовірно, з цим похованням пов'язані залишки вогнища (розміри $0,7 \times 0,6$ м), виявлені у західній частині насипу.

Орджонікідзе, Чкалівська група 1, курган 3 (Николова, Рассамкин 1985; повна публікація: Пустовалов, 1999), де виявлено комплекс із семи пізньоенеолітичних поховань. У центрі насипу розміщувалось поховання 29. Воно було зруйноване, але, судячи з розмірів могили ($2,0 \times 1,5$ м), належало дорослій людині, рештки кісток якої мали забарвлення вохрою. У могильній ямі також знайдено два фрагменти мідних пронизок.

П'ять дитячих поховань розташовувались вздовж лінії північний захід—південний схід із незначним відхиленням. Починали цей ряд з півдня поховання 19, 16 і 32, здійснені з рівня давнього горизонту. Поховання 19 не перекрите первинним насипом, два наступних — перекриті його полою. Продовжували цей ряд на північ поховання 11 і 10, влаштовані на первинному насипі. Поховання 25 було на віддалі та, можливо, було здійснене під іншим насипом.

Поховання 19, як зазначалося, розміщувалось з південного краю ряду. Це єдине поховання, оточене кромлехом, діаметр $2,3$ м. До-

слідники вважають, що його південно-західну частину було зруйновано пізнішим похованням. Проте, судячи з креслення, насип у цій частині міг бути відкритим (Пустовалов 1999, мал. 1). Могила перекривала дещо оброблена плита, зверху на неї було накидано каміння. Яма овальної форми ($0,85 \times 0,65$), глибина її 0,6 м. Скелет дитини лежав зібгано на лівому боці, орієнтований головою на північний схід. Кістки й долівка забарвлені вохрою. Під час розчищення виявлено 31 намистину чорного й білого кольорів, діаметром 5,0 мм і товщиною 2,0–3,0 мм.

Поховання 16, розташоване північніше, перекривала оброблена плита. Могила яма була овальної форми ($1,05 \times 0,55$), глибина 0,60 м. Скелет дитини лежав випростано головою на північний схід. Кістки й долівка були забарвлені вохрою. Під головою виявлено сім кістяних проколів.

Поховання 32 здійснене в овальній ямі ($0,72 \times 0,61$), глибиною 0,60 м. У заповненні знайдено фрагменти черепа великої тварини. Скелет дитини лежав зібгано на правому боці, головою на південний схід. Кістки й долівка були вкриті вохрою, також виявлено сліди бурі зотлілої циновки. За головою лежав вальок вохри фіолетового кольору, а за спиною — горщик.

Поховання 11, так само як і наступне, впуснене у первинний насип. Його перекривала одна брила. Могила яма мала овальну форму, розміри $1,2 \times 0,6$ м, глибина 0,58 м. Скелет дитини лежав випростано головою на схід. Біля голови чотири вальки вохри та горщик із уламком антропоморфної статуетки.

Поховання 10, крайнє з півночі, було влаштоване на поверхні насипу. Скелет лежав на спині головою на схід. Ноги не вціліли. Кістки забарвлені вохрою, також шматок вохри виявлено біля черепа. Імовірно, небіжчик був оточений «кромлехом» із бичачих черепів.

Нагадаємо, що схожим чином було влаштовано основне поховання у кургані 5 на околиці с. Новоолексіївка Херсонської обл. Скелет лежав на давньому горизонті, зібгано на спині головою на схід. Кістки були забарвлені вохрою. Поховання оточував «кромлех» із бичачих черепів, які місцями чергувались із кістками кінцівок. Діаметр поховання $11,0 \times 12,5$ м (Збенович 1976, с. 59–61).

Поховання 25 було також здійснене в могилі овальної форми ($1,12 \times 0,68$ м). Скелети двох дітей різного віку лежали випростано, головою на схід. Зліва від голови старшої дитини виявлено горщик та уламок антропоморфної стату-

етки, під черепом меншої дитини — дві статуетки. Між скелетами на рівні плечових кісток лежала мушля *Unio*.

Подальше функціонування кургану пов'язане із серією «пізньоямних» поховань.

За обрядом енеолітичний могильник кургану 3 є змішаним. Тут представлено випростані й зібгані на боці поховання. Однак наявність посуду, що тяжіє до середнього шару Михайлівки, дозволяє розглядати його загалом синхронним цій пам'ятці, на що вказують і статуетки.

Орджонікідзе, група Завадських могил, курган 7 (окремі матеріали: Ніколова, Рассмакин 1985; Мозолевский, Ніколова 1990/96). Могила організована якоюсь мірою схожим чином до описаного вище. Домінуючу позицію займало *поховання 1* — підліток у кам'яній скрині, зведений на рівні давнього горизонту. Інші поховання здійснені в ямах. Поруч із похованням 1 розміщувалось дитяче *поховання 10*, інші поховання цього горизонту — 2, 9, 22, 23 — та одне впускне оточували їх напівколом з переривом у північно-східній стороні. Два поховання наступного горизонту — 5 та 26 — впуснені в центральну частину. *Поховання 29* знаходилося на північно-східній периферії комплексу. Подальше функціонування кургану пов'язане з пізньоямним часом.

Поховальний обряд репрезентований трьома обрядовими групами — випростаними, зібганими на боці та на спині. Серед основних є усі вказані групи, серед впускних — випростане і зібгане на спині з підігнутими ногами. Усіх небіжчиків орієнтовано у східному напрямку, лише у поховання 10 дитя поклали випростано головою на південь. Могили, за винятком поховання 26, були перекриті каменями, до складу яких входили й оброблені плити, а інколи — примітивні стели (поховання 1, 3, 10, можливо 23).

Небіжчиків і долівку могил було посипано вохрою повністю або частково, три поховання супроводжувалися формованими шматками вохри, розташованими біля голови. В одному похованні знайдено виріб з рогу.

Могила змішаного характеру, імовірно, мав місце і в кургані 1 на *Нікопольському курганному полі* (Кривцова-Гракова 1962, с. 25–28, рис. 2). Але *поховання 16* (парне, підлітки лежали випростано) і *поховання 14* (чоловік лежав зібгано на спині головою на південний схід) не супроводжувались речами.

Михайлівка, курган 2 (Самар 1992). Північна частина насипу була зруйнована. Первинний насип висотою 1,0 і діаметром приблизно 10 м

зведений над *поховання 3* постмаріупольської/квітянської культури. В насип опущено чотири поховання — 2, 7, 9/1 та 9/2, з якими пов'язана перша й друга підсіпки (зв'язок їх з певними похованнями не з'ясований).

Поховання були розташовані паралельно рядами вздовж лінії північний захід—південний схід. У центрі — основне *поховання 3*, на північний захід від нього опущено *поховання 2*, на південний схід — *поховання 9/1* і *9/2*. *Поховання 7* опущено у північно-східну полу первинного насипу, а *поховання 17* — на південно-західній його периферії.

Для здійснення поховання 9/1 та 9/2 у первинному насипі було підготовлено майданчик заоваленої форми розмірами 6,5 × 4,7 м, зорієнтований вздовж лінії північний схід—південний захід. Глибина його 0,5—1,1 м (перепад глибин визначається скошеністю насипу). Він був заповнений вальками із дерну й чорнозему, котрі просіли і в могили. Можливо, першу досипку насипу слід пов'язувати саме з цими похованнями. Майданчик мав рослинний настил, у північно-західному його куті зафіксовано інтенсивну посипку вохрою площею 1,9 × 1,5 м. У центрі майданчика було влаштовано дві розміщені паралельно могили.

Поховання 9/1 розташовувалось ближче до центру. Здійснене у прямокутній ямі, розмірами 1,60 × 0,90 та глибиною 1,05 м. У заповненні виявлені рештки дерев'яного перекриття. У могилі — залишки трьох небіжчиків. Центральне місце займав скелет дорослого, що лежав на спині з підігнутими ногами, та головою на північний схід. Скелет підлітка розташовувався праворуч, він лежав у тій же позі, але головою на південний захід. Голова його розміщувалась біля колін дорослого, а ноги впали на його плечі. Зліва від дорослого — немовля (на спині з підігнутими ногами), голівку якого він неначе обіймав. Долівку було обмазано глиною, посипано крейдою та вохрою. У східному (за головою дорослого) і західному кутах виявлено по одному горщику, за черепом немовляти — уламки бронзової застібки.

Поховання 9/2 знаходилося південно-східніше. Могила такої ж форми та глибини, що й попередня, розміром 1,8 × 1,0 м. Перекрита вздовж зв'язаними оберемками хмизу. Дорослого покладено на спину з підігнутими ногами, головою на північний схід. Долівка була посипана річковим піском та вислана травою. Під кісткою зафіксовано вохру, особливо під черепом, лівою половиною тазу, під коліними

і ступнями. Зліва від крижів — вальок темно-червоної вохри.

Поховання 2 зафіксоване лише за перекриттям могили, що складалося з двох вапнякових брил, покладених впоперек могили. Небіжчик (дитина) лежав на 0,8 м нижче брил перекриття — на спині з підігнутими ногами головою на північний схід. Кістки було забарвлено вохрою, справа від черепа — пляма вохри. На долівці — рослинна підстилка.

Поховання 7 здійснене в ямі прямокутної форми із заокругленими кутами розмірами 2,00 × 1,35 м (глибину не з'ясовано). У заповненні траплялися шматки дерева від перекриття. Дорослий лежав на спині з широко розведеними руками і підігнутими ногами (упали ліворуч), головою на захід з незначним відхиленням на південь. Під скелетом — зотліле дерево, щедро посипане яскраво-червоною вохрою. Між тулубом і правою рукою — пляма зотлілого дерева діаметром 10 см, можливо від чаші.

До цієї групи пам'яток належить, імовірно, найраніший горизонт поховань, оточених подвійним кромлехом діаметром 6,5 та 8,0 м, біля с. Осокорівки (Рибалова 1960, с. 7—8). Починаючи з монографії по Михайлівці, ці поховання традиційно вважають Нижньомихайлівськими (Лагодовська і ін. 1962). Три поховання цього горизонту (11—13) розташовані паралельно в ряд. Небіжчиків покладено на спину з підігнутими ногами головою на північний схід. Кістки забарвлено вохрою. Над похованням 12 зафіксовано «скринеподібну» закладку, тобто якусь куполоподібну конструкцію. Поховання 12 супроводжувалось плоскодонною посудиною, яку однаковою мірою можна співвіднести і з нижнім, і з середнім шарами Михайліки. Можливо, цим похованням передувало випростане поховання 7, що розміщувалось на захід від кромлеха та було здійснене у неглибокій ямі, перекритій кам'яними брилами, і оточене старанно влаштованим невеликим кромлехом.

Узбережжя Джафілгачу та Сивашу

Облої Голопристанського р-ну Херсонської обл., курган 2 (Евдокимов, Рассамкин 1988, с. 79—83, рис. 1—3). Зведення кургану, висотою 0,8 і діаметром 16,5—17,0 м, пов'язане з енеолітичним могильником. Поховання розподіляються на два стратиграфічних горизонти. Давніший горизонт репрезентовано основними похованнями — центральним 23 (дорослий) та *похованнями 4, 6* (чотири дитини) і 10, 11 (підлітки),

що зі сходу оточували центральне поховання півколом. Другий стратиграфічний горизонт містить два поховання дорослих: опущені до центру поховання 24 та до західної поли поховання 16. Подальші добудови пов'язано з похованнями ямної культури.

Поховання першого стратиграфічного горизонту виявилися зібганими на спині з підігнутими ногами та складеними на животі руками, виняток склало поховання 6, де скелет лежав на правому боці. Видається, що у двох останніх похованнях (16 і 24) ноги покійного було підігнуто вбік навмисно. У нижньому горизонті центральне поховання орієнтовано на північний схід, інші — на схід. Впускне до центру поховання 24 орієнтовано у південно-східному напрямку, а бокове поховання 16 — на північ.

Розбіжності у позі похованих обох горизонтів підтверджуються формою посуду: поховання 4 (на боці) супроводжувалося плоскостонною посудиною, а поховання 6 та 16 (зібгані на спині) — посудом із круглим денцем. У горщику із поховання 6 лежав хребець тварини. У похованні 24 знайдено мідну пронизку із згорненого в трубочку листка (довжина 3,0, діаметр 0,4 см) та формовані шматки вохри біля лівого плеча й долоні.

Але усі поховання об'єднують такі риси, як інтенсивне забарвлення вохрою та наявність виробів зі смоли: у похованні 23 шматок смоли лежав біля щелепи, а велика пластина (11 × 7,5 см) з неї прикривала ліву лопатку; у похованні 11 шматок смоли виявлено на лобі; а у похованні 16 знайдено два вироби з неї: «коржик» розміром 9,5 × 7,5 см і товщиною 2,0 см та видовжений предмет, що «віддалено нагадує антропоморфну фігурку» висотою 5,0 см (Евдокимов, Рассамкин 1988, с. 82).

Скадовськ, курган 1 (Евдокимов, Рассамкин 1988, с. 83—87). Первинний насип кургану висотою 1,6 та діаметром 15,0 × 12,5 м (видовжений по лінії північний захід—південний схід) пов'язано із п'ятьма енеолітичними похованнями — 1, 2, 6, 13, 18. Його оточено ровом діаметром 22 × 20 м з переривом у південно-східній частині. У заповненні рову траплялися подрібнені кістки тварин, кременеві відщепи і пластини без додаткової обробки, а також уламки великої плоскостонної посудини крихкої структури зі значною домішкою товченої мушлі. Насип перекрито глиною з рову. У цей насип здійснено поховання 16, перекрите досипкою товщиною 0,2—0,4 м. Подальше функціонування кургану пов'язано із кемі-обинськими

та ямними похованнями. Давніші енеолітичні поховання розташовано півколом із розривом у південно-західній частині, який пізніше було заповнено впускним похованням.

Можна говорити про три стратиграфічні горизонти. Перший репрезентовано похованням 1 дитини у дуже зібганій позі на правому боці. Його вирізняє й така деталь, як шматки деревного вугілля на дні могили. Над ним розташовано дитяче поховання 2. Воно, як і ще два скелети із основних поховань — 18 (дитини) та 13 (дорослого) — покладено зібгано на лівому боці. Ще одне поховання 6 (дорослого) цього горизонту покладено на підстилку з очерету. Впускне поховання 16 (дитини) здійснено на спині з підігнутими ногами. Помітна така послідовність поховань: сильно зібгане на боці, зібгані на боці і зібгане на спині, хоча поховання об'єднує орієнтація у східному напрямку та інтенсивність забарвлення вохрою. Горщик із поховання 1 реконструювати неможливо.

Що стосується поховань другого горизонту, то тут виділяється поховання 6 з двома посудинами — круглостонною (лежала за головою) та з гострим денцем і вушками (біля правого плеча), в якій були залишки затверділої вохри, що пролилася й на долівку могили. На грудях похованого виявлено мідні спіральні пронизки із тоненької вузької смужки, перед обличчям — шматок формованої вохри. В інших основних похованнях виявлено лише вироби із вохри: у похованні 2 — два «коржики» з рожевої й червоної вохри за головою та спиною; у похованні 18 — по «коржику» зліва та справа від голови з фіолетової й яскраво-червоної вохри; у похованні 13 — за головою покійника прямокутний брусок із вохри з прокресленою решіткою, в якому знайдено три відщепи без додаткової обробки і перед правою долонею «коржик» із яскраво-червоної вохри. Впускне поховання супроводжувалося уламком посудини справа від голови і кременевим відщепом без додаткової обробки зліва.

Особливу увагу привертає горщик із вушками. Профіль, гострим денцем, вушка — усі ці риси притаманні посуду середнього шару Михайлівки. Другий горщик теж має прикметний вигнутий профіль (з жолобком зовні).

Кримський півострів

Пізньоенеолітичні пам'ятки, синхронні Михайлівці II, є і в Криму. Це, наприклад, поховання 69, курган 1 біля с. Рисове з трипільською посудиною етапу СІІ (Щепинський, Черепано-

ва 1969, с. 131—132, рис. 49, 11). Скелет у похованні лежав зібгано на правому боці головою на схід.

Звернемо увагу на курган 12 біля с. *Істочне*, за визначенням належить ямній культурі (Генінг, Корпусова 1989, с. 4—7, рис. 3—6). Насип кургану дуже розораний, висота 0,7 м, діаметр 28 м. Під ним виявлено рів діаметром 21 м з переривом на північному сході.

Дослідники пов'язують зведення насипу з поховання 5, здійсненим у прямокутній ямі з дуже заокругленими кутами, розмірами $2,1 \times 1,5$ м, глибиною 0,9 м. У заповненні траплялися шматки дерева. Похований (чоловік зрілого віку) лежав на спині головою на північний схід із широко розведеними руками і підігнутими у колінах ногами, що впали праворуч. Кістки забарвлені вохрою, під скелетом — вохра і крейда. У північно-східному куті лежали бронзові ніж та шило, кам'яний товчачик, розтирач, чотири кременевих відщепи і уламок ножеподібної пластини. Під головою — ще один кременевий відщеп.

На північний-захід від нього, майже під центром насипу, розташовувалось поховання 9, котре дослідники вважають впускним (Генінг, Корпусова 1989). Але у профілі бровки чітко зафіксовано, що викид з нього лежав на рівні давнього горизонту, як і дерев'яне перекриття. Таким чином, немає підстав вважати його впускним. Могила такої ж форми, розмірами $1,70 \times 1,05$, глибиною десь 0,50 м. У засипці були рештки дерев'яного перекриття. Похований (чоловік зрілого віку) лежав на спині головою на схід з підігнутими праворуч ногами. Кістки забарвлені вохрою. На долівці — вохра і крейда.

На південний захід від нього виявлено поховання 8, стратиграфічна позицію якого не з'ясовано. Однак не виключено, що воно теж було основним, оскільки заплічки влаштовано у материк. Із попередніми похованнями його пов'язує форма могили, поза та орієнтація небіжчика. Щоправда, ця могила мала заплічки з трьох боків, окрім північно-східного, шириною 0,2—0,4 м. На них є сліди дерев'яного перекриття. Розміри могили $1,0 \times 0,6$ м, глибина від перекриття десь 0,5 м. Скелет дитини лежав на спині головою на північний схід із підігнутими ногами. Справа від голови виявлено горщик. Посудину й долівку могили біля черепа вкрито вохрою.

В.В. Генінг та В.М. Корпусова звернули увагу, що це поховання схоже на поховання 50, кургану 1 біля с. *Рисове* (Щепинский, Черепанова

1969, рис. 48, 6, 15, 16). Стратиграфічна позиція не з'ясована. Тут виявлено два поховання із майкопським посудом — 65 і 69, в останньому був ще й «конус» з вохри (там само, с. 131, рис. 49, 8, 10; 9, 11). Дослідники зосередились на доямних похованнях, серед яких виділяються групи сильно зібганих на боці та зібганих на спині (Щепинский, Черепанова 1969, рис. 17; 18, 1—4). Перша група, імовірно, давніша і може синхронізуватися з нижньомихайлівськими пам'ятками, друга — з середнім шаром. Їй притаманний посуд пізньомайкопських зразків.

Приналежність до групи поховань, що розглядаються, якоюсь мірою демонструє курган біля с. Цілинне (Корпусова і др. 1978/12). Поховання 6 здійснене в могилі прямокутної форми, розмірами $1,44 \times 1,34$, глибиною понад 1,00 м. У північно-західній частині ями лежав скелет у зібганому стані на спині головою на південь, руки спрямовані долонями до обличчя. Праворуч від скелета лежав горщик і кістяне вістря.

Не беручись за визначення культурної належності цього поховання, відзначимо, що його було перекрито похованням 12, яке було здійснено в ямі із заплічками. Її точні розміри не встановлені, ширина 1,14 м. Похований лежав по діагоналі на спині з розворотом праворуч головою на північний-схід. Кістки забарвлені вохрою. Дно могили обмазане глиною. Поруч з правим плечем покійного лежала майкопська посудина.

У насип кургану біля с. Цілинне було опущено поховання ямної культури, за визначенням А.В. Ніколової, першого хронологічного періоду (Николова 1992, с. 109). Із ним пов'язана, очевидно, перша підсипка кургану.

Отже, ми відібрали низку поховань, декотрі з яких супроводжувалися посудом, що, на нашу думку, має певні аналогії з посудом середнього шару Михайлівки. Територіально ці поховання обмежуються Подніпров'ям та Побужжям, а також степовим Кримом. Ще раз зазначимо, що подібність ця є відносною, оскільки поховальний посуд репрезентовано малими формами. Абсолютну більшість посуду складають зразки із круглим денцем, що є однією з підстав для співставлення його із середнім шаром Михайлівки, оскільки у нижньому шарі Михайлівки виявлено лише плоскодонний посуд. Стратиграфічна позиція цих поховань дозволяє приєднати до них і поховання без посуду. Йдеться, в першу чергу, про поховання, що входили до складу невеликих могильників зі спільним насипом (наприклад, курган 1 біля с. Олександрівка, курган 1 біля с. Широке тощо), або такі,

що виявляють обрядову схожість (Ковалівка IV, поховання 1/13¹ і 3/1 та ін.)

У деяких випадках знайдено уламки посуду побутового призначення, пов'язаного з ритуальною діяльністю поблизу могил. Так, на південь від закладу поховання 1/28 біля с. Лупареве знайдено уламок тулуба великого горщика, орнаментованого гребінцевим штампом, — горизонтальні лінії облямовані знизу зигзагом. Такий стиль орнаментування, хоч і нечасто, трапляється на посуді середнього шару Михайлівки. Уламки великої посудини знайдено в одному з вогнищ кургану 7 біля с. Августинівка. Це доволі типова посудина для середнього шару. Уламки пізньотрипільського кубка та ліпної посудини виявлено в одній з ям, що оточували кромлех кургану 1 у групі Ковалівка VII. Вона якоюсь мірою теж тяжіє до посуду середнього шару.

Поховальний обряд досить строкатий. Сталими були лише орієнтація — більшість похованих лежали головою на схід, а також незначна глибина могил — не більше 1,0 м.

Зазвичай такі поховання утворюють невеликі могильники, котрі виникли за принципом ґрунтових і з часом були перекриті спільним насипом. Могили сплановано рядами вздовж лінії північний захід—південний схід (у кургані 1 біля с. Широке таких рядів було шість, в інших — по одному: Чкалівська група, Михайлівка) або по колу (с. Олександрівка, група Завадських могил, с. Облої, м. Скадовськ ін.). Домінуючу позицію займали центральні поховання, інші розташовувались на периферії, яка інколи виходить за межі насипу. У кургані 3 Чкалівської групи це було, очевидно, поховання дорослого (зруйноване), на захід від якого розміщувалась низка дитячих поховань. В Облоях центральну позицію теж займало поховання дорослого, оточене дитячими. У кургані 7 група Завадських могил центральне поховання (підлітка) виокремлювалось тим, що було здійснене у кам'яній скрині.

Трапляються й кургани з поодинокими похованнями: с. Лупареве, Вільногрушівка, Августинівка тощо.

Насипи курганів сягають висоти 0,8—1,6 м та діаметра 10—15 м. Виявлено деякі конструктивні особливості курганних насипів. Зокрема, зведенню насипу над основним похованням 7/3 біля с. Августинівка передувала обваловка могили глиною, а поверх насипу було зведено

якусь дерев'яну споруду. Курган 1 біля м. Скадовськ оточував рів, розташований на віддалі від насипу, глиною з якого обкладено насип. У кургані 1 група Ковалівка VII за межами кромлеха виявлено ями, що утворювали своєрідний переривчастий рів. З цими курганами пов'язані залишки ритуальної діяльності. У кургані 7 біля с. Августинівка — це сліди чотирьох вогнищ, де траплялися перепалені кістки, дрібні уламки кісток тварин, а на одному — уламки посудини. У південно-східній частині рову кургану 1 біля м. Скадовська трапилися кістки тварин, кременеві відщепи без додаткової обробки і уламки посудини.

Поховання найчастіше здійснювались в ямах чотирикутної форми із заокругленими кутами, хоча були й овальної, зокрема, для випростаних поховань. Більшість ям перекривали кам'яні плити, серед яких траплялися й трохи оброблені, котрі доповнювались дрібним камінням. Інколи до перекриття входили стилізовані антропоморфні стели (Ковалівка IV, поховання 1/13, 1/3). В останньому похованні кам'яне перекриття знизу доповнене жердинами. Усі могили кургану 1 біля с. Широке було перекрито рослинною сировиною, поверх якої над трьома покладено ще й кам'яні плити. У похованні 7/3 біля с. Августинівка могилу вздовж було перекрито двома половинами навіпіл розколотої товстої колоди, а поховання 2/9—2 біля с. Михайлівки — вздовж зв'язаними мотузочком пучками хмизу. В інших могильниках (м. Скадовськ, с. Облої, деякі поховання кургану 3 Чкалівської групи) перекриття не зафіксоване, можливо, воно було з дерева чи рослин.

Зрідка могили оточені невеликим кромлехом з каменів (Ковалівка IV, поховання 3/19 Чкалівської групи) чи черепів биків (поховання 3/10 тієї ж групи; курган 5 біля с. Новоолександрівка). Подвійний кромлех діаметрами 6,5 та 8,0 м оточував поховання біля с. Осокорівка. Над поховання 11 тут виявлено «яшикоподібну» кам'яну конструкцію, щось на зразок, напевно, куполу.

Тільки два могильники демонструють сталий поховальний обряд — це курган 1 біля с. Олександрівка, де усіх небіжчиків поклали зібгано на правому боці головою на північний схід (поховання 43 — на схід), а могили перекрили кам'яними плитами у поєднанні з дрібним камінням, а також курган 2 біля с. Михайлівка, де поховання здійснене зібгано на спині. Три могили перекривало дерево і одну — кам'яні плити.

¹ Тут і далі по тексту: перша цифра позначає номер кургану, друга — номер поховання.

Іншим могильникам притаманна строка-тість поховального обряду, зокрема поєднання різних поз небіжчиків — випростано, зібгано на боці й зібгано на спині. У кургані 1 біля с. Широке переважає випростана поза, а також поза зібгано на спині. Вкажемо на нетипову позицію рук у похованні 1 — небіжчика покладено зібгано на спині з широко розведеними руками, зверненими до обличчя. В кургані 3 Чкалівської групи випростана поза трапляється поруч із зібганою на боці. В курганах біля с. Облої та м. Скадовськ зібгана поза на боці поєднується із зібганою на спині. Найбільшим розмаїттям вирізняється група Завадських могил, де зафіксовано усі три пози, зокрема, й серед основних поховань.

Зазвичай вохра для посипання небіжчиків і могили використовувалася в обмеженій кількості. А у таких великих могильниках як курган 1 біля с. Широке, курган 1 біля с. Олександрівка забарвлення вохрою взагалі не помічені. Проте в деяких могильниках зафіксовані сліди вохри на скелетах і долівках могил (курган 3 Чкалівської групи, курган 7 групи Завадських могил, курган 1 біля м. Скадовськ), особливо інтенсивні у похованнях кургану біля с. Облої, а також сліди вохри на внутрішніх стінках посуду (с. Лупареве, поховання 1/28; м. Скадовськ, поховання 1/6 — сліди рідкої вохри, що пролилася на долівку). У двох випадках (поховання 7/2 біля Августинівки й поховання 2/9—2 біля Михайлівки) відзначено таку рису як посипання могили річковим піском. Серед поодиноких деталей поховального обряду відмітимо підстилки (поховання 3/32 Чкалівської групи, поховання 2/2, 2/7, 2/9—2 кургану біля с. Михайлівка), деревні вуглини на долівці могили (поховання 1/1 біля м. Скадовськ), обмазку долівки глиною, посипаною крейдою та вохрою (поховання 2/9—1 біля с. Михайлівка).

Слідів використання худоби у поховальному обряді виявлено небагато. Серед них вже згадані «кромлехи» з бичачих черепів. Імовірно, черепи (голови) поклали на перекриття поховання 3/32 Чкалівської групи, тому їх уламки траплялися у заповненні. Хребці тварин виявлені у посудині з поховання 2/6 біля с. Облої. Як уже зазначалось, кістки тварин траплялися у вогнищах кургану 7 біля с. Августинівка та в рові кургану 1 поблизу Скадовська.

Обмежене використання вохри у поховальному обряді компенсується виробами з неї. Вони та посуд складають основний супровід небіжчиків. Щодо виробів з вохри, то тут варто, у першу чергу, виділити курган 1 біля с. Широ-

ке, поховання якого супроводжувалися виробами у вигляді циліндра або його чверті інколи значних розмірів. Часто ці вироби мали вигляд «валька» або «коржика», але трапляються й грудки вохри. У брусочку з вохри у поховання 1/3 біля м. Скадовськ було три кременевих відщепи. У похованнях кургану біля с. Облої зафіксовано шматочки та вироби із смоли.

Посуд різноманітний, але переважає округлодонний кулястої форми чи видовжених пропорцій, з високою горловиною й покатыми плічками, неорнаментований. Дещо інакшим є горщик із поховання 1/3 біля с. Широке з прокресленим незавершеним зигзагом на тулубі та посудина з потовщеними вінцями з поховання 1/21 біля с. Олександрівка. Однак ці поховання входили до комплексів одночасних поховань, зокрема і з горщиками, яким притаманні риси посуду середнього шару Михайлівки.

Прикметною рисою цих поховань є т. зв. серезліївські статуетки (поховання курган 1 біля с. Широке й курган 3 Чкалівської групи). Сьогодні вони відомі лише на Правобережжі Дніпра.

У могилах трапляються і металеві речі. Зазвичай це дрібні прикраси (Августинівка, поховання 7/2; Чкалівська група, поховання 3/29; Облої, поховання 2/24; Скадовськ, поховання 1/6) чи шило (Широке, поховання 1/1). Оригінальний металевий виріб — якась застібка — розміщувався за головою дитини у похованні 2/9—1 біля Михайлівки. Можливо, цей виріб належав дорослому, котрий рукою обіймав голову дитини.

Серед поодиноких виробів відзначимо кременеві відщепи (поховання 1/3, група Ковалівка IV), ножеподібні пластини (поховання 1/23 біля с. Привільне; поховання 1/1 біля с. Широке — разом з мідним шилом та циліндром із вохри). Кістяні й рогові вироби теж трапляються рідко — це кістяні проколки у похованні 3/16 Чкалівської групи, дуже стилізована статуетка з поховання 1/11 біля с. Олександрівка і роговий предмет в одному з поховань кургану 7 групи Завадських могил. Вкажемо також мушлю в поховання 3/25 Чкалівської групи, дрібне намисто з поховання 3/19 тієї ж групи і дерев'яну чашу у похованні 2/7 біля с. Михайлівка.

За інвентарем виділяється поховання 12/5 біля с. Істочне, що супроводжувалося виробничим інвентарем: металеві ніж і шило, кам'яні товкачик і розтирач, кременеві відщеп та ножеподібна пластина.

Оскільки під час відбору поховань ми орієнтувалися на керамічний комплекс середнього

шару Михайлівки, який датується СІІ, то, здавалося б, немає потреби розглядати їхню стратиграфічну позицію. Однак, означення одночасних поховань різними термінами — пізньоенеолітичні та ранньоямні — розмежувало їх у часі, що спричинило і різну їхню культурну атрибуцію. Зазвичай пізньоенеолітичні розглядають як давніші за ранньоямні та зараховують до кола пізніх нижньомихайлівських, дніпровсько-бузької синкретичної групи та животилівської й животилівсько-вовчанської з деякими пізньотрипільсько-майкопськими впливами. Отже, поховальний обряд пізньоенеолітичних мешканців Степу постає строкатим, а обряд ранньоямного населення демонструє ритуальну єдність. Це змушує нас звернутися до курганної стратиграфії.

Як зазначалося, поховання доби пізнього енеоліту репрезентовані двома різновидами. Це поодинокі поховання під курганами та у складі невеликих могильників з декількома основними похованнями. Серед першого різновиду поховання бувають основними та впускними. Впускним передували поховання випростані (Ковалівка ІV, курган 1; Михайлівка, курган 2), на спині з розворотом ліворуч і з підігнутими ліворуч ногами (Ковалівка VII, курган 4) чи зібгані на боці (Ковалівка VI, курган 4; Лупарево, курган 1), тобто поховання, які відносять до постмаріупольської/квітчанської/дереївської культури та нижньомихайлівської. Наступний горизонт складають поховання, які зазвичай називають пізньоямними (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 13—14; Шапошникова і др. 1986, с. 51). Поховання біля с. Августинівка — основне 3 і впускне 2 — можна розглядати як однокультурні, на що вказує ідентичність обряду (вони різняться лише орієнтацією).

Таким чином, вказані поховання займають стратиграфічну позицію між найдавнішими енеолітичними та пізньоямними.

Інші пам'ятки репрезентовані могильниками зі значною кількістю основних поховань, котрі нерідко доповнювалися і впускними. Зазначимо, що в кургані 1 біля с. Баратівки одна із кам'яних скринь (поховання 6), імовірно, була усипальницею тривалого використання. На це вказує конструкція скрині (західна бокова стінка була нижчою) та колективний характер поховання (Rassamakin 1996). Саме цим могильникам зазвичай притаманний строкатий поховальний обряд, особливо з точки зору розмаїття поз, як показали А.В. Ніколова та Ю.Я. Рассамакін (Ніколова, Рассамакін 1985).

Відзначивши їхній синкретизм, дослідники розглядають їх як єдиний хронологічний пласт, що не піддається диференціації, котрий вони за трипільськими імпортами синхронізують з найпізнішими фазами Трипілля, однак розглядають і як такі, що тяжіють до нижнього шару Михайлівки, зокрема, за ліпним посудом. У цьому ми вбачаємо протиріччя, оскільки саму Михайлівку (нижній шар) датують все ж ранішим часом, зокрема Ю.Я. Рассамакін (1999, fig. 3.5). Важко віднайти аналогії посуду з цих поховань у нижньому шарі Михайлівки. Насторожує й те, що наступні поховання в цих курганах класифікуються як пізньоямні (Ніколова, Рассамакін 1985, с. 42), що є побічною вказівкою на те, що енеолітичні є синхронними середньому шару Михайлівки. Проте жодного натяку на можливість такої синхронізації не було зроблено, хоча вона є очевидною.

Спробавпорядкуватицейматеріал,виходячи з хронологічного пріоритету поз в похованнях під курганами, наміченого Ю.Я. Рассамакіном (1990, с. 73), та стратиграфічної позиції поховань, дає такі результати. Поховання кургану 1 біля с. Олександрівка, основні поховання біля м. Скадовська та всі (основні і впускні) в кургані 3 Чкалівської групи репрезентовано давнішими позами — зібгано на боці й випростано на спині. Сюди ж можна віднести один з останніх комплексів в кургані 18 Покровського кар'єру поблизу м. Орджонікідзе (Рассамакін, Купрій 2001). Зібгані на спині (пізніша поза) у поєднанні з випростаними та зібганими на боці маємо в кургані 1 біля с. Широке (усі основні), кургані 7 група Завадських могил (основні і впускні), серед основних поховань в кургані 2 біля с. Облої та серед основних поховань кургану 1 біля с. Баратівка. Наступну групу репрезентовано лише похованнями зібгано на спині: впускні в кургані 1 біля с. Облої, кургані 1 біля с. Баратівка, кургані 1 біля м. Скадовськ, кургані 2 біля с. Михайлівка, три поховання біля с. Осокорівка. До них долучаються основні і впускні поховання з групи поодиноких поховань.

Ми не схильні абсолютизувати цю схему, оскільки вона є, по-перше, результатом логічних міркувань, по-друге, не завжди підтверджується. Скажімо, в кургані 24 поміж сс. Виноградним та Чапаївкою (правий берег р. Молочна), насип якого розростається по мірі здійснення окремих поховань, зафіксовано іншу послідовність: основне поховання 30 — зібгано на лівому боці, впускне поховання

27 — зібгано на правому боці (Рассамакін 1990, с. 64—74). По-третє, доживання зібганої на правому боці пози до кінця енеоліту засвідчує животилівсько-вовчанська група пам'яток.

Таким чином, зібгану на спині позу на сьогодні не можна хронологічно відділити від зібганої на боці. Це є перепорою на шляху виділення рогачицьких поховань як єдиної обрядової групи. На сьогоднішньому рівні знань може йтися лише про стратиграфічний горизонт пам'яток, синхронних Трипіллю СП і Михайлівці П. Загалом вони займають позицію між похованнями нижньомихайлівської і постмаріупольської/квітнянської культур та ямною і є синхронними животилівсько-вовчанським пам'яткам. Однак це ставить проблему поточення часу існування попередніх культур, особливо постмаріупольської-квітнянської. З цієї точки зору заслуговує на увагу думка І.Ф. Ковальнової, котра вважає, що статуетки супроводжували найпізніші постмаріупольські поховання (Ковалева 2000, с. 144). Якщо це так, то йдеться про співіснування у якийсь проміжок час рогачицького та постмаріупольського населення.

І все ж навіть орієнтовне корегування цих комплексів у часі видається важливим, оскільки це чомусь ігнорували, а поняття середнього шару Михайлівки не фігурувало під час аналізу пізньоенеолітичних поховань. Більше того, затушовувалася і синхронність пізньому Трипіллю «ранньоямних» пам'яток. Так, А.В. Ніколова, синхронізуючи ранньоямні поховання з середнім шаром Михайлівки, Репінським поселенням тощо, зазначає, що *«об'єктивних даних, що дозволяють синхронізувати пізньотрипільські матеріали і пам'ятки, котрі складають найдавніший горизонт ямної культури України, як вже не раз відмічалось багатьма дослідникам, немає»* (Ніколова 1992, с. 186, 187).

А, між тим, якби у похованнях 6/15 та 6/16 біля с. Новоолексіївка не було статуеток та «амфорки», їх би зарахували до «ранньоямних», як і означив їх у «Польовому щоденнику» В.Г. Збеневич (Черненко и др. 1972/35а). Але в публікації (Збеневич 1976, с. 61) їх названо енеолітичними. До речі, в публікації їх подано як найдавніші, хоча курган не докопано, а за польовою документацією їх було опущено в другий насип. Пізньотрипільський посуд знайдено і в інших похованнях, здійснених у позі, котру вважають прикметною для ранньоямної культури, — зібгано на спині з орієнтацією у східному напрямку, наприклад, в кургані 2 біля с. Єрмолаївка (Рыбалова 1964).

Абстрагуванню від матеріалів середнього шару Михайлівки, очевидно, сприяла і періодизація Д.Я. Телегіним старожитностей нижньомихайлівського типу. Він абсолютно справедливо синхронізував широчансько-баратівські пам'ятки з ранньоямними, однак вважав їх локально-хронологічним відгалуженням нижньомихайлівської культури — пізнім її етапом (Телегин 1971, с. 15). До речі, одним з аргументів було те, що наступні поховання в таких курганах представлено пізньоямними. Однак разом з цим було закладено традицію шукати аналогії посуду з енеолітичних поховань саме у нижньому шарі Михайлівки. Це з часом призвело до ситуації, коли, з одного боку, не заперечується синхронність ранньоямних пам'яток пізньотрипільським, а, з іншого, їх вважають пізнішими за пізньоенеолітичні, котрі знову ж таки є синхронними пізньотрипільським.

Поховальним пам'яткам цієї пори притаманні і певні схожі риси, як наприклад, зводити невеликі кромлехи навколо могил. Найбільше вони притаманні похованням біля с. Ковалівка, однак таким же кромлехом було оточено й одне з основних поховань в кургані 3 Чкалівської групи. Ця традиція є суто енеолітичною і не трапляється в ямній культурі. За розмірами кромлех кургану 1 групи Ковалівка VII подібний до подвійного кромлеха біля с. Осокорівка. Всі три поховання тут були здійснені зібгано на спині, а над похованням 11 відмічено куполоподібну споруду з каменю. В розораних курганах біля Ковалівки такі споруди могли «трансформуватися» в кромлехи. Можливо, однією з рис, що розділяє нижньомихайлівські та рогачицькі поховання є те, що у першому випадку кромлехи зводили навколо насипу (чи на значній відстані від могил), у другому — навколо могил. Декотрі поховання здійснено в кам'яних скринях (курган 1 біля с. Баратівка; курган 7 група Завадських могил).

Однак тут варто розділяти дві проблеми — хронологічну позицію поховань та культурну ідентифікацію. Дійсно, строкатість поховального обряду є перепорою на шляху однозначної культурної ідентифікації поховань, що ускладнюється й можливостями датування. Рогачицький горизонт відбиває, можливо, формування нового поховального обряду — зібгано на спині, що на перших порах уживався зі старими традиціями — зібгано на боці та випростано. Це стало можливим в умовах впливів та тісного спілкування, а не виключно, й пересування у Степ, з одного боку, пізньотрипільського населення, що могло

сприяти консервації зібганої пози, притаманної цьому населенню; з іншого — населення Репінської культури, осередком формування якої була Сіверська Донеччина і якому притаманна стала поза небіжчиків (зібгано на спині); з третього — впливів та пересувань представників пізньомайкопського світу. Нагадаємо, що зібгана на спині поза є найдавнішою серед енеолітичних і була притаманною Скелянській культурі. Таким чином, не виключено, що рогачицькі поховання відбивають її відродження.

Зони концентрації попередніх традицій зберігаються і у цей час: у північній — випростана поза поєднується із зібганими на боці (хоча є й інші варіанти), на півдні — зібгана на боці із

зібганою на спині, а поміж ними пролягає смуга дніпровсько-бузької групи поховань, де були у вжитку всі пози. Цей процес завершився витісненням випростаної пози, і панівною стає поза зібгано на боці (поховання животилівсько-вовчанського типу). Обидві ці пози переходять і до наступної доби — ямної культури.

Утім за ямної культури зникає традиція споруджувати невеличкі могильники, перекриті спільним насипом, кромлехи довкола могил, обрядова діяльність неподалік могил чи то скорочується, чи то провадиться десь у іншому місці (маються на увазі залишки вогнищ та ритуальних майданчиків під насипами енеолітичних курганів). Ці риси розмежовують дві доби.

- Генинг В.В., Корпусова В.Н. Археологические памятники Крымского Присивашья. Источное — К., 1989. (Препринт).
- Евдокимов Г.Л., Рассмакин Ю.Я. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 79—92.
- Елагина Н.Г., Петренко В.Г. Отчет о археологических раскопках Ингулецкой скифской степной экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1968/54.
- Збеневич В.Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 57—69.
- Ковалева И.Ф. К вопросу о культурной принадлежности антропоморфной пластики «серезлиевского типа» // Вісник ДДУ — 2000. — Дніпропетровськ, 2000. — Вип. 8. — С. 143—145.
- Ковпаненко Г.Т. и др. Отчет о работе Южно-Бугской экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1969/25.
- Ковпаненко Г.Т. и др. Отчет о работе Южно-Бугской экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1971/33.
- Ковпаненко Г.Т. и др. Отчет о работе Южно-Бугской (Очаковской) экспедиции / НА ИА НАНУ. — 1974/11.
- Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.М. Поховання доби енеоліту-ранньої бронзи на Правобережжі Південного Бугу // Археологія. — 1986. — Вип. 55. — С. 10—25.
- Кривоцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — 115. — С. 5—55.
- Крилова Л.П. Археологічні розкопки на Криворіжжі в 1964—1965 р. // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — С. 17—34.
- Крылова Л.П. Отчет о археологических раскопках у Кривого Рога // НА ИА НАНУ. — 1965/38.
- Корпусова В.Н., Бессонова С.С. и др. Отчет о работе Северо-Крымской экспедиции // НА ИА НАНУ. — 1978/12.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Ляшко С.Н. Энеолитические «вытянутые» погребения в Днепровском Надпорожье // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 61—66.
- Мовша Т.Г. Періодизація та хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія. — 1972. — 5. — С. 3—23.
- Мозолевский Б.Н., Николова А.В. Отчет о работе Орджоникидзенской экспедиции // НА ИА НАНУ. — 1990/96.
- Нечитайло А.Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.
- Николова А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992.
- Николова А.В., Рассмакин Ю.Я. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА. — 1985. — № 3. — С. 37—56.
- Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Культурна належність окремих поховань «нижньомихайлівського» типу // Археологія. — 1990. — № 3 — С. 101—107.
- Пустовалов С.Ж. Розкопки кургану «Бобушка» (к. 3, Чкаловська кург. гр.) // Культурологічні студії. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 141—164.
- Рассмакин Ю.Я. Энеолитические погребения бассейна р. Молочной // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 31—43.

- Рассамакін Ю.Я. Єнеолітичні поховання Північного-Західного Приазов'я // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 64—74.
- Рассамакин Ю.Я., Куприй С.А. Новые поздненеолитические погребения Днепровского Правобережья // АБУ 1999—2000 р. — К., 2001. — С. 35—42.
- Рибалова В.Д. Могильник эпохи бронзы в с. Осокорівці // АП. — 1960. — IX. — С. 5—13.
- Самар В.А. Курган эпохи энеолита-бронзы вблизи Михайловского поселения // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — С. 40—49.
- Телегін Д.Я. Єнеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — Вип. 4. — С. 3—17.
- Телегин Д.Я. и др. Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К., 1986.
- Шепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры. — Симферополь, 1969.
- Rassamakin Yu. Ya. The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of the Northern Pontic Zone: 4500—2450 BC (Preyamnaya Cultures and Yamnaya Culture) // BPS. — 1994. — Vol. 2. — P. 29—70.

Надійшла 17.09.2015

Л.А. Спицына

РОГАЧИЦКИЙ ГОРИЗОНТ В СТЕПНЫХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЯХ

Рассматривается ряд погребений (с учетом стратиграфической позиции и черт обряда), посуда из которых тяготеет к среднему слою Михайловки. Территориально погребальные памятники охватывают Поднепровье и Побужье, а также степной Крым. Абсолютное большинство посуды из этих памятников составляют образцы с круглым дном. Стратиграфическая позиция этих погребений позволила присоединить к ним и захоронения без посуды. Речь идет, в первую очередь, о погребениях, входивших в состав небольших могильников с общей насыпью, или такие, которые демонстрирует обрядовое сходство. Погребальный обряд был неоднобразным. Постоянной является лишь ориентация — большинство захоронений имеют восточную ориентацию.

Обычно такие погребения образовывали небольшие могильники, которые возникли по принципу грунтовых и со временем были перекрыты общей насыпью. Доминирующую позицию занимали центральные захоронения, другие расположены на периферии, иногда выходя за пределы насыпи. Высота насыпи достигали 0,8—1,6 м, диаметра 10—15 м. Захоронение чаще осуществлено в ямах четырехугольной формы с закругленными углами, хотя встречаются и овальной, в частности, для вытянутых захоронений.

Только два могильника имеют подобие в погребальном обряде. Другим свойственно разнообразие, в частности сочетание различных поз погребенных — вытянуто, скорчено на боку и скорчено на спине.

Охра для посыпки покойников и могилы использовалась в ограниченном количестве. Такое использование охры в погребальном обряде компенсировалось изделиями из нее. Следов использования животных в погребальном обряде обнаружено немного.

Посуда разнообразна, но преобладает округлодонная шаровидной формы или удлинённых пропорций, с высокой горловиной и покатыми плечиками, без орнамента. В могилах встречаются и металлические вещи. Обычно это мелкие украшения. Иногда встречаются кремневые отщепы.

В целом погребальный обряд позднеэнеолитического населения Степи демонстрирует разнообразие, ранним ямникам, напротив, присуще ритуальное единство. Это обусловило обращение к курганной стратиграфии. Что позволило выяснить, что отобранные захоронения (рогачицкий горизонт) занимают стратиграфическую позицию между древнейшими энеолитическими и ямными.

Л.А. Spitsyna

ROHACHYK HORIZON IN STEPPE FUNERAL TRADITIONS

Discussed is a series of burials (taking into account the stratigraphic position and ritual features), dishes of which tend to the middle layer at Mykhaylivka. These funeral monuments cover the territory between the Dnipro and Southern Buh Rivers, as well as the steppe Crimea. The absolute majority of dishes from these sites are samples with a round bottom. Stratigraphic position of these graves has allowed the author to add the burials without utensils to them. Primarily, it is about burials which were part of small cemeteries with single mound, or those which demonstrate ritual similarities. Funeral ceremony was not monotonous. It is only the orientation which was constant: most of graves are oriented to the east.

Such burials usually formed a large burial mounds arising on the principle of burial grounds and eventually were closed by a general mound. Central burials predominated there, other situated on the periphery, sometimes exceeding the bounds of a common embankment. The embankment's height reached 0,8—1,6 m and the diameter was up to 10—15 m. The burials

were often made in the pits of quadrangular plan shape with rounded corners, although there are also oval pits, particularly, made for stretched graves.

Only two cemeteries had a permanent funeral ritual. Other ones are diverse, for instance with a combination of various poses of the dead: extended, crouched, and crumpled on the back bodies.

Ochre for strewing corpses and graves was used limitedly. Such usage of ochre in the funeral ceremony indemnified for products made of it. There are few traces of animals used in the funeral ceremony.

Dishes are various with domination of round-bottomed ones with spherical or elongated proportions, with a high neck and shoulders retreating without ornamentation. There are metal objects in the graves. They are usually small adornments. Flint flakes are sometimes found.

In general, burial ceremony of the Late Copper Age Steppe population presents the multiplicity, while the early Yamna culture population, on the contrary, shows the ritual unity. This fact led to the appeal to the stratigraphy of barrows. It allowed the author to ascertain that the selected burials (Rohachyk horizon) occupy a stratigraphic position between the oldest Copper Age burials and the ones of Yamna culture.

І.О. Чечуліна

ШТАМПОВАНИЙ ОРНАМЕНТ НА АТТИЧНІЙ ЧОРНОЛАКОВІЙ КЕРАМІЦІ З ОЛЬВІЇ

Проаналізовано масив аттичної чорнолакової кераміки зі штампованим орнаментом з Ольвії, встановлено хронологію найбільш популярних та рідкісних штампів на кераміці.

К л ю ч о в і с л о в а: класична доба, Ольвія, аттичний чорнолаковий посуд, штампований орнамент.

Знахідки аттичного столового та парадного посуду в північнопричорноморських містах досить масові, а тому надзвичайно важливі з точки зору інформативності для детальних хронологічних розробок. У цьому величезній масі виділяються чорнолакові посудини зі штампованим орнаментом. Саме штамп у поєднанні з морфологією форми дозволяє встановити найточніше датування посудини і визначити її тип; з огляду на сучасний стан вивчення цього посуду на базових пам'ятках Середземномор'я та Причорномор'я.

Штампований та врізний орнаменти належать до найбільш поширених методів декорування чорнолакової кераміки. Таким чином, прикрашати чорнолаковий посуд почали, як вважається, в Афінах у середині V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 22—23). Такий декор активно застосовували для орнаментзації відкритих посудин — насамперед на внутрішній, придонній частині посудини. Крім того, відомі штампи також ззовні закритих посудин. Оскільки всі штамповані орнаменти з ча-

сом змінювалися (Sparkes, Talcott 1970, p. 25), вони слугують досить чіткими датуючими маркерами для розробки не лише хронології цього виду кераміки, а й для інших речей, знайдених разом з цим посудом.

Детальне вивчення чорнолакової кераміки та її датування за штампами не обходить жодну з публікацій, присвячену дослідженню північнопричорноморських поселенських пам'яток та некрополів (див. наприклад: Рогов, Тункина 1985; Стоянов 2005, 2007; Егорова 2009, 2014, 2014а; Рогов 2011). Проте, штампи на аттичних чорнолакових посудинах, які походять із розкопок Ольвії, на сучасному рівні практично не досліджувалися. На сьогодні відомі лише три роботи, в яких проаналізовано знахідки, що походять з окремих ділянок міста — Західного теменоса (Русяева, Назарчук 2006), північної частини Нижнього міста (НГС) (Handberg, Petersen 2010) та Центрального кварталу (Назарчук 2014). Проте, повна інформація про кераміку зі штампами у складі аттичного імпорту в Ольвії протягом всього часу його існування, розмаїття декоративних елементів, їх знахідки в археологічних комплек-

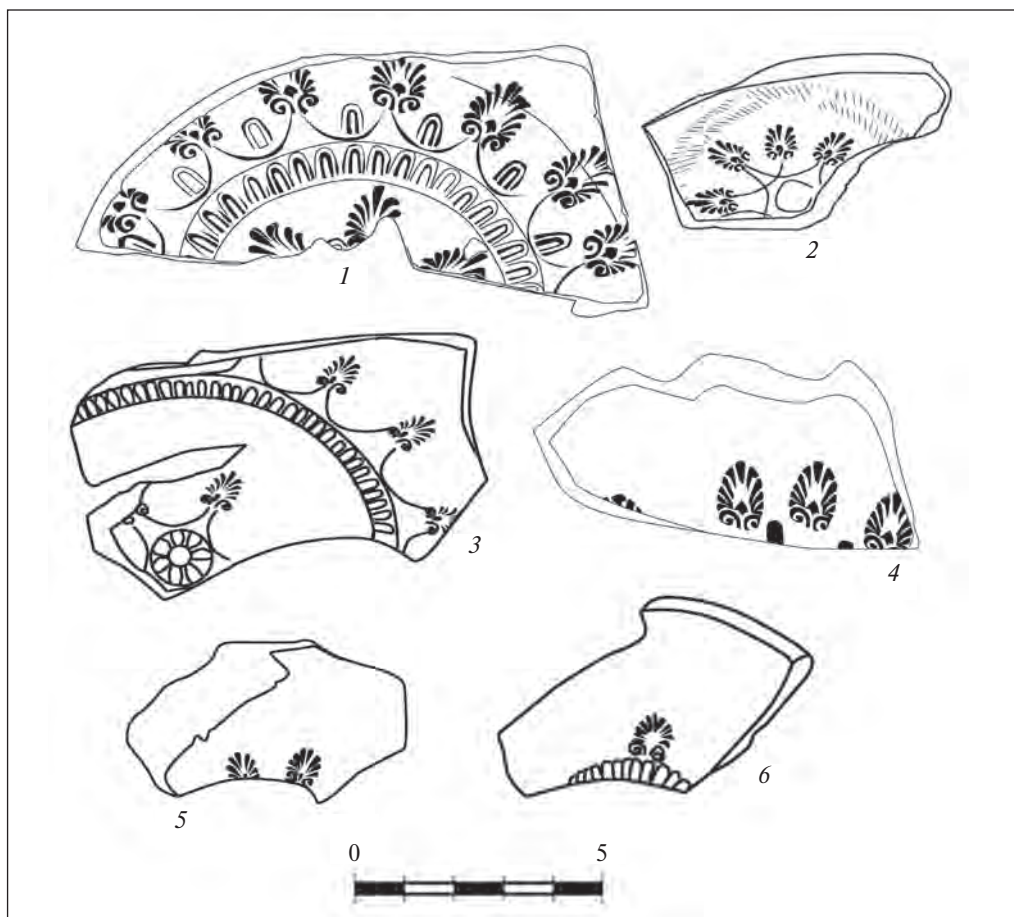

Рис. 1. Штампований орнамент на мисках із відігнутим краєм (outturned rim): 1 — 0-46/2461; 2 — 0-2013/P-25/1825; 3 — 0-61/3231; 4 — 0-38/668; 5 — 0-57/1235; 6 — 0-61/3388

сах, що давало б змогу робити узагальнювальні висновки про динаміку імпорту цього посуду загалом, ще й дотепер відсутня. Тому наша робота, присвячена штампам на відкритих чорнолакових посудинах, є першим наближенням до вивчення цього важливого археологічного джерела.

Усі типи штампованих орнаментів умовно можна розділити на такі, що включають елементи рослинного походження та геометричні: ови, пальметки, квітки лотоса, листя плюща, оливкова гілка, меандр, листя, трикутники (Sparkes, Talcott 1970, p. 25—26).

Ови з'явилися на посуді від кінця V ст. до н. е. Як правило, вони не існували окремо та поєднувалися з іншими декоративними елементами. Найбільш популярним мотивом, який почав використовуватися разом з овами, були *пальметки*. Їх кількість у центрі штампу могла варіюватися від трьох до дванадцяти, часто вони були оточені колом із ов або колами з насічок, нерідко поєднані радіальними лініями. Пальметки мали різну форму — із закругленими чи гострими кінцями, з чітко від-

окремленими валютами або майже злитими з пелюстками (Talcott 1935, p. 487). Часто пальметки оточені рядом насічок, вони могли поєднуватися врізаними радіальними лініями (Егорова 2009, с. 20).

У V — першій половині IV ст. до н. е. переважали складні схеми орнаментативності, що включали комбінації з пальметок, дуг, ов та окружностей різного розміру. Наприкінці V ст. до н. е. з'явилися пальметки та окружності вже без ов. Із середини IV ст. до н. е. ови зникають, їх замінює різна кількість рядів насічок різного розміру, з останньої чверті IV ст. до н. е. вони наносились навколо пальметок. Орнамент із пальметок та насічок був найбільш популярний у кінці IV — першій половині III ст. до н. е., що дозволяє йому бути основною датуючою ознакою для посуду цього часу. З другої чверті III ст. до н. е. штамповані орнаменти поступово зникають із широкого вжитку (Егорова 2014а, с. 176).

Квітки лотоса — рідкісний декоративний елемент, характерний лише для V ст. до н. е. В елліністичний період така техніка майже від-

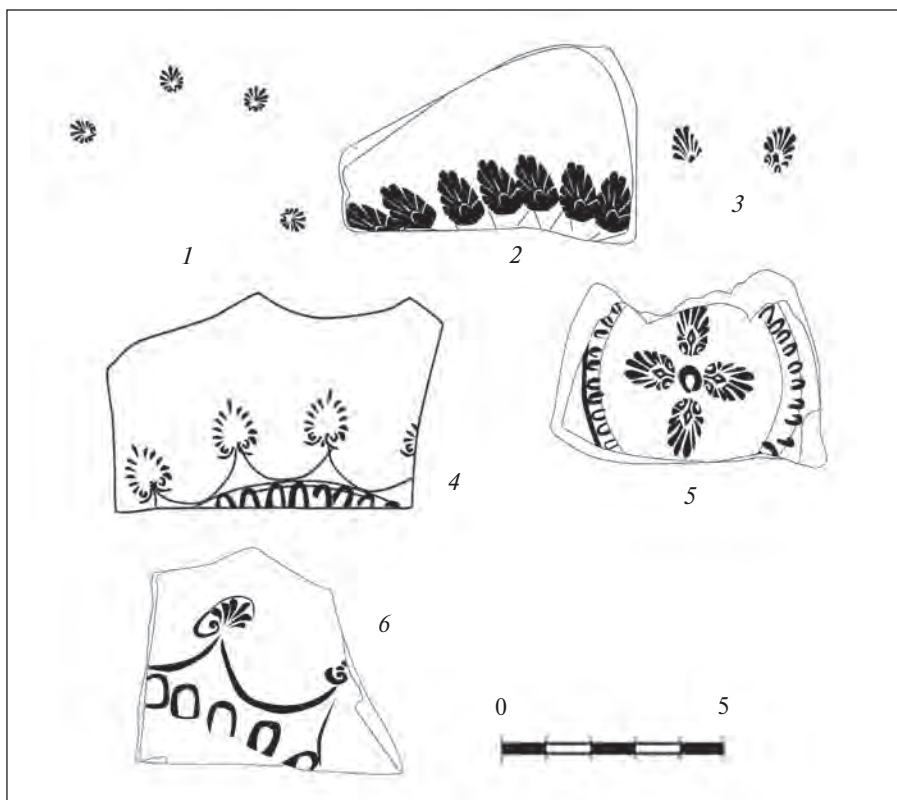

Рис. 2. Штампований орнамент на мисках із краєм, зігнутим всередину (incurving rim): 1 — 0-57/1302; 2 — 0-38/669; 3 — 0-61/3041; 4 — 0-58/2375; 5 — 0-38/677; 6 — 0-38/283

сутня і прикрашає, головним чином, миски та тарілки кінця IV — першої половини III ст. до н. е. — як продовження розвитку класичних форм. Значно частіше зображень лотоса трапляється *листя плюща*, яке могло складатись як з цілої гілки, так і з окремих листочків. Ще більш рідкісний елемент — *оливкова гілка*, як правило, нею прикрашали чаші одного типу — «болсал» (bolsal)¹. Орнамент складався з концентричного кола та оливкової гілки навколо нього. *Меандром* прикрашали закриті посудини, амфориски та лекіфи, значно рідше — внутрішню частину киликів. Переважно використовувався підквадратний варіант меандру. Ще одним рідкісним елементом є зображення *стилізованого листя* — переважно, в центрі композиції. Рівносторонніми *трикутниками*, в основному, прикрашали виключно канфари, при цьому самі трикутники всередині заштриховувались паралельними лініями. Унікальним елементом є т. зв. *діаманти* — звичайно, мається на увазі зображення якоїсь підвіски (Sparkes, Talcott 1970, p. 26).

¹ Тут і далі використовується термінологія посуду, прийнята за матеріалами Афіньської агори (Sparkes, Talcott 1970).

Перш за все, зазначимо, що для ольвійської колекції аттичного чорнолакового посуду² притаманні ті ж характерні особливості форм та штампів, що простежені на матеріалах з розкопок Афіньської агори (Corbett 1955, p. 176—180; Sparkes, Talcott 1970, p. 17—34). Найчастіше штампований орнамент зустрічається на формах відкритого типу — різноманітних киликах, канфарах, мисках, рідше — скіфосах. Тому на прикладі ольвійських матеріалів можна спробувати виокремити типові комбінації таких орнаментів відповідно до форм посуду. Це, перш за все, орнамент, який трапляється найчастіше — ови та пальметки у найрізноманітніших варіаціях.

Штампований орнамент на мисках із відігнутим назовні краєм (outturned rim) (рис. 1) та зігнутим всередину краєм (incurving rim) (рис. 2, 1—3) представлений посудом, що датується в межах 430—350 рр. до н. е. Усі штампи на піддонах є класичними. Найбільш ранній (430—420 рр. до н. е.) — орнамент із поєднання двох кіл з ов, поєднаних між собою пальметок

² Завдячую А.В. Буйських, А.В. Івченку, Т.М. Шевченко (ІА НАНУ), Т.М. Шевченко (НІАЗ «Ольвія») за можливість використовувати для роботи матеріали з розкопок Ольвійської експедиції ІА НАНУ.

Рис. 3. Штампований орнамент на чашоподібних скіфосах (cup-skyphos): 1 — 0-46/708; 2 — 0-61/2419; 3 — 0-58/2349; 4 — 0-57/1725; 5 — 0-58/2362; 6 — 0-57/1310; 7 — 0-57/2394; 8 — 0-58/862; 9 — 0-58/874; 10 — 0-2013/P-25/1828; 11 — 0-2013/P-25/1829; 12 — 0-38/297

та центральної розети з п'яти пальметок (рис. 1, 1, 3) (Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 780, 789). Пізніші орнаменти, до кінця V, а, можливо, і самого початку IV ст. до н. е. — це поєднання пальметок подібної форми, ліній та коротких штрихів (рис. 1, 2, 4—6) (Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 759, 815, 875). Миски із загнутим всередину краєм могли прикрашатись лише пальметками, проте спостерігаємо їх розмаїття — пальметки округлої (рис. 2, 1) або овальної форми (рис. 2, 3), без серцевини або з нею, трапляються також майже суцільні, де ледь видно розмежування пелюсток (рис. 2, 2). Знахідки посуду з таким орнаментом були неодноразово виявлені в Ольвії (Леви 1940, табл. XVII, XXIII; Славин

1964, рис. 4, 8, 23; див. також: Папанова 2000, рис. 13). Штампи з подібними пальметками на мисках відомі для останньої третини V — аж до середини IV ст. до н. е. (Corbett 1955, cat. № 22; Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 826, 864; Themelis, Touratsouhlou 1997, A39, A40; CVA, Rep. Tchèque, 3,2, cat. 1 (20.19); Alexandrescu 1978, pl. 67).

Такі поєднання різних елементів штампу на посуді виявлені й серед матеріалів Північного Причорномор'я — в Пантікапеї (Егорова 2014а, рис. 2; 2015, рис. 4), Горгіпії (Алексеева 1997, табл. 206, 207), Херсонесі (Стоянов 2005, рис. 4; Zolotarev 2005, fig. 7; Золотарев 2005, рис. 1), на поселенні херсонеської хори Чайка (Егорова 2005, рис. 1, 2), Єлізаветівському

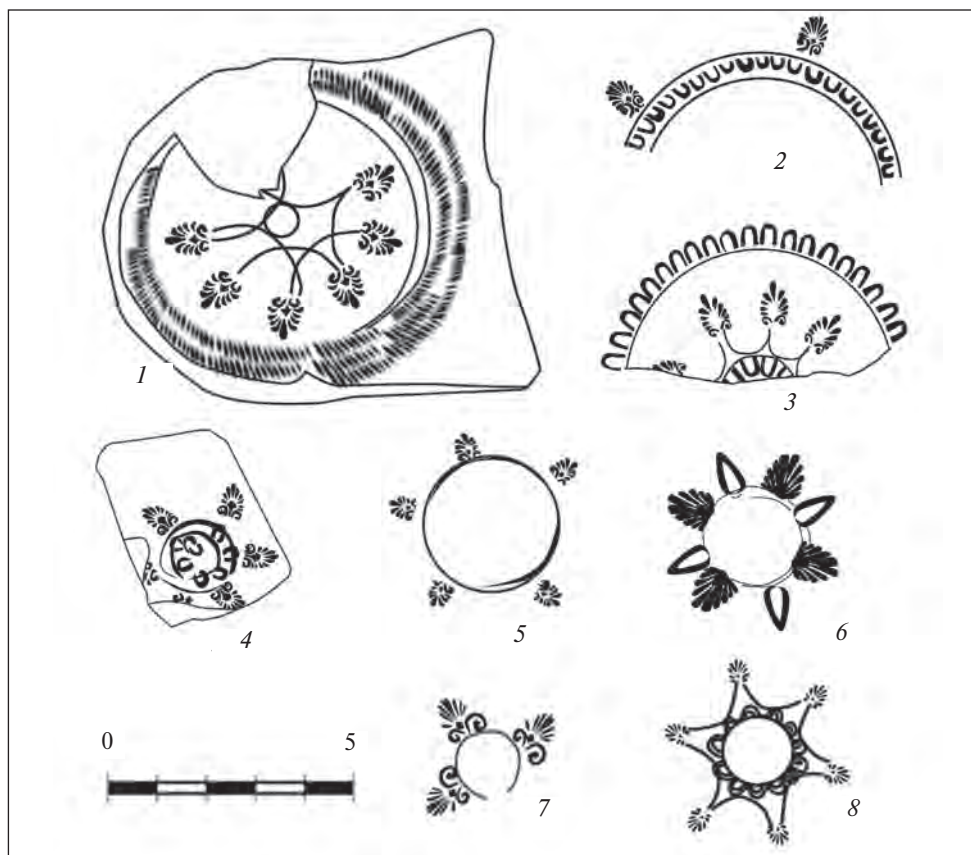

Рис. 4. Штампований орнамент на чашоподібних скіфосах (cup-skyphos): 1 — 0-72/162; 2 — 0-2011/P-25/1294; 3 — 0-2014/P-25/1561; 4 — 0-2014/P-25/1125; 5 — 0-2013/P-25/2038a; 6 — 0-2011/P-25/1784; 7 — 0-61/3391; 8 — 0-61/3389

городищі та могильнику (Брашинский 1980, табл. XVII, XXI, XXXVII).

Подібними орнаментами прикрашено також килики типу «болсал» (bolsal) — поєднані між собою пальметки та концентричні окружності з ов (рис. 2, 4—6). Такі посудини стійко датуються в межах 20-х рр. V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 536, 545, 555; Themelis, Touratsouhlou 1997, Z24; CVA, Rep. Tcheque, 4, 1, fig. 18). Загалом, килики типу «болсал» завжди прикрашали розетою з пальметок у центрі, що підтверджують як матеріали з некрополя Широкої балки біля Ольвії (Папанова 2000, рис. 3), так й інших античних пам'яток Причорноморського регіону (Рогов, Кашаев, Форназир 2005, рис. 10; Егорова 2015, рис. 2; Брашинский 1980, табл. XX). Для 430—425 рр. до н. е. характерні поєднання наступних елементів, починаючи від центру: коло, коло з ов, коло з п'яти—шести пальметок, з'єднаних між собою радіальними лініями, велике коло з ов та велике коло з вісімнадцяти двадцяти пальметок, з'єднаних між собою радіальними лініями.

Проте, найчастіше виявляють штампований орнамент у середині чашоподібних скіфо-

сів (cup-skyphos). Всі відомі нам фрагменти зі штампами датуються в межах 420—350 рр. до н. е., і є класичними для цього типу посуду, оскільки корелюються з цілими формами (рис. 3; 4) (Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 586, 589, 590, 593, 604, 608, 609, 619, 622, 659, 664, 756, 759; Alexandrescu 1966, pl. 90; Handberg, Petersen 2010, cat. Da 212; CVA, Rep. Tcheque, 4, 1, fig. 18, 20) та знаходять аналогії серед матеріалів Ольвії попередніх років (Леви 1940, табл. XVI; Козуб 1979, рис. 14; 1974, рис. 9; Папанова 1993, рис. 10; 2000, рис. 4; 5; 6; Русяева, Назарчук 2006, рис. 190; Назарчук 2014, рис. 20—24). Майже всі представлені фрагменти мають у центрі розету з різною кількістю пальметок (від чотирьох до семи), іноді вони поєднуються між собою (рис. 3, 2, 6, 10, 12), іноді додаються ови (рис. 4, 3, 4). Навколо розети можуть іти ряди з насічок (рис. 3, 1, 2, 11), кола з ов, інші пальметки. Для одного фрагменту аналогії знайти не вдалося (рис. 4, 6) — по колу розташовано чотири пальметки нехарактерної форми, які чергуються з чотирма стилістичними зображеннями листочків. Проте, за наявності характерної форми пальметок

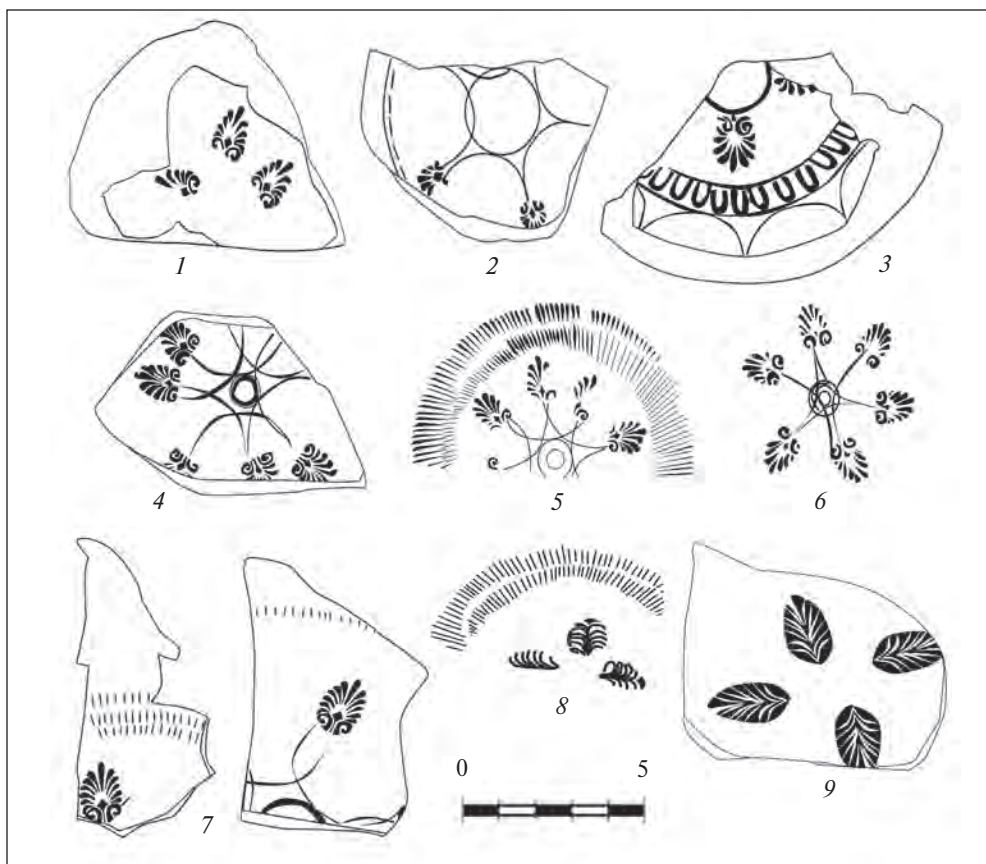

Рис. 5. Штампований орнамент на чашоподібних канфарах (cup-kantharos): 1 — 0-46/2220; 2 — 0-57/2360; 3 — 0-2011/P-25/1353a; 4 — 0-38/671; 5 — 0л-49/5332; 6 — 0л-49/818; 7 — 0-2014/P-25/1316; 8 — 0-2011/P-25/1209; 9 — 0-39/88

та розміром внутрішнього кола, здається, такий варіант орнаменту слід також віднести до цієї ж категорії штампів і форми посудини.

На піддонах чашоподібних канфарів (cup-kantharos) для останньої чверті або кінця V—IV ст. до н. е. зустрічаємо характерні орнаменти (див. аналогічні: Corbett 1955, cat. № 12; Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 648, 659, 752, 759, 805, 1047, 1052; Handberg, Petersen 2010, cat. Da 399; див. також: CVA, Rep. Tcheque, 4, 1, fig. 19). Вони складаються з поєднаних між собою пальметок, містять кола з ов, насічки (рис. 5, 1—3). Такі ж само орнаменти виявлено на одноручній чаші (one-handler) (рис. 5, 4) та на тарілках з валикоподібним вінцем (rolled rim) (рис. 5, 5—7). Аналогічні штампи спостерігаємо на матеріалах із хори Ольвії (Данильченко 2000, табл. 1, 2; Yulko 2005, fig. 9), на Єлізаветинському городищі (Данильченко 1999; Брашинский 1980, табл. XIV), з Пантікапею (Егорова 2014а, рис. 7, 8; 2015, рис. 3), Горіпії (Алексеева 1997, табл. 206), Херсонесу (Стоянов 2005, рис. 2, 3), Німфею (Чистов 2000, табл. 1; Данильченко 2002; Соловьев 2003, рис. 61), на некрополі поселення Пан-

ське 1 (Рогов 2011, рис. 18, 19) та Прикубанському могильнику (Лимберис, Марченко 2009, рис. 2). Слід зауважити, що з часом орнаменти змінювалися, ставали все більш стилістичними, навіть схематичними, що наглядно ілюструють досить неохайні штампи із пальметок та насічок початку III ст. до н. е. (рис. 5, 8, 9). Це ж саме доводить і аналіз попереднього матеріалу з Ольвії (Леви 1964, рис. 23).

Серед відкритих чаш із штампами слід виокремити киліки витонченого стилю (delicate class), які справедливо вважаються найбільш вишуканими з усіх посудин із штампованих орнаментів. Є декілька видів відбитків штампа: розета в центрі, з'єднані пальметки по колу, навколо центральної розети, зовнішня поло-са насічок. У поєднанні з ними зустрічаються ови, насічки — крапки, у формі листя. Іншим варіантом є заміна центральної розети на зірку, що оточена рисками променів. Нерідко додаються елементи у вигляді плюща, оливкової гілки (Sparkes, Talcott 1970, p. 102—103). Для раннього часу характерні декілька видів: дво-рівневий штамп — у центрі — коло, далі розета з «язичків-пелюсток», навколо неї — подвій-

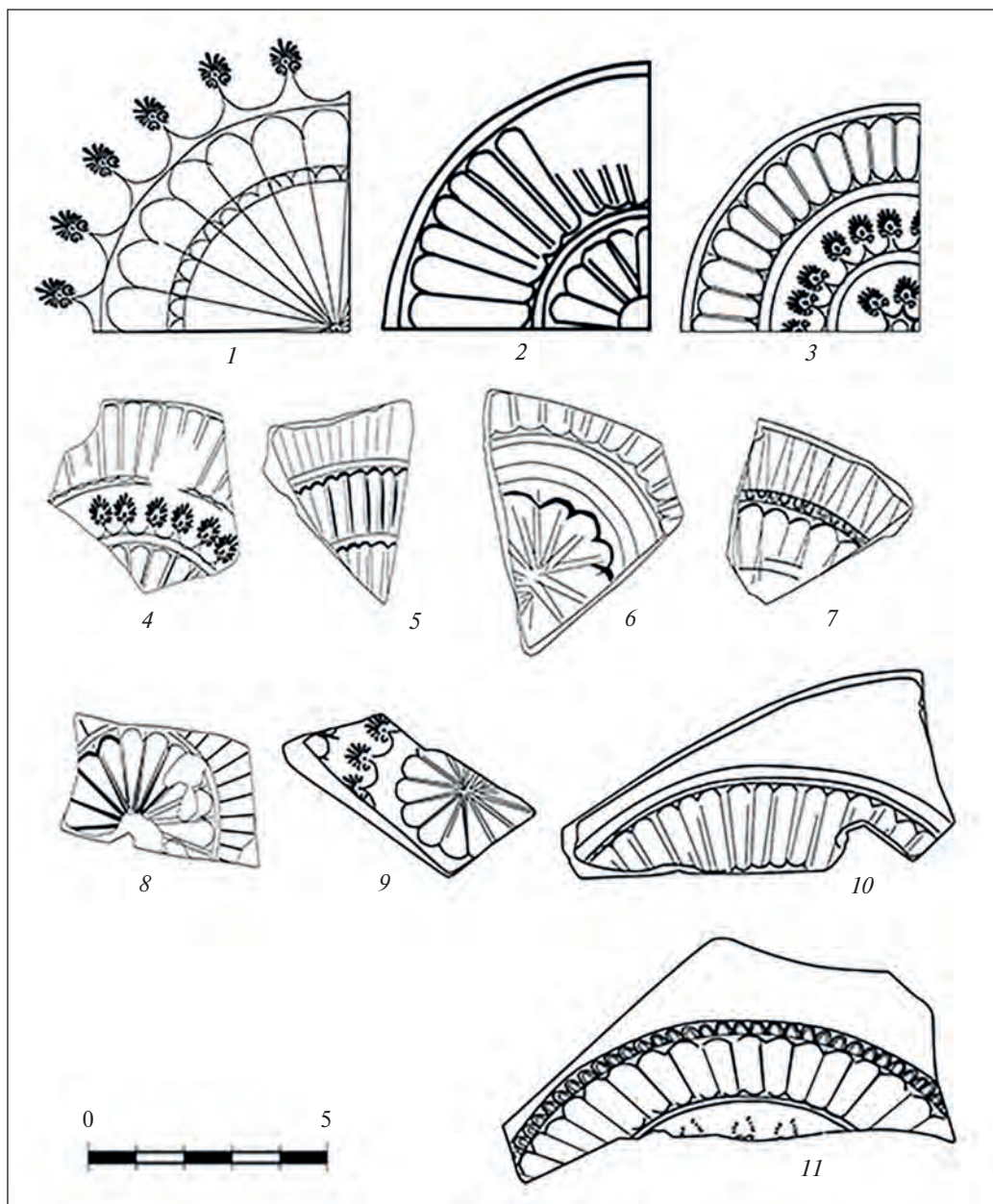

Рис. 6. Штампований орнамент стилю «delicate class»: 1 — 0-46/1292; 2 — 0-61/6/н; 3 — 0-2014/P-25/1557; 4 — 0-58/1136; 5 — 0-58/1192; 6 — 0л-49/1516; 7 — 0-2014/P-25/1124; 8 — 0-58/70; 9 — 0-2013/P-25/1548а; 10 — 0-2013/P-25/1275; 11 — 0-2013/P-25/2166а

не концентричне коло та ряд язичків з дуговим наверх, іноді можна зустріти й три рівні з язичків з концентричними колами; другий вид складається з тих самих елементів — чергуються рівні з язичків та пальметок, відокремлених концентричними колами. Пальметки можуть бути як поєднані між собою плавними лініями, так і просто прилягати до дуги. У 420 рр. до н. е. з'являються інші поєднання: коло язичків, концентричне коло, коло з ов, поєднані між собою дугами, друге коло з язичків, іноді додається третє коло з ов. Популярним у цей час є використання геометричних елементів,

зокрема, правильна зірка, з колом всередині, навколо неї ряд пальметок, або концентричні кола, або ж меандр по колу, далі ряд перехрещених ліній, що створюють сітку, яка завершується або ж звичайним колом, або колом з ов.

Усі досліджені нами килики та їх фрагменти, що належать до цього стилю, за аналогічними матеріалами з Афінської агори датуються 450—400 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 481—486, 488, 490, 496, 498, 499, 502, 504, 583; див. також: Иванов 1963, табл. 101; Alexandrescu 1966, pl. 87; 1978, pl. 61—63; CVA, Rep. Tchèque, 4, 1, fig. 22). Вони представле-

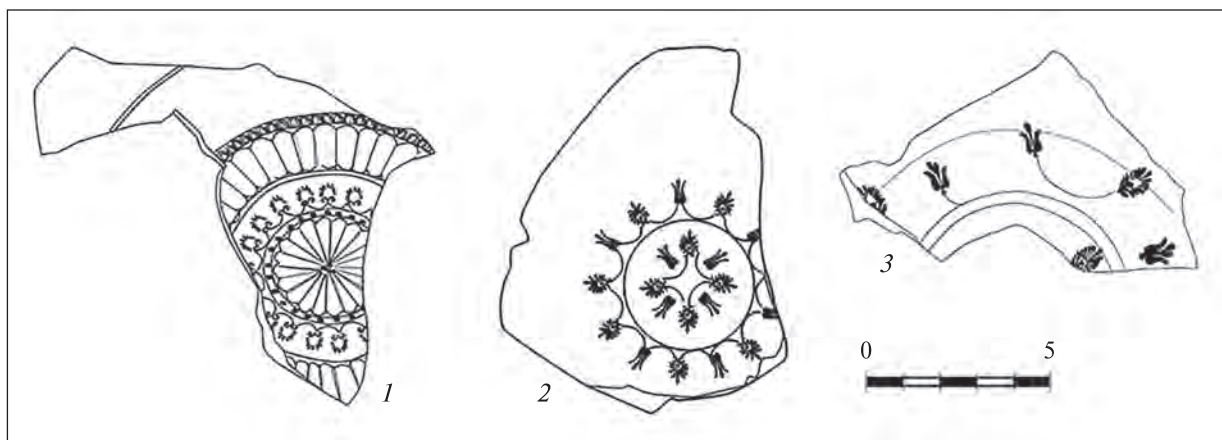

Рис. 7. Штампований орнамент: 1 — стилю «delicate class» 0-2014/P-25/1556; 2 — орнамент із зображенням лотоса 0-58/823; 3 — 0-59/2196

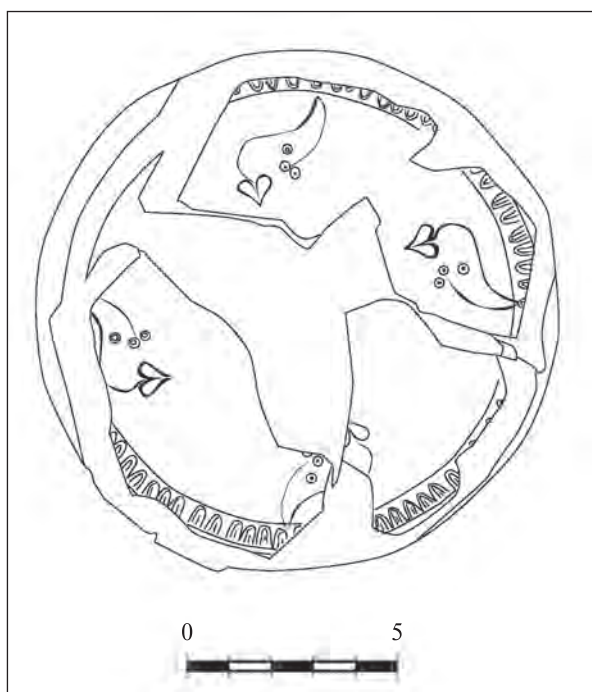

Рис. 8. Штампований орнамент із зображенням плюща: 0-2011/P-25/17856

ні наступними фрагментами посуду (рис. 6; 7, 1—2; рис. 10), що дають досить повну картину поширення цього варіанту штампованого декору в Ольвії. Слід зазначити, що посуд цього типу досліджували й раніше, він був відомий як серед матеріалів Ольвії (Фармаковский 1911, рис. 3, 4; Папанова 2000, рис. 1; Назарчук 2014, рис. 20), так і в Херсонесі (Стоянов 2005, рис. 2), Пантікапеї (Егорова 2015, рис. 1), на Азіатському Боспорі, на поселеннях Таманського півострова (Рогов, Кашаев, Форназир 2005, рис. 9), Єлізаветівському городищі (Брашинский 1980, табл. XIV). Такі форми відомі й на некрополі городища Панське 1 (Рогов, Тун-

кина 1985, с. 161). Для форм цього типу притаманне використання високоякісного лаку, що має характерний металевий відблиск (Talcott 1935, р. 481). З нашої точки зору, цікавою особливістю є те, що майже половина цього матеріалу дещо відрізняється за орнаментациєю з вже відомими посудинами з Афін. Виявляємо нові комбінації вже відомих елементів декору, де всі гострі кути згладжено, рідше — орнаментация у вигляді зірки із загостреним промінням. У половині випадків навколо звичного геометричного орнаменту йде коло пальметок, декілька разів додається коло з ов. Класичним прикладом посуду цього типу є археологічно цілий килик 420 р. до н. е. (рис. 7, 1), який походить із закритого комплексу відповідного часу.

Україн рідко серед посуду відкритого типу трапляються орнаменти у вигляді квітки лотоса, нам відомо поки лише два фрагменти. Один датується 425 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 463). Штмп розміщувався на дні килика з високою ніжкою (асгосир). Особливою рисою цього штапу є його охайність та ретельність — майстер не допустив жодного зайвого чи помилкового руху. У центрі чергуються чотири лотоси та пальметки, останні поєднані радіальними лініями, далі чітко окреслене коло, до якого прилягають чергування пальметок та лотосів у кількості семи та шести (рис. 7, 2). Аналогій до іншого фрагменту не знайдено, проте за манерою змалювання він, імовірно, датується цими ж роками. На посуд нанесено два яруси орнаменту, де напівколом розміщені парні пальметки поєднувались із квітками лотоса (рис. 7, 3).

Цікавим і не менш рідкісним є й орнамент у вигляді плюща. Поки що ми виявили сім фрагментів — всі вони датуються 420—400 рр. до

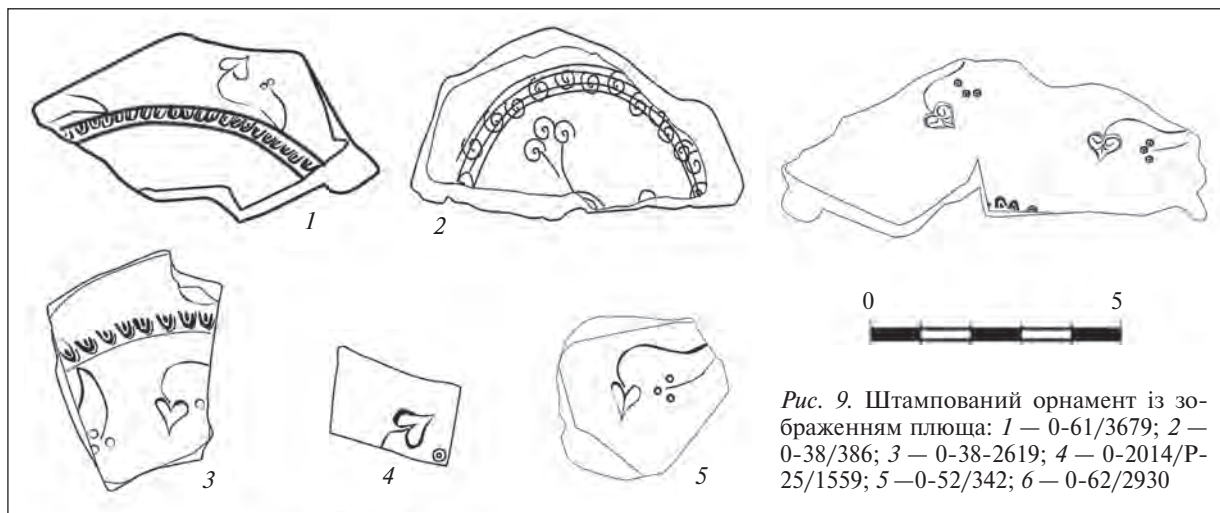

Рис. 9. Штампований орнамент із зображенням плюща: 1 — 0-61/3679; 2 — 0-38/386; 3 — 0-38-2619; 4 — 0-2014/P-25/1559; 5 — 0-52/342; 6 — 0-62/2930

н. е. (Sparkes, Talcott 1970, cat. Nr. 506) і лише один — 450 р. до н. е. (Handberg, Petersen 2010, cat. Da-69; Назарчук 2014, кат. № 58). Листя плюща поєднуються з іншими елементами: колом з ов, яке йде навколо зображень гілочок плюща, чи стилістичними зображеннями якихось плодів — ягід (рис. 8; 9). Один із фрагментів вражає своєю реалістичністю (рис. 9, 6) — на листочках плюща чітко можна побачити внутрішні прожилки, а на плодах — серцевини. Лише до одного фрагменту аналогію так і не вдалося підібрати (рис. 9, 2). Проте, загальна композиція, ймовірно, листоподібних зображень дає змогу віднести його до цього ж типу. Орнаменти у вигляді плюща виявлені й серед матеріалу інших античних міст Північного Причорномор'я, наприклад в Пантікапеї (Егорова 2015, рис. 1, 1), хоча трапляються вони так само рідко як в Ольвії.

Штамповані орнаменти на чорнолаковій кераміці з Ольвії, що досліджуються нами, незважаючи на їх поки що порівняно невелику кількість по відношенню до величезної колекції, накопиченої за більше, ніж 100 років розкопок, все ж таки дозволяють зробити певні висновки щодо поширення посуду цього виду в Ольвії впродовж класичної доби. Вже можна впевнено казати, що ольвійські матеріали повністю відповідають практично всім відомим варіантам поширення штампованого та врізного декору від моменту його появи в Афінах. Найраніші варіанти витонченого стилю, які заповнюють практично все дно посудини, з'являються у третій чверті V ст. до н. е. Для останньої чверті цього століття простежено нові мотиви, декоративні елементи спрощуються, зображення йде в одне—два кола. Застосовуються різні варіації окремих елементів:

у центрі — восьмипелюсткова квітка, навколо неї — оливкова гілка; коло з ов, шість пальметок, коло з ов; чотири пальметки в центрі, навколо — валюти з п'ятьма пальметками з боків; коло з меандрів та пальметки ззовні. Саме використання оливкової гілки характерне для цього типу посуду. Від межі V—IV ст. до н. е. спостерігаємо ще більше спрощення: чотири—п'ять пальметок з'єднаних між собою радіальними лініями, або ні. Використовують більш рідкісні елементи: листя плюща, з'єднаних між собою, навколо кола з ов; лотоси, з'єднані між собою лініями. В IV ст. до н. е. змінюється основний елемент — пальметки, які стають більш рельєфними та більшими за розміром, навколо них все частіше розміщується орнамент з двох—трьох рядів насічок.

Скіфосоподібні килики з тонкими стінками спочатку повністю повторюють орнамент киликів витонченого класу, а на початку IV ст. до н. е. орнаменти змінюються — спрощуються, втрачають чіткість та охайність — пальметки розмиваються, стають більш опуклими. Проте, вже в другій чверті цього століття спостерігається покращення якості малюнка — у пальметок усі пелюстки відділені одна від одної, чітко виражені дві волуги. Для цього часу звичайне орнаментування двома—трьома рядами насічок. Ольвійські одноручні чаші та миски мають однотипну орнаментацию, вони, зазвичай, прикрашались звичайними колами, колами з пальметок, колами з ов, для більш пізніх варіантів — рядами насічок.

Очевидно, що миски з відігнутих назовні краєм прикрашались дуже ретельно. Зображення йшло в три—п'ять рядів. Елементи, загалом, повторюють орнаментацию посуду попередніх типів — пальметки в декілька рядів, ови по колу,

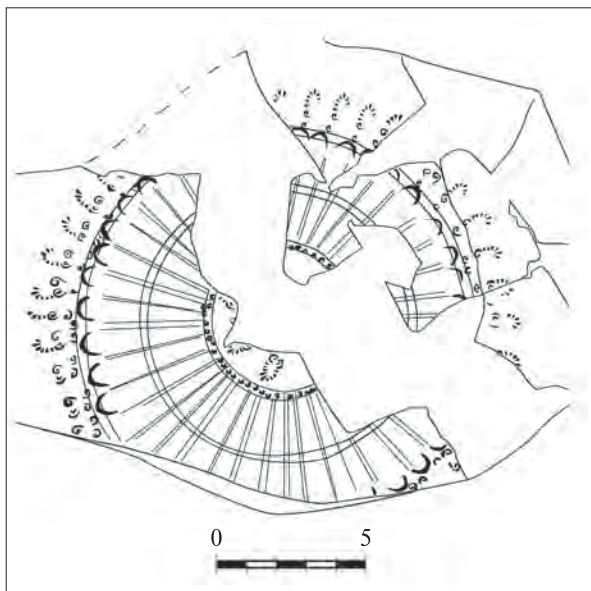

Рис. 10. Штампований орнамент стилю «delicate class»: 0-2015/P-25/555

використання рядів з волют. Від кінця V ст. до н. е. з'являються деякі унікальні поєднання елементів — лише ряди пальметок, або два кола з ов всередині, від них відходять п'ять променів пальметок, нанесених одна над іншою. Миски із загнутим всередину краєм прикрашались

так само. При орнаментатії тарілок простежено класичні схеми. Для V ст. до н. е. — кола з пальметок, кола з ов, кулеподібні насічки; IV ст. до н. е. — пальметки оточують замість ов — концентричні кола з декількох рядів насічок різних розмірів. У цей час насічки стають найбільш популярним елементом орнаменту.

Таким чином, можна зробити висновок, що загалом ольвійська колекція репрезентує в цілому ті ж самі тенденції щодо імпорту аттичної чорнолакової кераміки V—IV ст. до н. е., що й інші північнопричорноморські центри. Проте, при пошуку аналогій, було виявлено і певну відмінність, зокрема в орнаментатії, що підтверджує необхідність подальшої розробки теми для з'ясування цієї причини.

Більш того, у порівнянні з матеріалами Афін, очевидно, що ольвійська колекція відображає практично всі стилістичні зміни у виробництві чорнолакового столового і парадного посуду, який на сьогодні відомий. А це, у свою чергу, означає, що протягом всього класичного часу Ольвія незмінно знаходилася в руслі торгівлі з Афінами. Отже, подальше вивчення аттичної чорнолакової кераміки з Ольвії є дуже важливим, з огляду на неабиякі інформаційні можливості цього матеріалу.

Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия. — М., 1997.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980.

Данильченко С.А. Чернолаковая керамика боспорских колоний Елизаветинского городища // БФ: греческая культура на периферии античного мира. — СПб, 1999. — С. 173—176.

Данильченко С.А. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка II // ΣΥΣΤΙΤΑ. — СПб, 2000. — С. 217—222.

Данильченко С.А. Чернолаковая керамика из нимфейского святилища Деметры // БФ: Погребальные памятники и святилища. — СПб, 2002. — Ч. 1. — С. 121—129.

Егорова Т.Е. Чернолаковые миски и солонки с городища «Чайка» близ г. Евпатория // БИ. — 2005. — 8. — С. 218—238.

Егорова Т.Е. Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма. — М., 2009.

Егорова Т.Е. Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения // Stratum plus. — 2014. — № 3. — С. 303—323.

Егорова Т.Е. Предварительный анализ комплекса чернолаковой керамики VI—II вв. до н. э. из раскопок Пантикапея 1945—1992 гг. // ДБ. — Т. 18. — 2014а. — С. 174—195.

Егорова Т.Е. Чернолаковая керамика V—IV вв. до н. э. с прочерченным и штампованным орнаментом из раскопок Пантикапея // Журавлев Д.С. (ред.). С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности. К 70-летию В.П. Толстикова. — М., 2015. — С. 63—68.

Золотарев М.И. Об одном типе полусферических чаш эллинистического времени // БИ. — 2005. — 8. — С. 54—60.

Иванов Т. Античная керамика из некрополя Аполлонии // Аполлония. Разкопите в некрополя на Аполлония през 1947—1947 г. — София, 1963. — С. 65—269.

Козуб Ю.И. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.

Козуб Ю.И. Передмістя Ольвії // Археологія. — 1979. — 29. — С. 3—34.

Леви Е.И. Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935, 1936 гг. // Ольвия. — К., 1940. — Т. 1 — С. 105—126.

Леви Е.И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—175.

Лимберис Н.Ю., Марченко И.И. Чернолаковые сосуды из Прикубанского могильника // БФ: искусство на периферии античного мира. — СПб, 2009. — С. 262—270.

- Назарчук В.И. Чернолаковая керамика // Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. и др. Жилые дома Центрального квартала Ольвии (МАИЭТ. — Suppl. 13). — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 312—356.
- Папанова В.А. Некрополь Ольвии. История исследования, итоги раскопок. — Бердянск, 1993.
- Папанова В.А. Чернолаковая керамика из семейно-родового участка некрополя Ольвии // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2000. — Вип. VIII. — С. 194—216.
- Рогов Е.Я. Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму. — Симферополь, 2011 (МАИЭТ. — Suppl. 10).
- Рогов Е.Я., Кашаев С.В., Форназир Й. Керамический комплекс из кохейственных ям поселений Вышестеблиевская 11 на юге Таманского полуострова // БИ. — 2005. — 8. — С. 218—238.
- Рогов Е.Я., Тункина И.В. Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское I // Археологические вести. — 1985. — 5. — С. 159—175.
- Русяева А.С., Назарчук В.И. Аттическая керамика // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 169—177 (МАИЭТ. — Suppl. 2).
- Славин Л.М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 189—223.
- Соловьев С.Л. Археологические памятники сельской округи и некрополя Нимфея. — СПб, 2003.
- Стоянов Р.В. Комплекс керамики второй четверти IV — середины III вв. до н. э. из северо-восточного района Херсонеса Таврического // Hyperboreus. — 2007. — Vol. XIII. — Fasc. 1/2. — С. 245—282.
- Чистов Д.Е. Акрополь Нимфея в первой половине IV в. до н. э. // ΣΥΣΤΙΑ. — 2000. — С. 242—250.
- Фармаковский Б.В. Памятники античной культуры, найденные в России. IV. // ИАК. — СПб, 1911. — 42. — С. 134—143.
- Стоянов Р.В. Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э. // БИ. — 2005. — 8. — С. 39—52.
- Alexandrescu P. La necropole tumulaire (Fouilles 1955—1961) / Histria. — II. — Bucuresti, 1966.
- Alexandrescu P. Le ceramique d'epoque archaïque et classique (VII—IV s.) // Histria. — IV. — Paris, 1978.
- Bylkova V.P. The Chronology of Settlements in the Lower Dnieper Region (400—100 B.C.) // Chronologies of the Black Sea Area in the Period C. 400—100 B.C. — Aarhus, 2005. — P. 217—247.
- Corbett P. Palmette Stamp from an Attik B. Glaz. Workshop // Hesperia. — Princeton, 1955. — Vol. 24. — P. 172—186.
- CVA, Rep.Tcheque, 3, 2 — Bazant J., Dufkova M., et.al. — Karolinum, Prague, 1997.
- CVA, Rep.Tcheque, 4, 1 — Braunova D., Cadic J., Dufkova M. — Pilsen, Prague, 2000.
- Handberg S., Peterson J.H. Black-glossed Pottery // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A.D. — Aarhus, 2010. — P. 187—196.
- Petros G. Themelis, Ioaness P. Touratsouhlou. The Derveni Tombs. — Athens, 1997.
- Sparkes B. A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. // The Athenian Agora. — Princeton, 1970. — Vol. 12.
- Talcott L. Attic Black-Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well // Hesperia. — 1935. — Vol. 4. — P. 476—523.
- Zolotarev M.I. A Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos // Chronologies of the Black Sea Area in the Period C. 400—100 B.C. — Aarhus, 2005. — P. 194—216.

Надійшла 18.01.2016

И.А. Чечулина

ШТАМПОВАННЫЙ ОРНАМЕНТ НА АТТИЧЕСКОЙ ЧЕРНОЛАКОВОЙ КЕРАМИКЕ ИЗ ОЛЬВИИ

Статья посвящена разным видам штампованного орнамента на аттической чернолаковой керамике классического периода из Ольвии. Несмотря на небольшое количество проанализированного материала, можно сделать значительные выводы, пользуясь аналогиями из Афин и материала из Северо-Причерноморского региона, по поводу распространения керамики этого вида в регионе в классический период. Были рассмотрены основные типы штампов на керамике открытого типа — киликах, скифосах, канфарах, мисках. Самые ранние варианты штампов появляются в последней четверти V в. до н. э. в виде разных вариантов орнамента из ов. Самым популярным элементом остаются, на протяжении всего периода, пальметки, которые почти всегда соединяются с другими элементами. Более редкими штампами являются цветы лотоса, листья плюща, оливковая ветвь, которые характерны для конца V — начала IV в. до н. э. Все названные типы штампованного орнамента встречались среды ольвийского материала, но следует отметить, что мы находим значительно больше вариантов орнамента, по сравнению с классическими типологиями, что еще раз подчеркивает уникальность ольвийской коллекции и необходимость ее изучения.

STAMPED ORNAMENT ON ATTIC BLACK-GLAZED WARE FROM OLBIA

The article is devoted to the variants of stamped ornament on Classical period Attic black-glazed pottery from Olbia. Despite the small amount of analyzed material, the important conclusions concerning the spread of this type of pottery in the region in the Classical period can be made based on the analogies from Athens and the north coast of the Black Sea. The main types of stamps on open shape black-glazed pottery, namely, cups, skyphoi, kantharoi, and bowls are analyzed. The earliest stamps with various versions of ornamental eggs appear in the last quarter of the 5th century BC. Palmettes almost always combined with other elements remain most popular during the whole period. More rare stamps are lotus, ivy leaves, and olive branches which are common from the end of the 5th to the beginning of the 4th centuries BC. All the mentioned types of stamps were found among Olbian materials, but it should be noted that we found much more variants of stamps than in classic typologies, that once again proves the uniqueness of Olbian collection and the necessity in its study.

О.Д. Могилов

ПРО ОДИН ІЗ РІЗНОВИДІВ ПРЯЖОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Проаналізовано пряжки з рухомим гольчатим язичком-фіксатором скіфського часу. Розглянуто їх генезу, хронологію та проведено класифікацію.

К л ю ч о в і с л о в а: пряжка, скіфський час, поховання, одяг, спорядження коня.

Незважаючи на те, що в пам'ятках скіфського часу пряжки з рухомим язичком відомі нам вже півтора століття (перша знахідка зроблена І.Є. Забеліним в кургані Козел ще 1865 р.), вчені довго обходили їх увагою, хіба що коротко характеризуючи при публікації. С.М. Замятін відзначав, що ці вироби лягли в основу характерних прикрас східно-фінських племен (Замятін 1946, с. 16). Про їх зв'язок із середньовічними пряжками фінських могильників писав і Б.М. Граков (Граков 1954, с. 108). П.Д. Ліберов говорив про них, як про особливість культури Середнього Подоння, що відсутня в сусідніх районах (Ліберов 1965, с. 22). Вигідно вирізняється на цьому тлі розділ роботи Є.І. Савченка, який охарактеризував пряжки із Середнього Подоння (Савченко 2004, с. 240—243). Артефакти поділено ним на 2 типи. До другого типу належать вироби з кільцями на кінцях, до першого — решта предметів. Констатовано, що такі сюльгами не виявлені у Дніпровському лісостеповому Правому та Лівобережжі та висловлено припущення, що вони пошири-

лись у фіно-угорських культурах Середнього Подоння.

Розробки в сфері соціального поділу елітних (Мозолевський 1979, с. 152, 156, 157; Березуцький 1995; Болтрик 2001) та рядових (Бунятян 1985; Буйнов, Окатенко 2013) скіфських поховань дозволяють говорити, що такі вироби присутні у гробницях ледь не всіх представників скіфського суспільства: від поховання «цариці» у Товстій Могилі до бідних ґрунтових могил Світловодського могильника. Супроводжували такі пряжки як жіночі, так і чоловічі поховання.

Із 37 врахованих пряжок, найбільше виявлено у Середньому Подонні — 14 екз. (рис. 1); у Степовій Скіфії — 12; у Дніпро-Донецькому лісостепу — 8. Дві знахідки з Правобережного лісостепу походять зі Світловодського могильника на півдні цього регіону, на межі з Лівобережжям та степом. Одна — з Північного Кавказу. При цьому картографування показує, що ці предмети формують декілька груп. У середньодонській групі переважають пряжки з петлями на кінцях; лише у цій групі відомі дорожні вироби із зооморфними голівками. У

Рис. 1. Карта розповсюдження пряжок: 1 — Пуркарь; 2 — Глине; 3 — Світловодськ; 4 — Товста Могила; 5 — Льво-
ве; 6 — Кам'янське городище; 7 — Козел; 8 — Більське городище; 9 — Коломацьке городище; 10 — Старий Мер-
чик; 11 — Огульці; 12 — Черемушне; 13 — Пісочин; 14 — Часті кургани; 15 — Мастюгино; 16 — Тернове та Колби-
но; 17 — Руська Тростянка; 18 — Ближнє Стояново; 19 — Дуровка; 20 — Абрамівка; 21 — Уляп

нижньодніпровській групі (14 екз.), до якої тя-
жіють Світловодські знахідки з півдня Право-
бережного лісостепу, більшість складають глад-
кі кільця та вироби з петлями на кінцях. Лісо-
степова Лівобережна група (8 екз.), з концен-
трацією у середній та верхніх течіях Ворскли
та Сіверського Дінця, найчастіше представле-
на пряжками з петлями на кінцях. Нижньодні-
стровська група — 3 гладких кільця. Нарешті,
поодинокі, окрема знахідка відома з Північно-
го Кавказу.

Здебільшого предмети походять з поховань
(28), рідше — з поселень (9). Така тенденція ха-
рактерна насамперед для Середнього Подоння,
де всі 14 виробів знайдено у курганах. Перева-
жає вона у степу, Сіверськодонецькій групі та
Дніпровському лісостеповому Правобережжі,
де це співвідношення виглядає так: 7—5, 4—1
та 2—0 відповідно. З поховання походить і єди-
ний північнокавказький екземпляр. Нарешті,
у Поворсклі пряжки відомі виключно на посе-
леннях.

Переважно у похованнях міститься по одній
пряжці. Виняток складають три гробниці, де
було покладено два предмети. Бронзові пряж-
ки, зокрема, виявлено у похованні «цариці» з
кургану Товста Могила. О.А. Спіцин під наси-

пом II біля Мастюгино виявив залізну пряжку.
Під час повторних розкопок у 1960 р. П.Д. Лі-
беров, коли курган отримав номер 29/21, ви-
явив тут ще одну срібну пряжку. У кургані 11
(розкопки ВУАК) групи Частих розкопано два
такі вироби із заліза, один з яких вкритий зо-
лотом та має срібну голку. У всіх цих випадках
мова йде про поховання знаті. Товста Моги-
ла вважається похованням представників цар-
ського роду (Мозолевський 1979, с. 229, 230).
А вироби, що нас цікавлять, покладені безпо-
середньо біля «цариці», поховання якої є го-
ловним у боковій гробниці. Висота кургану II
біля Мастюгино, що ототожнюється з розко-
паним пізніше насипом 29/21, не вказана, втім
він вважається найбагатшим у групі (Манце-
вич 1973, с. 16). У великій гробниці розмірами
7,45 на 6,40 м, разом із озброєнням та кінським
спорядженням, було покладено численні золо-
ті бляшки, античний металевий та гончарний
посуд. В.Д. Березуцький відніс його до най-
вищої в регіоні 5 соціальної моделі — вождів-
ської аристократії (Березуцький 1995, с. 39, 54).
Насип 11 (ВУАК) групи Частих був невеликим
(висота 0,45, діаметр 27 м), однак, він виявив-
ся «самим малим насипом з самим багатим ін-
вентарем» (Замятин 1946, с. 39—41). Знахідки,

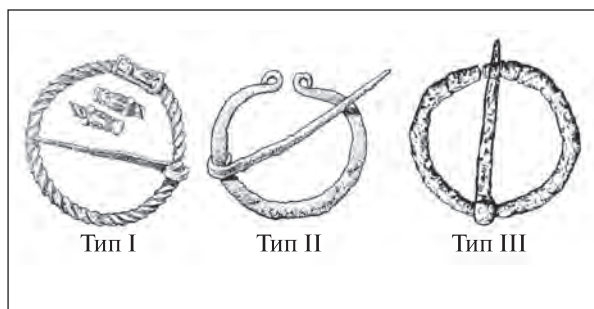

Рис. 2. Типи пряжок

серед яких понад 800 золотих бляшок, гребінь, срібний набір вузди, численна зброя, не залишають сумніву, що тут було поховано не рядових небіжчиків. Престижність інвентарю звідси відзначав В.Д. Березуцький (Березуцкий 1995, с. 52). Також пряжки з коштовних матеріалів, що знайдені лише тут, підкреслюють ранг цих середньодонських курганів. Чи є зв'язок між присутністю у похованні двох пряжок та статтю небіжчиків, сказати сьогодні важко. У Товстій Могилі, як зазначалось, пряжки було виявлено у жіночому похованні. Антропологічних визначень для Частих та Мастюгинського курганів немає. Судячи зі знахідок, тут могли бути поховані і чоловіки, і жінки, причому встановити з ким з них точно покладено пряжки буде складно.

Діаметр пряжок із рухомою голкою — від 1,5 см, до 8,0 см. Більшість виробів — залізні, знахідки з Товстої Могили, Пісочина і Уляпу — бронзові; з Пуркарь — мідна, з Частого та Мастюгинського курганів виготовлені із дорогоцінних металів. Усі пряжки мають округлу чи близьку до неї форму. В основу їх класифікації покладено спосіб оформлення кінців стрижня кільця.

Виділено 3 типи пряжок (рис. 2).

Тип I. Пряжки з дорогоцінних металів із зооморфним оформленням кінців (рис. 3). Кінці розімкнуті, можуть заходити один за одного. Круглий чи кручений корпус орнаментований. Квадратна у перетині голка теж буває крученою. Діаметр 6,0—8,0 см. Два предмети походять із поховань Середньодонської групи. Пряжка з кургану 11 (розкопки ВУАК) групи Частих (рис. 2, 1) має кінці, прикрашені голівками дикого кабана. Стрижень кільця — залізний, перекручений, вкритий золотою стрічкою. Виготовлена зі срібла голка, тоншає до кінця (Зямятин 1946, с. 44, рис. 35). Срібна пряжка з кургану 29/21 біля Мастюгино (рис. 2, 2) має один кінець, прикрашений зооморфною голівкою, інший — втрачений.

На стрижні, біля кінців — орнамент у вигляді поперечної насічки (Ліберов 1965, табл. 35, 13; Пузикова 2001, с. 60, рис. 30, 7). Вище зазначалося, що, з огляду на багатство інвентарю поховань, ці предмети, імовірно, належали представникам середньодонської знаті, а встановити з чоловічого, чи жіночого вони поховання неможливо. П.Д. Ліберов датує 11 Частий курган IV ст. до н. е. (Ліберов 1965, рис. 2, 42). З огляду на різновид, виявлених в ньому озброєння та прикрас, таке датування видається цілком правомірним. Чорнолакова атична мисочка з поховання орнаментована по дну розеткою з насічками навколо. За матеріалами Афінської агори, такі форми мисок трапляються в третій чверті IV ст. до н. е., хоча різновид орнаменту на різних керамічних виробих відомий ще в кінці V — першій половині IV ст. до н. е. Найближча аналогія (№ 830), що подібна і за формою, і за орнаментом, датується близько 350 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 275, 277, 282, 290, 293, 295, 296; 1970a, fig. 8, 830, 832, 835; № 560, 586, 651, 759, 805, 830, 832, 835). Отже, вказана посудина може датувати курган приблизно серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е.

Аналогій пряжці із Частих курганів віднайти поки що не вдалось. Однак, схоже технологічне виконання корпусу зі скрученої золотої стрічки (без залізного пруту всередині) відоме на низці шедеврів скіфської тореветики IV ст. до н. е. Такий корпус та високохудожнє оформлення кінців мають браслет та гривна з Куль-Оби¹ (ДБК, Атлас 1854, табл. VIII, 1; XIII, 1), гривна з бокового поховання Солохи (Манцевич 1987, кат. 33). Схожим чином скручено три поперечні трубки на пекторалі з Товстої Могили (Мозолевський 1979, рис. 57), та дві — із Великої Близниці (ОАК, Атлас 1870, табл. I, 13). Ще у двох парах браслетів із Великої Близниці, прикрашених фігурками левів та баранів, спосіб плетіння смуг інший (ОАК, Атлас 1866, табл. II, 1; Артамонов 1966, табл. 279; 313). Кінці нашої пряжки прикрашені голівками вепрів. Образ дикого кабана найчастіше трапляється на різноманітних бляхах середньоскіфського часу (Мурзин 1984, рис. 10, 4; 15; Могилов 2008, с. 46). Існує цей образ і в пізньоскіфську добу, і, як і в нашому випадку, часто буває об'ємним. Найвідомішими, напевно, зображеннями цього часу є кабанчики з Хоминої Могили (Мозо-

¹ А.П. Манцевич наводить дані про браслет зі схожим корпусом із Темир-Гори (Манцевич 1987, с. 57).

левський 1973, рис. 32, 13), вепрі на пекторалі з Товстої Могили (Мозолевський 1979, рис. 61) та Олександропольського кургану (ДГС 1866, табл. VI, 3).

Курган 29/21 біля Мастюгино, як припускають, є рештками розкопаного А.О. Спіциним кургану II. В.О. Башилов датував гідрію з нього не пізніше третьої чверті V ст. до н. е (Башилов 1966, с. 309). Виходячи з цього, П.Д. Ліберов датував курган V ст. до н. е. (Ліберов 1965, с. 28, рис. 2). Цю дату також наводить А.І. Пузикова (Пузикова 2001, с. 60). Однак, ще А.П. Манцевич вважала, що гідрію могли використовувати тривалий час, а тому датувати комплекс слід за пізнішими речами, серед яких — фрагмент чорнолакового блюдця, який вона порівнює з аналогічним із Чортотлима (Манцевич 1973, 22, 23). Наявність в сагайдачному наборі трьохгранних вістер стріл з прихованою втулкою може свідчити про IV ст. до н. е.

Отже, тип I може бути датований IV ст. до н. е.

Тип II. *Пряжки із розімкнутими кінцями, зігнутими в кільця* (рис. 4; 5). За винятком двох бронзових виробів із Товстої Могили та одного з Уляпу, всі подібні пряжки залізні. Перетин дроту кільця круглий чи квадратний, зрідка — плаский, перетин голки — круглий та квадратний. Діаметр 4,0—7,0 см. Це найбільш численний тип, який нараховує 20 екз. Основна їх кількість (9 екз.) походить із Середнього Подоння, де вони відомі у курганах 1 та 11 (ВУАК) групи Частих (Замятин 1946, с. 13, 14, 39, 40, рис. 3; 29); II поблизу Мастюгино (Манцевич 1973, с. 19, рис. 2, 10), 16 біля Дуровки (Пузикова 2001, с. 197, рис. 50, 7). Особливо багато пряжок у могильнику Колбіно, де вони виявлені під насипами 5, 7, 14, 18 (поховання 1) (Савченко 2001, с. 87, 99, 107, 109, рис. 26, 11; 32, 7; 38, 19; 40, 9). Окрім цього, привертають увагу уламки предмета з кургану 17 згаданого некрополя (рис. 3, 5), інтерпретовані як фрагменти гачка (Шевченко 2009, с. 35, рис. 21, 2, 3). Втім, тут на одному зі стрижнів збереглися рештки петлі голки, що властиво якраз пряжкам, та не відомо на гачках. Уламок із кільцем на кінці починає вигинатися одразу після нього, так само як у пряжок, тоді як в гачків на цій ділянці стрижень переважно прямий, та загинається нижче. Якщо інтерпретувати колбинський предмет як пряжку, то за розмірами вона буде більшою за всіх інші екземпляри.

У зводі пам'яток скіфського часу із Середнього Подоння П.Д. Ліберов наводить зображення пряжки з петлями на кінцях з поселен-

ня 3 неподалік Руської Тростянки (Ліберов 1965, табл. 24, 65). Ці завитки, однак, розташовані вже в перпендикулярній площині до кільця. Беручи до уваги наявність аналогій таким виробам у сарматський час (див. нижче) та відсутність їх в інших комплексах скіфського часу, цей екземпляр при характеристиці типу не враховувався.

Друге місце за кількістю пряжок II типу займає Степова Скіфія — тут їх виявлено 5 екз. Одна ціла та два фрагменти розкопані Б.М. Граковим на Кам'янському городищі. Дві знахідки виявлено в боковій катакомбі Товстої Могили (Мозолевський 1979, с. 101, 102, рис. 87, 24).

Три пряжки походять із Поворскля: Східне Більське (2 екз.) (Шрамко 1983, с. 19, рис. 15, 31; 1987, с. 12; рис. XV, 5; Гречко 2010, рис. 116, 20, 21) та Коломацьке (Радзиевская 1977, с. 2, 3; рис. 4, 3) городища. Дві з Сіверськодонецької групи: Черемушне, курган 13 (Буйнов, Бандуровський, Окатенко 2005, с. 10, рис. 2, 9), городище біля Огульців (Буйнов, Окатенко 2004, с. 12, рис. 10, 5). Нарешті, один бронзовий екз. виявлений у похованні 7, кургану 6 Уляпського могильника на Північному Кавказі (Лесков і др. 2005, с. 20, 21, рис. 40, 8)

Як бачимо, більшість виробів (13 екз.) виявлено у похованнях, тоді як на поселеннях їх менше (7 екз.). Із поховань походять усі 9 екз. у Середньому Подонні та єдиний предмет із Прикубання. На Сіверському Дінці ці показники рівні: 1—1. У степу вже переважають поселенські матеріали (3—2). У Поворсклі всі три екз. знайдено на городищах.

Артефакти супроводжували як чоловіків, так і жінок. Жіночими, зокрема, були поховання в Товстій Могилі та Колбіно, у курганах 5 (разом із дитиною) та 18 (поховання 1). Чоловіки були під насипами 14 й 17 в Колбіно. Антропологічних визначень немає для кургану 1 (ВУАК) групи Частих, втім інвентар звідси (зброя, вузда, казан) свідчить про чоловічу приналежність. У курганах 11 (ВУАК) групи Частих та II Мастюгино, де визначення теж відсутні, був інвентар властивий для обох статей. У Колбіно, насип 7, з'ясувати кому із небіжчиків належить пряжка неможливо.

Розглядаючи соціальний статус згаданих похованих, зауважимо, що з їх загальної кількості виділяється знатна жінка царського роду з Товстої Могили, відрізняються і пряжки звідси, виготовлені з бронзи, на відміну від інших — залізних.

Більшість предметів може бути пов'язана з курганами знаті в Середньому Подонні. Безу-

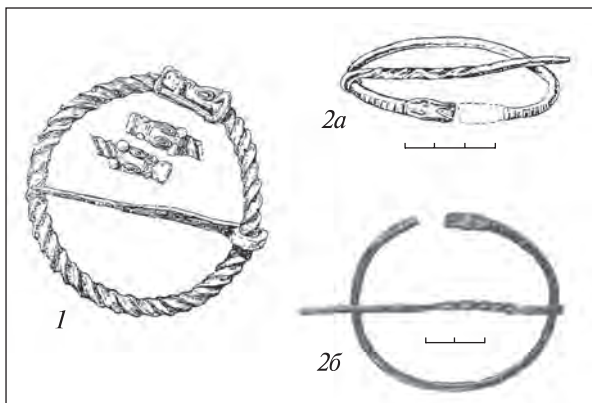

Рис. 3. Пряжки І типу: 1 — курган 11 (розкопки ВУАК) групи Частих (за С.М. Замятиным); 2 — Мاستюгино, курган 29/21 (2а — за А.І. Пузіковою; 2б — за П.Д. Ліберовим). 1 — золото, срібло, залізо; 2 — срібло

мовно, їх соціальну стратифікацію не можна будувати, користуючись схемою виробленою для Степової Скіфії, оскільки у Подонні насипи значно скромніші за розміром. Для них розроблено окрему соціальну градацію (Березуцький 1995). Ще П.Д. Ліберов зазначав, що на Лівобережжі Дону скіфські кургани не перевищують 4,0 м, зазвичай — до 1,0 м (Ліберов 1965, с. 11). У групі Частих одним із найбільш помітних був курган 3, заввишки 3,0 та діаметром 28 м (Замятин 1946, с. 19); в Мاستюгино — насипи 1 (розкопки О.А. Спіцина), висотою 3,5 м, та 2 (розкопки М.О. Макаренка), заввишки 2,8 м (Манцевич 1973, с. 12, 27); поблизу Дуровки — курган 1, висотою 2,0 м (Пузикова, 2001, с. 182); в Горках — насип 10, заввишки 2,04 м, тоді як найбільший курган 1 (3,5 м) не був розкопаний (Гуляев, Савченко 2004, с. 36, 37); біля Тернового і Колбино насипи не перевищували 2,5 м (Савченко 2001, с. 118). Окрім цього, у низці випадків спостерігається диспропорція між багатим інвентарем та невеликим насипом.

У курганах середньодонської еліти пряжки знайдено під насипом 1 (ВУАК) групи Частих висотою 2,5 м, де, незважаючи на пограбування, вціліли золоті вироби. Насип 11 (ВУАК) цього ж могильника хоч і був невеликим (0,45 м), втім містив інвентар, що не дозволяє сумніватись у високому соціальному положенні небіжчиків. Серед знахідок — понад 800 золотих бляшок, гребінь, срібна вузда, озброєння тощо.

Курган 29/21 (II О.А. Спіцина) Мاستюгинського могильника був «найбагатшим у групі» (Манцевич 1973, с. 16). Його висота не вказується, але розміри гробниці (7,45 на 6,40 м) одні з найбільших у Середньому Подонні. Серед знахідок чимало золотих бляшок, декіль-

ка наборів вузди та озброєння, античний металевий та глиняний посуд. Вже зазначалось, що В.Д. Березуцький вважав його приналежним до найвищої 5 соціальної моделі, вождівської аристократії (Березуцький 1995, с. 39, 54). Насип 7 в Колбино був заввишки 1,9 м, й перекривав величезну поховальну камеру, розмірами 8,7 × 7,4 м. Знатність небіжчика підтверджується мечем та нагайкою, вкритими золотом, понад 70 дорожочинними бляшками. Поховання 1 кургану 18 цього ж могильника було парним. Жінку супроводжували золоті сережки, бляшки, срібний кубок, дзеркало; чоловіка — сагайдак та золоті аплікації на ньому.

У пограбованому кургані 5 у Колбино (висота 1,0 м) знайдено гачок обтягнутий золотом та бляшки. Під насипом, 17 заввишки 0,48 м, після пограбування вцілів гачок зі срібною обкладкою. Можливо, це поховання представників нижчого прошарку знаті.

Під насипом 14, заввишки 0,4 м, розчищено пограбоване поховання чоловіка 20—30 років у супроводі вузди та стріл. Статус глави сім'ї підтверджує наявність казана. Вірогідно, це поховання небагатої верстви знаті. Мабуть, до воїнського прошарку рядової знаті можна віднести впускне уляпське поховання, де небіжчика супроводжували рештки коня, зброя, кружальна кераміка. Ймовірно, представників середнього прошарку рядового населення, що складали більшість тогочасного суспільства, поховано в кургані 13 коло Черемушного.

Отже, більшу частину пряжок цього типу виявлено в похованнях знаті. Однак, жодного разу це не були найбільші, власне царські, кургани. Решту пов'язують із середнім прошарком рядового населення. Крім того, такі пряжки не виявлено у похованнях представників найбідніших, втім вільних общинників та рабів.

Тип II може бути віднесений до пізньоскіфського часу. У кургані 1 групи Частих знайдено бляшки, аналогії яким відомі зі Степової Скіфії IV ст. до н. е. Тут були і золоті оббивки ручок чаші з паралелями в боковій гробниці Солохи та Чмиревій Могили (Замятин 1946, с. 16). Пізніше, до них додалась ще й чаша з Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, рис. 590—594). Інтерпретації фрагмента чорнолакової чашечки звідси, на жаль, не існує. Вуздечний набір із кургану (Замятин 1946, рис. 6) поєднує в собі і середньоскіфські, і пізньоскіфські деталі. Так, бляха у вигляді згорнутого в кільце хижакка — типова знахідка середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 51, рис. 12, 1—17). Бронзові олені з підігнутими ногами мають паралелі

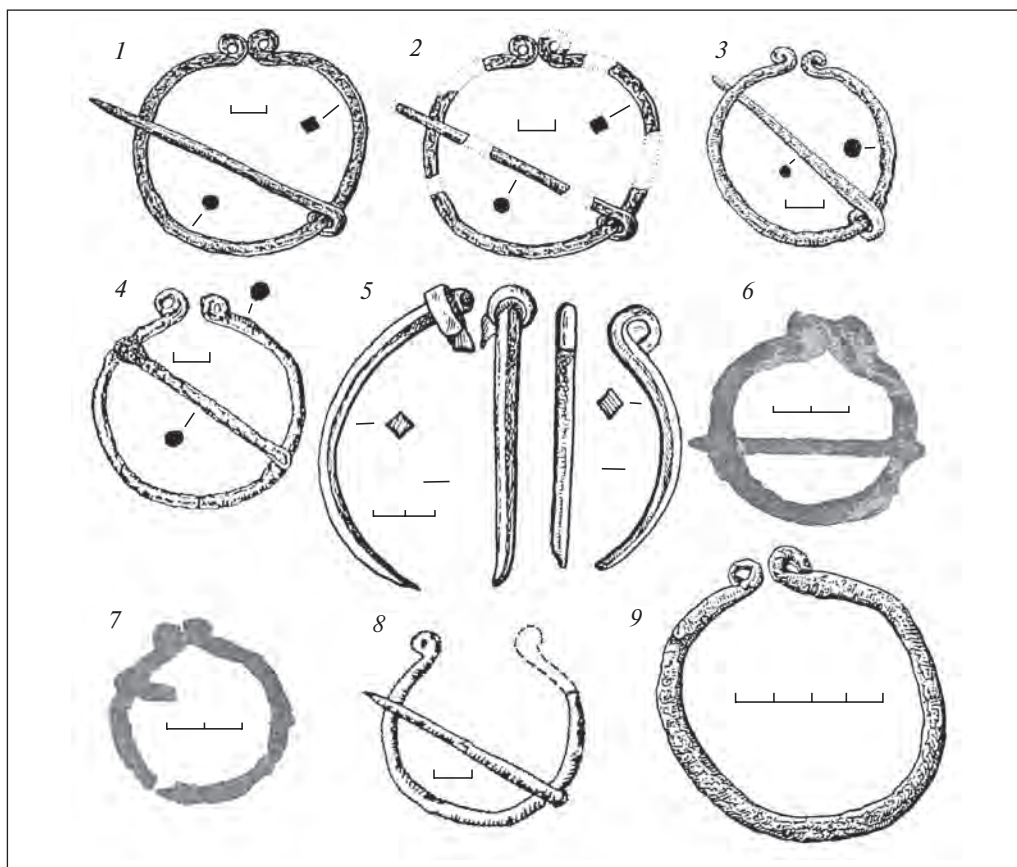

Рис. 4. Залізні пряжки II типу: 1 — Колбино, курган 5; 2 — Колбино, курган 7; 3 — Колбино, курган 14; 4 — Колбино, курган 18, поховання 1; 5 — Колбино, курган 17; 6 — курган 1 (розкопки ВУАК) групи Частих; 7 — курган 11 (розкопки ВУАК) групи Частих; 8 — Мастюгино, курган 2; 9 — Дуровка, курган 16. 1—4 — за Є.І. Савченком; 5 — за О.О. Шевченком; 6, 7 — за С.М. Замятиним; 8 — за А.П. Манцевич; 9 — за А.І. Пузіковою

в V ст. до н. е., а подібні срібні предмети з Покровки датуються вже IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 47). Бляхи у вигляді «будиночків» із Середнього Подоння, які можуть інтерпретуватись як стилізована лапа тварини, Є.І. Савченко відносить до IV ст. до н. е. (Савченко 2009, с. 274). Тип нахрапників з'являється в V ст. до н. е., але найбільш характерним стає пізніше — у IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 88, 89). Імовірно, цей курган варто датувати кінцем V — початком (1 половиною) IV ст. до н. е.

Курган 11 (розкопки ВУАК) групи Частих, як зазначалось, датується серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е., а насип II (29/21 біля Мастюгино) — IV ст. до н. е. Деталі вузди та бронзові тригранні вістря стріл (Савченко 2001, с. 87—89) дозволяють віднести до цього ж часу курган 5 у Колбино. Насип 7 цього ж могильника містив меч із золотим орнаментованим руків'ям (Савченко 2001, с. 91—100), що має аналогії в курганах скіфської знаті IV ст. до н. е. (Гуляев 2001, с. 28, 29). За набором трьохгранних стріл (Савченко 2001, с. 103—107) до

цього ж часу може бути віднесено курган 14. У пограбованому кургані 17 для датування особливо важливий гачок із зображенням ведмедя (Шевченко 2009, с. 34, 35). За Є.І. Савченком, подібні образи на бляхах датуються кінцем V—IV ст. до н. е. (Савченко 2009, с. 261). Наведена дослідником підбірка гачків із зображеннями ведмедя, що є найчисленнішою серед подібних знахідок (Савченко 2004, с. 231), може бути віднесена до пізньоскіфського часу. У впускній могилі 1 кургану 18 (Савченко 2001, с. 107—110) знайдено опуклотілий срібний кубок, що має аналогії в курганах скіфської еліти IV ст. до н. е. (детальніше далі) та колхідську амфору. В основній могилі під насипом знайдено амфору типу Пепарет II, яка може бути датована першою половиною IV ст. до н. е., за С.Ю. Монаховим (Монахов 2003, с. 100). Найімовірніше, пізньоскіфським часом датовано курган 16 в Дуровці (Пузикова 2001, с. 197).

Сагайдачний набір із трьохлопатевого та трьохгранних вістрів дозволяє відносити до цієї ж доби курган 13 у Черемушному (Буй-

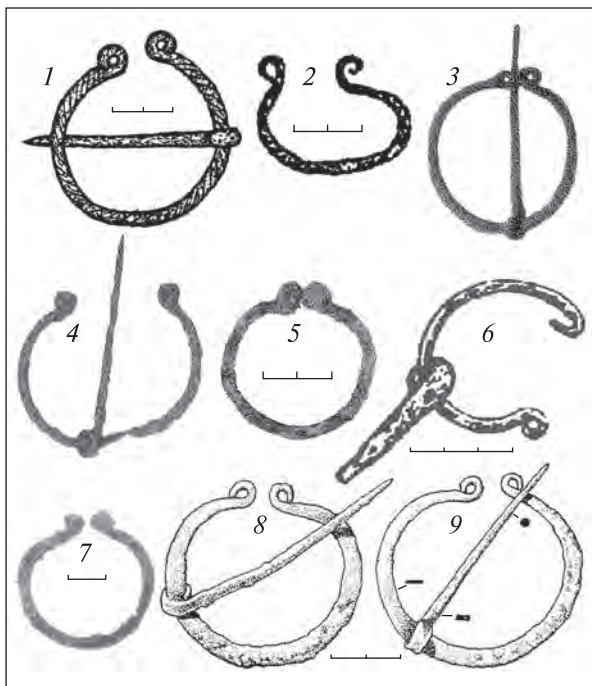

Рис. 5. Металеві пряжки II типу: 1 — Черемушне, курган 13; 2 — Огульці, городище; 3, 4 — Східне Більське городище; 5 — Коломак, городище; 6 — Уляп, курган 6, поховання 7; 7 — Кам'янське городище; 8, 9 — Товста Могила. 1 — за Ю.В. Буйновим, О.В. Бандуровським, В.М. Окатенком; 2 — за Ю.В. Буйновим, В.М. Окатенком; 3, 4 — за Б.О. Шрамком; 5 — за В.Є. Радзівською; 6 — за О.М. Лесковим та ін.; 7 — за Б.М. Граковим; 8, 9 — за Б.М. Мозолевським. 1—5, 7 — залізо; 6, 8, 9 — бронза

нов, Бандуровський, Окатенко 2005, с. 10). Уляпське поховання відносять до другого періоду функціонування могильника: кінця V — третьої чверті IV ст. до н. е. Загальновідомою пам'яткою IV ст. до н. е. є Кам'янське городище на Нижньому Дніпрі. Знахідка з об'єкта 23 Коломакського городища атрибується стрілами цього ж часу (Радзиевская 1977, с. 2, 3). Одна зі знахідок із Східного укріплення Більського городища теж походить із шару IV ст. до н. е. (Шрамко 1987, с. 12). Таким чином, згадані знахідки вписуються в часові рамки кінця V—IV ст. до н. е.

Тип III. Прості круглі пряжки, кінці яких гладкі та підходять один до одного (рис. 6, 1—10). 3 10 виробів цього типу, п'ять походять зі степу, два — із Середнього Подоння, ще два — із Сіверськодонецької групи, по одному — зі степу та півдня Дніпровського Правобережного лісостепу. Більшість предметів виявлені в могилах і лише один степовий екземпляр — на поселенні. За розміром тип розпадається на 2 групи.

Першу групу (рис. 6, 1—3) складають великі пряжки діаметром 5,3—8,0 см, що походять із курганів 1 біля Дуровки (Пузикова 2001, с. 183,

рис. 11, 8); 5 Ближньостоянівського могильника (Березуцький 1996, с. 163, рис. 2, 4) та ґрунтового поховання 128 Світловодського могильника (розкопки Н.М. Бокій 1985 р.). Перетин кільця пряжки круглий.

Двометровий Дурівський курган — найбільший із розкопаних у цій групі. Очевидно, парне поховання у ньому, що супроводжувалося численним озброєнням, вуздою, золотими прикрасами, античною амфорою, можна інтерпретувати, як поховання представників вождівської верхівки роду. В.Д. Березуцький зарахував його до 4 соціальної моделі — представників вождів, аристократії (Березуцький 1995, табл. 4). Стоянівський курган, висотою 1,2 м, пограбовано. Втім, решток інвентарю, серед якого був спис, сагайдак, золота бляшка, достатньо, щоб стверджувати, що це поховання непересічного рядового небіжчика. Світловодське поховання належить представнику середнього прошарку рядового населення. Отже, ця група пряжок використовувалась і місцевою знаттю, і рядовим населенням.

Бляшки з могили в Дурівці мають численні аналогії в старожитностях IV ст. до н. е. Амфора була визначена А.П. Абрамовим, як коська чи кнідська — перша половина IV—III ст. до н. е. (Пузикова 2001, с. 184, рис. 5, 2). Могила в Світловодську за типами наконечників стріл датується IV ст. до н. е. Інвентар з під насипу біля Ближнього Стоянова дуже бідний, і не дозволяє датувати його точніше ніж V—IV ст. до н. е. Загалом, ця група пряжок може бути віднесена до IV ст. до н. е.

Друга група характеризується малими пряжками діаметром 1,6—3,9 см; перетин їх кільця круглий та прямокутний; перетин голки — круглий чи плоский (рис. 6, 4—10). Із семи виробів, п'ять виявлені в Степовій Скіфії: три — із Нижнього Подністров'я (Пуркар, курган 3 поховання 3 (Агульников и др. 2103, с. 271, рис. 9, 26), курганні комплекси 28/1 і 94/1 в Глиному (Синика, Тельнов 2015, рис. 1, 18, 19); два — із Нижнього Подніпров'я (розкоп 26, ділянки «Школа» Кам'янського городища (Гаврилюк 1999, с. 47, рис. 14, 3), курган 13, поховання 3 коло Львового (Евдокимов 1992, с. 141, 142, рис. 5, 2). Два вироби походять із курганів Сіверськодонецької групи: 2 коло Пісочина (Бабенко 2005, рис. 4, 6) та 11 групи Старий Мерчик III (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 20, 12). Визначаючи соціальний рівень похованих у цих курганах, зауважимо, що на Сіверському Дінці найбільші кургани на могильниках скіфського часу сягають 7,0—9,0 м. Наприклад, на-

сипи біля Люботина та Великої Гомольші, Чубата Могила біля Писарівки були заввишки 7,0—8,0 м (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 30), а також курган 13 — Хом'якова Могила — коло Пісочина, сягав заввишки 9,0 м, вершина його зрізана (Бабенко 2005). Жоден з цих курганів досі не розкопаний. Серед розкопаних найбільші насипи височіли в Пісочинському могильнику. Курган 33 мав висоту 3,9 м; 7 — 5,5 м; 8 — 6,2 м; 18 — 6,7 м; 36 — 7,0 м (Бабенко 2005, с. 18, 19, 25, 33, 34). На їх тлі згадані кургани можуть бути розглянуті, як такі що належать представникам середніх прошарків знаті. Зокрема, насип 2 в Пісочині мав висоту 2,0 м та діаметр 20—21 м, поховання в ньому супроводжувалось зброєю, вуздою, золотими бляшками. До представників місцевої аристократії відносять цей курган Л.І. Бабенко (Бабенко 2005, с. 177), Ю.В. Буйнов і В.М. Окатенко (Буйнов, Окатенко 2013, с. 130). Багатшим був курган біля Старого Мерчика, заввишки 2,4 м, діаметром 32 м. Серед розкішних знахідок срібний з позолотою кубок, що за формою має аналогії в багатьох курганах скіфської еліти. Такі вироби з характерним округлим тулубом, що можуть мати різне оформлення вінець та декор, виявлені в таких степових курганах, як Товста Могила (Мозолевський 1979, рис. 129), Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 227), Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, рис. 586), Соболева Могила (Мозолевський, Полин 2005, табл. 15), Куль-Оба (ДБК, Атлас 1854, табл. XXXIV, XXXV; Артамонов 1966, табл. 226, 229, 239—242), Солоха (бокова гробниця) (Манцевич 1987, кат. 64—66), Чмирева Могила (ОАК 1913, рис. 201), Патініюти (Яковенко 1974, рис. 26). Відомі вони й у Східноєвропейському лісостепу. В Середньому Подонні це кургани 3 (розкопки ВУАК) групи Частих (Замятин 1946, рис. 13), 18 поблизу Колбино (Савченко 2001, рис. 40, 10) та 14 неподалік Дуровки (Пузикова 2001, рис. 41). У Правобережному Подніпров'ї — Великий Рижанівський курган (Скорый, Хохоровський 2011, рис. 2); на Лівобережжі — насипи 1 (1897 р.) поблизу Вовківців та в Будках (Ильинская 1968, рис. 43). Поза сумнівом, наявність цього кубка може свідчити про знатність похованого. Меч із позолоченим руків'ям має паралелі серед парадних виробів у степових курганах скіфської знаті IV ст. до н. е. Є в цьому кургані й інші золоті вироби. Ю.В. Буйнов та В.М. Окатенко розглядають його як поховання воїнської аристократії (Буйнов, Окатенко 2013, с. 130). Інші поховання з пряжками цієї

підгрупи належать представникам середнього прошарку рядового населення. У пізньоскіфських комплексах у Глиному поховані рядові общинники зі зброєю². Набір озброєння, що супроводжував небіжчика з Пуркарь, дозволяє бачити в ньому воїна, і, ймовірно, багатого представника рядового прошарку (Бунятян 1985, с. 96). У Львовому пряжка супроводжувала дитяче поховання. Отже, розглянуті вироби виявляють у похованнях представників різних верств скіфського суспільства: середніх прошарків лісостепової знаті, багатих і середніх прошарках рядового населення (часто воїнів), а також у дитячих похованнях.

Другий Пісочинський курган датовано кінцем V—IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 59). Насип 11 у Старому Мерчику можна впевнено датувати IV ст. до н. е. за мечем із золотою накладкою та кубком, що, як згадувалось, мають аналогії в курганах скіфської еліти. Поховання 3 кургану 7 в Пуркарь супроводжувалось античною амфорою кінця V — початку IV ст. до н. е. (Агульников и др. 2013, с. 279). Ділянка «Школа» на Кам'янському городищі датована третьою чвертю IV — першою половиною III ст. до н. е., правда, з уточненням, що за новими даними найбільш пізні амфори належать до 30-х рр. IV ст. до н. е. (Гаврилюк 1999, с. 48, 49). Комплекси 28/1 і 94/1 у Глиному, за повідомленням В.С. Сініки, можуть датуватись у контексті всієї курганної групи — кінцем IV — третьою чвертю II ст. до н. е.

Отже, як і попередня, ця група датується пізньоскіфським часом — кінець V—IV ст. до н. е. Випадають з неї знахідки з Глиного — курганної групи, що репрезентує пізньоскіфські комплекси, які продовжують існувати вже після припинення спорудження курганів скіфами на більшості територій Північного Причорномор'я.

Таким чином, у Середньому Подонні відомі пряжки всіх типів, при цьому вироби з цінних металів (тип I) знайдено поки що тільки тут. На Сіверському Дінці фіксуються артефакти II та III (група 2) типів. У Поворсклі — II, у Степовій Скіфії — II та III (група 2) типів; у Прикубанні — групи I типу III.

Окрім цього, через ушкодження, важко визначити тип деяких виробів (рис. 6, 11—16). Так, наприклад, один з виробів походить із кургану Козел. У Звіті Археологічної комісії він не згадується (ОАК 1866, с. X, XI). Про його наявність серед матеріалів колишньо-

² Інформацію люб'язно надано В.С. Сінікою.

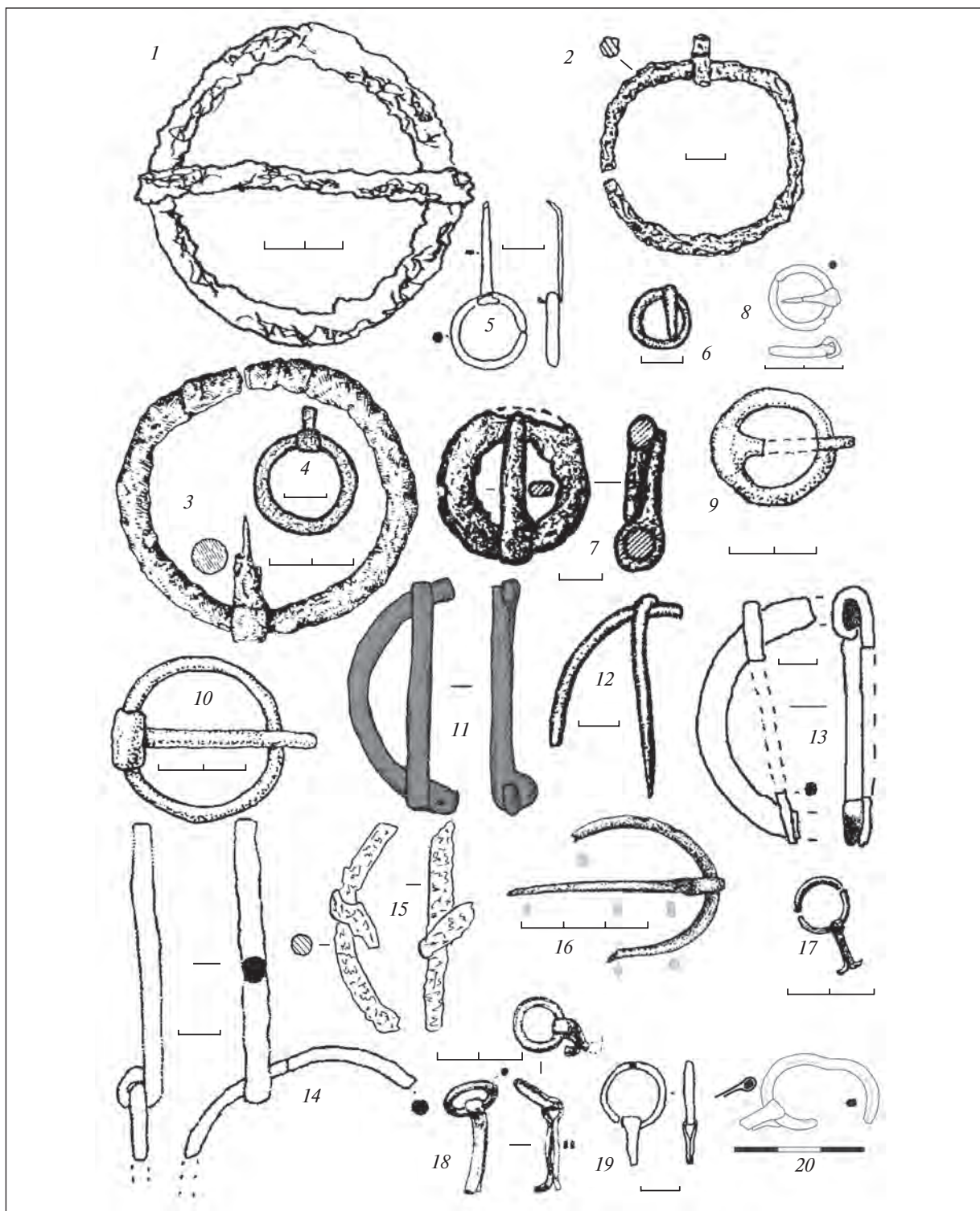

Рис. 6. Металеві пряжки та кільця: 1–10 — тип III. 1 — Світловодськ, могила, 128; 2 — Ближнє Стояново, курган 5; 3 — Дуровка, курган 1; 4 — Старий Мерчик, група III, курган 11; 5 — Пісочин, курган 2; 6, 12 — Кам'янське городище; 7 — Львове, курган 13, могила 3; 8 — Пуркарь, курган 7, поховання 3; 9, 10 — Глине 28/1 і 94/1; 11 — Козел; 13 — Абрамівка, курган 1; 14 — Пісочин, курган 6; 15 — Світловодськ, могила 2; 16 — Занівське; 17 — Денисова Могила; 18 — Первомайівка, група 5, курган 4, поховання 2; 19 — Пісочин, курган 9; 20 — Кріхана Веке. 1, 9 — за Н.М. Бокій; 2 — за В.Д. Березуцьким; 3 — за А.І. Пузіковою; 4 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 5, 14, 19 — за Л.І. Бабенком; 6, 12 — за Н.О. Гаврилюк; 7 — за Г.Л. Євдокимовим; 8 — за С.М. Агульниковим, С.С. Поповичем, С.В. Черною, Д.А. Топалом; 9, 10 — за В.С. Сінікою, М.П. Тельновим; 11 — за О.В. Переводчиковою; 13 — за О.П. Медведевим, К.Ю. Єфимовим; 16 — за Motuzaite-Matuzeviciute, Telizhenko, Jones; 17 — за Б.М. Мозолевським; 18 — за Г.Л. Євдокимовим, М.І. Фрідманом; 20 — за І. Чебаном, Д. Топалом, С. Агульниковим, С. Поповичем. 1–4, 6, 7, 9, 10–16 — залізо; 5, 17–20 — бронза; 8 — мідь

го Рум'янцевського музею писав Б.М. Граков (Граков 1954, с. 108, табл. XI, 8). У подальших дослідженнях виріб описується як пряжка, що супроводжувала конюха з цього комплексу (Лесков 1974, с. 16). Завдяки люб'язним повідомленням К.Б. Фірсова та О.В. Переводчикової, що надали малюнок речі, яким я щиро вдячний, вдалось з'ясувати, що вказана пряжка зберігається сьогодні у Державному історичному музеї в Москві. Інші предмети походять з курганів 1 біля Абрамівки (Медведев, Ефимов 2001, с. 208, рис. 5, 11), 6 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 11, 2), поховання 2 в Світловодську (розкопки Н.М. Бокій 1975 р.), а також із розкопу 17 ділянки «КДКЗ» Кам'янського городища (Гаврилюк 1999, с. 52, рис. 14, 4). Ці вироби належать до II чи III (група 1) типів. Втім, точно встановити це важко. Можна згадати й про зламаний предмет із Занівського в степовій течії Сіверського Дінця. Тут на енеолітичному поселенні виявлено і ями раннього залізного віку. У одній з них (яма 16) знайдено пряжку (рис. 5, 11). Аналіз С14 матеріалів дав дати з кінця V — до I ст. до н. е. Як наслідок, ці об'єкти були широко датовані «скіфо-сарматським» часом (Motuzaite-Matuzeviciute, Telizhenko, Jones 2012, р. 51—58, tab. 3, fig. 3). Вказані фрагментовані вироби дають додаткову інформацію, насамперед, про соціальний статус небіжчиків. Курган 6 в Пісочині за розміром (4 м) переважає інші згадані кургани знаті, де знайдено пряжки, в однойменному могильнику. Ю.В. Буйнов та В.М. Окатенко вважають його похованням місцевої аристократії (Буйнов, Окатенко 2013, с. 110); Л.І. Бабенко — похованням представника соціальної верхівки колективу (Бабенко 2005, с. 181, 182). Пряжка в кургані Козел супроводжувала конюха вождя, що, судячи з наявності озброєння, був все ж не рабом, а залежним слугою.

Окрім цього, хотілося б згадати низку мініатюрних бронзових кілець із плоскими окуттям на них (рис. 6, 17—18). У знахідок з Денисової Могили (Мозолевский 1980, с. 131, рис. 67, 19) та поховання 2, кургану 4, групи Первомайська V (Евдокимов, Фридман 1991, с. 92, рис. 12, 13) кінці окуття зігнуті в протилежні боки, до того ж, у одному випадку окуття занадто довге, щоб бути язичком³. На сьогодні встановити їх призначення важко. Можливо, стрижні окуття проходили через органічний матеріал, що не зберігся, а її кінці загинались зі зворотного

боку. Кільце ззовні могло служити елементом кріплення, за який можна було брати рукою. Втім, на якому саме виробі могло реалізовуватись таке технічне рішення невідомо. Враховуючи існування таких артефактів, важко визначити призначення предметів з курганів 9 біля Пісочина (Бабенко 2005, с. 107, рис. 20, 15) та 7 в с. Кріхана Веке в Молдові (Seban si al. 2015, fig. 9, 4) (рис. 6, 19, 20). Вони являють собою бронзове кільце, яке петлею охоплює плоский дріт. Оскільки край дроту втрачено, важко визначити чи являють ці предмети собою окуття, згадані вище, чи пряжки з плоскою голкою, які теж зустрічаються (рис. 6, 5).

Виготовлення простих залізних пряжок, з огляду на їх численність, відбувалось, ймовірно, місцевим населенням. Не випадково, чималу їх кількість знайдено на Більському та Кам'янському городищах — загально визнаних центрах металообробки. Асортимент та кількість (понад 150) залізних виробів зі ще одного місцезнаходження — Коломацького городища не залишає сумніву щодо наявності тут ковальського осередку. Аналіз пряжки звідси показав, що вона виготовлена зі сталі. Вуглецевий показник у центрі поперечного шліфа складає 0,6 %, а до країв зменшувався, доходючи на поверхні до 0 (Гопак, Радзиевская 1990, с. 200, 209, 210, рис. 4, 1489). На місці, мабуть, відливались бронзові чи мідні екземпляри. Оформлення пряжки з кургану 29/21 біля Мастюгино, що має доволі примітивне зображення на кінці, теж не дозволяє відкидати місцеве коріння. А ось високохудожня річ з кургану 11 групи Частих, мабуть, походить з античних майстерень. Відносно сережки й гривень з Куль-Оби та Солохи, що мають такий же кручений із золотих смуг тулуб, В.Г. Петренко висловила думку, що вони походять із грецьких майстерень Боспору (Петренко 1978, с. 46, 56). Звичайно ж, перевірити й уточнити ці припущення в майбутньому мають хімічні та технологічні аналізи знахідок.

Соціальна атрибуція поховань зі всіма типами пряжок дозволяє зробити висновки, що найчастіше їх знаходять у похованнях лісостепової знаті (13 поховань, половина всіх знахідок), у той час як поруч з представником скіфського царського роду їх виявлено лише раз (понад 4,0 %). Наступну групу складає рядове населення багатого та середнього прошарків (в обох випадках понад 16 %, чотири гробниці). Лише одного разу (понад 4,0 %) ці вироби супроводжували слугу «члена царської родини» і дитину.

Встановити призначення розглянутих пряжок, з огляду на нечисленність випадків, коли

³ Аналогії в Греції див. (Robinson, 1941, pl. LXI, 818, 820, 821).

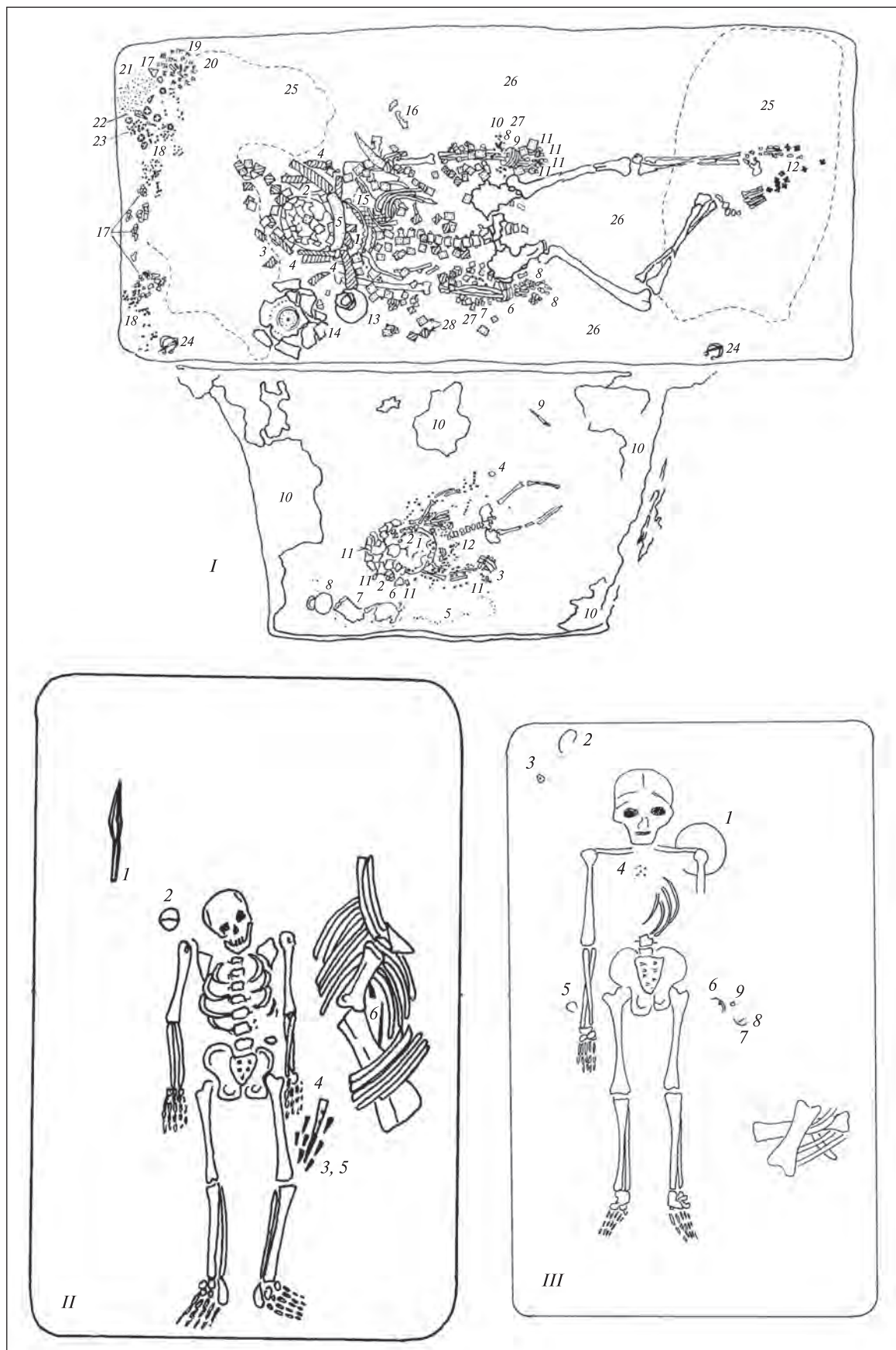

Рис. 7. Поховання з пряжками. I — Товста Могила (пряжка — 24 на рис.); II — Світловодськ, поховання 128 (пряжка — 2 на рис.); III — Світловодськ, поховання 2 (пряжка — 6 на рис.). I — за Б.М. Мозолевським; II, III — за Н.М. Бокій

вони були у похованнях *in situ* не завжди можливо. У Товстій Могилі їх знайдено збоку біля дерев'яного настилу, в головах та ногах небіжчиці (рис. 7, I, 24). Б.М. Мозолевський припускав, що тут вони були частиною покривала, втім, не зрозуміло, що на ньому кріпилось. Можливо небіжчиця була вкрита впоперек широкою накидкою чи плащем, і сьюльгами, що були в комірцевій частині полів цього одягу, опинились у вказаному становищі збоку від небіжчиці? На користь цього може свідчити і знахідка пряжки з відбитками тканини збоку голови кістяка в похованні 128 Світловодського могильника (рис. 7, II, 2). У цьому випадку плащ міг вкривати покійника поздовжньо. У кургані 18 біля с. Колбино пряжку знайдено під лівим плечем жінки, що можна розглядати як покладення окремої речі чи зміщення одягу. Під насипом біля Абрамівки такий предмет знайдений біля сагайдаків, причому поруч устя одного з них (рис. 8, II, 1). Імовірно, він виконував тут функцію застіжки кришки чохла, а може був у складі паска, покладеного разом із сагайдаком. Цікаво, що в кургані біля Пуркарів застіжку виявлено на черепі небіжчика, вона, очевидно, була частиною кріплення головного убору. Інші пряжки, зокрема й вироби з гладкими кінцями, могли використовуватись в паску та в портупеї. Біля паска дитини знайдено залізний артефакт у Львові (рис. 9, I, 1), поруч із тазовими кістками — в могилі 2 в Світловодську (рис. 7, III, 6); у місці пояса небіжчика було виявлено пряжку з кільцями на кінцях в Черемушнях (рис. 9, II, 1). Хоча можна припустити, що сьюльгами з розімкненими кінцями з часом могли розгинатись під впливом постійного навантаження на поясному ремені. У Глиному пряжки розташовувались на місці грудей та плеча. Автори розкопок припускають, що вони могли виступати елементами портупейного ремня (Тельнов, Четвериков, Синика 2012, с. 8), хоча вказане їх розташування не виключає й застосування для кріплення піл верхнього одягу. Великому навантаженню піддавались пряжки, що кріпили підпружний чи інші ремені вузди. Однак, хоч у вузді скіфського часу застосовували інші пряжки із нерухомими фіксаторами (Могилов 2008, с. 61—66), в уляпському похованні сьюльгами все ж знайдена біля тазових кісток коня, проте значно позаду, щоб бути підпружною. Можливо, вона кріпила якісь тканини з сидельного убору, що були накинуті на круп коня.

Підводячи підсумки, відзначимо, що головним призначенням оглянутих масивних пряжок видається все ж таки кріплення двох піл

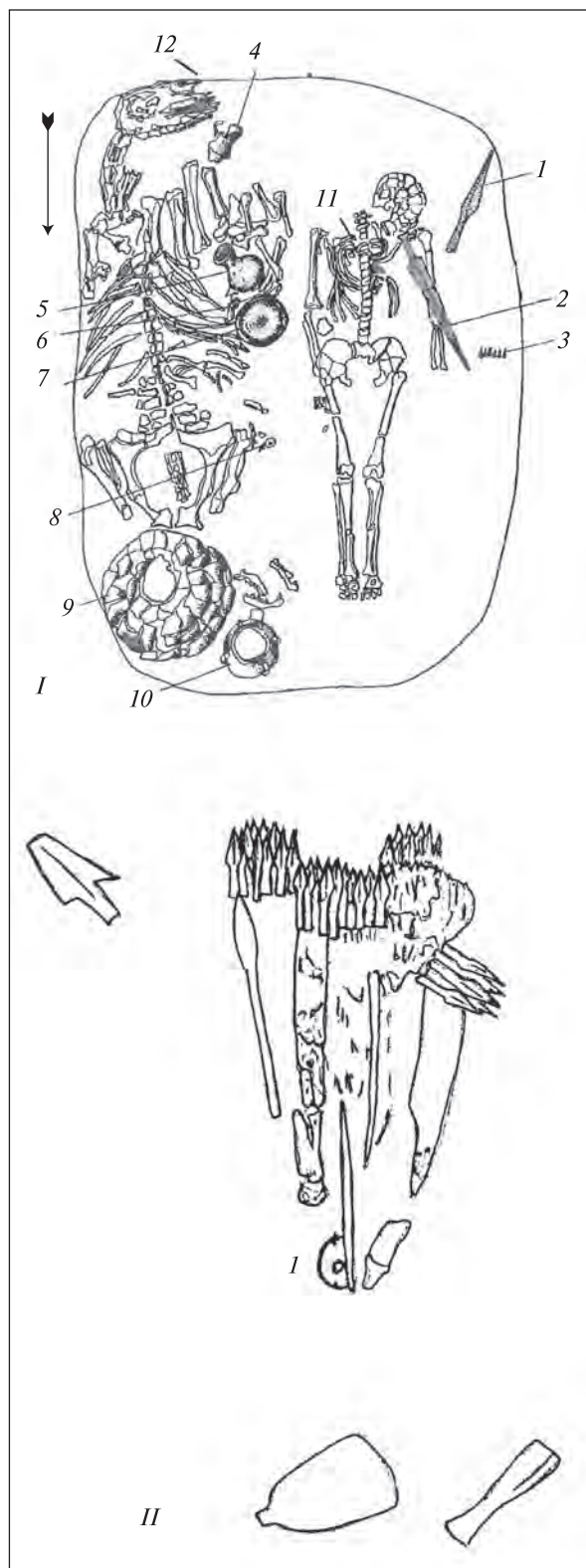

Рис. 8. Пряжки в похованнях. I — Уляп, курган 6, поховання 7 (пряжка — 8 на рис.); II — Абрамівка, курган 1 (пряжка — 1 на рис.). I — за О.М. Лесковим та ін.; II — за О.П. Медведєвим, К.Ю. Єфимовим

верхнього одягу на місці грудей — шиї. На користь цього говорить і високохудожнє чи фігурне оформлення більшості виробів. В інших

випадках пряжки використовувались в обладунку коня, в поясному реміні та портупеї, можливо, в головному уборі та як застібка сагайдака. Розглянемо специфіку застосування застібок за типами. Вироби з коштовних матеріалів (тип 1), напевно, застосовувались для кріплення верхніх частин піл верхнього одягу. Тут доречним було їх художнє оформлення, й навантаження було незначним. Подібним чином, імовірно, застосовувалось й багато сьюлгам з петлями на кінцях (тип 2). Разом з цим, вони вживались і в поясному уборі та спорядженні коня. Мабуть, так само використовувались і великі вироби з гладкими кінцями (тип 3, група 1). Малі застібки з гладкими кінцями (тип 3, група 2) застосовувались в поясі і портупеї, головному уборі, можливо, у верхньому одязі для кріплення його піл.

Звідки ж ведуть своє походження пряжки з рухомих язичком?

Такі вироби, що датуються пізньоскіфським часом, не відомі в ранньоскіфську добу. Варто згадати оригінальну круглу пряжку, до якої кріпиться плаский трикутний фіксатор, з некрополя біля Чортоватого, датованого першою чвертю V ст. до н. е. (Липавський, Снытко 1990, с. 23, рис. 7, 3I). Однак, язичок тут нерухомий і виступає як своєрідний затискач. Це може свідчити, що спроби пошуку поперечних елементів кріплення на пряжках в Північному Причорномор'ї відбувались вже в середньоскіфський час.

Немає гольчастих пряжок і в доскіфських старожитностях лісостепової України (Тереножкин 1961, Скорый 1999), степів Північного Причорномор'я (Тереножкин 1976; Махортых 2005), на Північному Кавказі (Дударев 1999; Эрлих 2007). Не згадуються вони серед інвентарю кобанської культури Кавказу (Козенкова 1977; 1985; 1989; 1992; 1998; 2004). Зацікавити нас тут може хіба що бронзова кругла пряжка з перегородкою посередині зі «скарбу» в уроч. Клин-Яр (Андреева, Козенкова 1986, с. 254, 255, рис. 1, 3). Аналогії їй відомі з Волго-Кам'я (Коренюк 2009, рис. 1, 7) та Середньої Європи (Chochorowski 1993, гус. 33, 8). Втім, вони є суцільновідлитими, перегородка в них нерухома. Отже, через свої конструктивні відмінності, вони не могли виступати прямим прототипом скіфських пряжок. При цьому, не можна не сказати, що в доскіфську добу сам принцип рухомого кріплення окуття петлею на кільці був добре відомий на бронзових деталях упряжі колісниць (Эрлих 2007, рис. 205—207).

Б.М. Мозолевський писав про скіфські сьюльгами, що *«типологічна близькість їх до інших виробів милоградсько-підгірцевського типу ... дає підставу пов'язувати походження сьюльгамів саме з культурою милоградсько-підгірцевських племен, від якої вони потрапили і на Середній Дон, і в Нижнє Подніпров'я»*. Насправді ж, огляд згаданих старожитностей показує, що такі пряжки не фіксуються а ні в милоградській культурі (Мельниковская 1967; Лощенко 1999; 2011; Рассадин 2005), а ні в підгірцевських пам'ятках (Даниленко 1950; 1953; Петровська 1971; Рассадин 1991). В інших лісових культурах Східної Європи ці вироби переважно належать вже до сарматського часу (див. нижче).

Окремо слід зупинитись на пряжках з петлями на кінцях (в одній площині з кільцем) зі старожитностей дяківської культури. К.А. Смирнов відніс їх до I типу залізних застібок (Смирнов 1974, с. 47). На жаль, датовані ці нечисленні речі (3 екз.) не за місцевим матеріалом, а, насамперед, за південнішими скіфо-сарматськими аналогіями IV—II ст. до н. е. Огляд вказаних речей показує, що приналежність їх до скіфської доби не виключена, втім не може бути беззаперечною. Так, у публікації знахідки з Троїцького городища О.Ф. Дубинін відзначав, що такі речі датуються в п'яноборських пам'ятках II—I ст. до н. е., а на думку О.П. Смирнова, можуть датуватись III—II ст. до н. е., а саме городище виникло на межі IV—III ст. до н. е. (Дубинин 1964, с. 179, 195, рис. 8, 2). На думку вченого, важко стратиграфічно виділити ранній шар VII—VI — IV—III ст. до н. е. на Щербинському городищі. Пряжка звідси датована IV—II ст. до н. е. за південними аналогіями (Дубинин 1974, с. 199, 249, табл. IX, 14). Знахідка з Соколової Гори не прив'язується до якогось шару. Матеріали тут відомі як середини I тис. до н. е., так і останніх століть до н. е., коли власне виникає городище (Трубникова 1960, с. 77—79, 83, рис. 3, 4). Таким чином, немає надійних даних, що вказували б на те, що лісові знахідки могли бути прототипами скіфських, найімовірніше, тут мали місце протилежні впливи.

Не властивий описаний різновид пряжок й для савроматських племен та ранніх сарматів IV ст. до н. е. (Смирнов 1961; 1964; 1975; Смирнов, Петренко 1963; Мошкова 1974; Пшеничук 1983 и др.). У могилі 40, кургану 8 Калинівського могильника виявлено пряжку з петлями на кінцях (Шилов 1959, рис. 44, 16, с. 427). Автори розкопок вважали поховання прохорівським IV—II ст. до н. е., згодом М.Г. Мошкова датувала його III—II ст. до н. е. (Мошкова 1963, табл. 25).

У гробниці 10, кургану 7 Мечетсайського могильника знайдено кільце з прикипілим стрижнем (Смирнов 1975, рис. 47, 5). Однак, судячи з малюнка, повної впевненості в тому, що це пряжка з рухомим фіксатором немає.

Згодом, у сарматський час відбувся справжній «пряжковий бум». Вироби з рухомим язичком-голкою, кількісно збільшуючись у рази, розповсюджуються на величезних просторах Східної Європи. Вони добре відомі у сарматів степу (Синицын 1959, рис. 25, 7; 49, 5; Шилов 1959, рис. 49; Мошкова 1963, табл. 25, 31, 32, 34; Мошкова, Максименко 1973, рис. 29, 9; Симоненко, Лобай 1991, рис. 3, 13, 15; Максименко 1998, рис. 61, 1—6; 62; Костенко 1986, табл. 16, 11; 23, 6; Малашев, Яблонский 2008, рис. 202, 5—7, 11, 12); у пам'ятках сарматського часу Верхнього Подоння (Левенок 1973, рис. 36, 9; Медведев А.П. 2008, рис. 46, 1—9; 77, 17—22, 30); у пізніх скіфів Криму (Сымонович 1983, табл. XVIII, 1, 2; Зайцев 2003, рис. 17, 20; Пуздровский 2007, табл. 97, 1—5, рис. 14, I, 9, II, 6; 18, 5; 51, 7); у зарубинецькій (Кухаренко 1961, табл. 39, 26; 41, 22; Заверняев 1969, рис. 14, 19, 20; Поболь 1969, рис. 7, 7; Максимов 1982, табл. XVII) та липецькій (Бидзиля, Русанова 1993, табл. XXXVIII, 27, 28) культурах.

Поширюються вони і в лісовій зоні. З ареалу культури штрихованої кераміки відома річ з овальним кільцем (Звяруга 2005, мал. 11, 8), й інші — у вигляді кілець — простого (Митрофанов 1978, рис. 22, 2; Егорейченко, 2006, табл. 59, 3), чи з петлями на кінцях (Митрофанов 1978, рис. 13, 6; Медведев 1996, рис. 41, 2). До цього часу, ймовірно, належать деякі знахідки типу Загорців в ареалі Дніпро-Двинської культури (Шандыро 1985, рис. 40, 4). Присутні такі вироби на Дяківських пам'ятках. На епонімному Дяківському городищі їх знайдено у верхньому шарі, що почав формуватись з II—I ст. до н. е. (Кренке 2011, с. 57, 60, 63, 231, рис. 64, 705/84, 509/83; 137, 138/81; 509/83, 1153/85). Знайдені вони Щербинському городищі (Дубынин 1974, табл. XIV, 7), відомі із кошебеєвських пам'яток (Смирнов 1961, рис. 21, 2).

Здебільшого, це звичайні кільця з язичком (Синицын 1959, рис. 49, 5; Шилов 1959, рис. 49; Мошкова, Максименко 1973, рис. 29, 9; Максименко 1998, рис. 61, 1—6; 62; Кухаренко 1961, табл. 41, 22; Левенок 1973, рис. 36, 9; Смирнов А.П. 1961, рис. 21, 2; Митрофанов 1978, рис. 22, 2; Бидзиля, Русанова 1993, табл. XXXVIII, 27, 28; Егорейченко 2006, табл. 59, 3; Кренке 2011, рис. 137, 138/81; Пуздровский 2007, табл. 97,

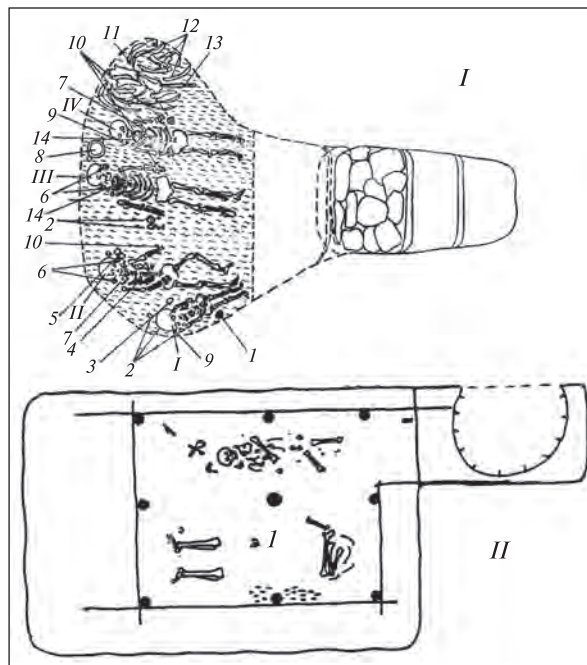

Рис. 9. Поховання з пряжками: 1 — Львове, курган 13 (пряжка — 1 на рис.); 2 — Черемушне, курган 13 (пряжка — 1 на рис.). 1 — за Г.Л. Евдокимовим; 2 — за Ю.В. Буйновим, О.В. Бандуровським, В.М. Окатенком

1—5; Медведев А.П. 2008, рис. 46, 1—9; 77, 17—22, 30; Симоненко, Лобай 1991, рис. 3, 13, 15; Костенко 1986, табл. 16, 11; 23, 6; Малашев, Яблонский 2008, рис. 202, 5—7, 11, 12). Час-то зустрічаються й вироби з петлями на кінцях, втім на відміну від скіфських, вони вигнуті в площині перпендикулярній до кільця (Заверняев 1969, рис. 14; 19, 20; Поболь 1969, рис. 7, 7; Дубынин 1974, табл. XIV, 7; Пуздровский 2007, рис. 14, I, 9, II, 6; 18, 5; 51, 7; Зайцев 2003, рис. 17, 20; Кухаренко 1961, табл. 39, 26; Медведев 1996, рис. 41, 2; Митрофанов 1978, рис. 13, 6; Кренке 2011, рис. 64, 705/84, 509/83; 509/83, 1153/85). Деякі з таких знахідок на півночі ареалу називають «підковоподібними фібулами» (див. напр. Медведев 1996, с. 27). Рідше зустрічаються й інші форми пряжок. Зі знахідок з петлями в площині кільця на кінцях, окрім згаданої Калинівської знахідки (Шилов, 1959, рис. 44, 16), можна назвати оригінальну річ з поховання 13, кургану 35, I Бережновського могильника (Синицын 1959, рис. 25, 7), в якій кінці петлі нетипово скручені.

Пряжки з рухомим язичком з античних пам'яток Північного Причорномор'я синхронні вже пізнішим — сарматським, а не класичним скіфським старожитностям: Херсонес, могила 77 (Зубарь 1990, рис. 10, 5), Танаїс, поховання 79 (Шелов 1961, табл. XXXVIII, 12), Фанагорія, гробниці 77, 78, 84, 95 некрополя В, 1938 р. (Бла-

ватский 1951, рис. 9,1—3,9), Німфей, катакомби K2, K8, K26, поховання A4 (Грач 1999, рис. 63, 81, табл. 6,6; 161), Тиритака, склеп 1 (1934 р.), могили 3 (33), 9(21), 11(23), (Кобылина 1941, рис. 110; Гайдукевич 1959, рис. 82, 5), Горгіпія, поховання 21, 29, 31, 57 (ділянки В), 6, 7 розкопу Астраханський II (Алексеева 1982, рис. 10, 5; 26, 1, 4; 28, 2, 3; 50, 1, 3; Кругликова 1982, рис. 10, 11, 16), Золоте, могили 44, 45 (Корпусова 1983, с. 102, 103, рис. 20, 1, 4).

Із раніших знахідок варто згадати круглу пряжку з могили 10 (1907 р.) некрополя Ольвії (Козуб 1974, рис. 44, 3), яка датована кінцем IV, чи початком III ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 173, 174). З розташованої тут гробниці 40 (1905 р.) відомі дві квадратні пряжки. Поховання датується широко V—IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 142, рис. 44, 1), однак, квадратна форма згаданих виробів, що характерна вже для пізнішого часу, очевидно, свідчення того, що до датування комплексу слід буде повернутись. Про те, що грекам Північного Причорномор'я в IV ст. до н. е. гольчасті пряжки були відомі, говорить коштовна знахідка з кургану 11 (розкопки ВУАК) групи Частих, ймовірно, виготовлена, як згадувалась, в античних майстернях.

Відомі подібні пряжки і в материковій Греції. Знахідки з Афінського Керамейкоса належать до I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Knigge 1976, р. 188, taf. 98, 1), знайдені вони також в Олінфі. На жаль, хронологічне визначення таких типів не проведено (Robinson 1941, р. 229, 230; Pl. LXI, 817, 819, 823). Для South Hill, на ділянці G якого знайдено такий екземпляр, приводиться широкий час існування від близько 1000 р. до н. е. до 348 р. до н. е. Для знахідок зі споруд A v б та A v 7 можна навести дані про зведення будинків в останній чверті V — першій половині IV ст. до н. е. (до 348 р. до н. е., коли місто захопив та зруйнував Філіп II Македонський) (Robinson, Graham 1938, р. 8, 17—19). Таким чином, в Елладі пряжки цього типу відомі щонайменше в той самий час, що й у Скіфії.

Середня Європа та Північні Балкани були регіоном, де в ранню залізну добу широко за-

стосовувався гольчастий спосіб кріплення. Насамперед, звичайно, це стосується фібул, що активно вживались місцевим населенням. Втім, інколи, ще до їх поширення у Скіфії в IV ст. до н. е. використовували й гольчасті пряжки (Parzinger 1989, S. 52, Taf. 98, 72). Вирібно, цей західний напрям й був головним при поширенні гольчастих артефактів у Скіфію. При цьому, подібних пряжок на сході лісостепу Центральної Європи, в Середньому та Нижньому Подунав'ї, звідки було б варто в V ст. до н. е. очікувати їх поширення на схід, нам знайти не вдалось. Хоча в римський час схожі виробы добре тут відомі під назвою «фібули омега» (Cocis, Gaiu, Zagreanu 2010, pl. II, 21, 22).

У Північному Причорномор'ї в середньоскіфський час круглі пряжки (інколи з нерухомими фіксаторами) були добре відомі. Вони широко застосовувались, зокрема, в кінському спорядженні (Могилов 2008, с. 61—66), інколи — в одязі та захисному обладунку. В подальшому, це могло сприяти поширенню схожих за формою пряжок з рухомим язичком-фіксатором. При цьому, кількісно вони завжди суттєво поступались згаданим суцільновідлитою та суцільнокованим виробам.

Після IV ст. до н. е. пряжки з голкою-фіксатором відомі у сарматських племен населення Криму. Використовують їх у III—II ст. до н. е. й пізні скіфи Нижнього Подністров'я, що залишили могильник в Глинному. Можна припустити, що розглянуті пряжки скіфської доби могли виступати прототипами для кільцеподібних фібул-брошок сарматського часу (Кропотов 2011, рис. 86, 1). Мабуть, вплинули вони й на формування схожих за контурами підковоподібних фібул, відомих у Середньому Подніпров'ї з сарматського часу (Гороховський 1982, рис. 6). Надалі, ці універсальні гольчасті пряжки вже не виходять з ужитку і, втілюючись у багатьох формах, доживають до нашого часу⁴.

⁴ За цінну допомогу у підборі даних висловлюю ширю вдячність Д.С. Гречку, В.С. Сінікі, О.В. Переводчиковій, В.Є. Радзівській, Д.А. Топалу, К.Б. Фірсову, І.Б. Шрамко.

Агульников С.М., Попович С.С., Церна С.В., Топал Д.А. Скифский курган № 7 у с. Пуркаръ на Нижнем Днепре // Stratum plus. — 2013. — № 3. — С. 257—284.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991.

Алексеева Е.М. Юго-восточная часть некрополя Горгипии // Горгипия. — Краснодар, 1982. — II. — С. 5—116.

Андреева М.В., Козенкова В.И. Комплекс начала I тысячелетия до н. э. из урочища Клинь Яр (Кисловодская котловина) // СА. — 1986. — № 1 — С. 253—258.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага; Л., 1966.

- Бабенко Л.И.* Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В.* Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Башилов В.А.* Бронзовая гидрия из кургана у с. Мастюгино // СА. — 1966. — № 2 — С. 304—309.
- Березуцкий В.Д.* Курганы скифского времени лесостепного Дона (к реконструкции социальных отношений). — Воронеж, 1995.
- Березуцкий В.Д.* Курганы скифского времени у села Ближнее Стояново // Археологические исследования Высшей педагогической школы. — Воронеж, 1996.
- Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.
- Бидзиля В.И., Русанова И.П.* Липицкая культура // Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. — М., 1993. — С. 96—105.
- Блаватский В.Д.* Раскопки некрополя Фанагории 1938, 1939 и 1940 гг. // МИА. — 1951. — 19. — С. 189—226.
- Болтрик Ю.В.* Курганы как ключ к пониманию социальной структуры Скифии // Из истории античного общества. — 2001. — № 7. — С. 170—181.
- Буйнов Ю.В., Бандуровский А.В., Окаренко В.Н.* Исследование курганов скифского времени в Харьковской области // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 9—13.
- Буйнов Ю.В., Окаренко В.Н.* Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 9—12.
- Буйнов Ю.В., Окаренко В.Н.* К вопросу о социальной структуре населения Северскодонецкой Лесостепи V—IV вв. до н. э. // Древности. — 2013. — С. 123—136.
- Бунятян Е.П.* Методика социальных реконструкций в археологии (на материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э.). — К., 1985.
- Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.
- Кренке Н.А.* Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М., 2011.
- Гайдукевич В.Ф.* Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х годов) // МИА. — 1959. — 69. — С. 154—238.
- Гопак В.Д., Радзиевская В.Е.* Кузнечное ремесло Коломакского городища // СА. — 1990. — № 1 — С. 199—212.
- Гороховський Є.Л.* Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю // Археологія. — 1982. — 38. — С. 14—36.
- Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — (МИА — 36).
- Грач Н.М.* Некрополь Нимфея. — СПб, 1999.
- Гречко Д.С.* Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И.* Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 35—52.
- Даниленко В.М.* Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР. — 1956. — VI. — С. 5—16.
- Даниленко В.Н.* Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // VI научная конференция Института археологии АН УССР. — К., 1953. — С. 197—208.
- Древности Геродотовой Скифии.* — 1866. — I.
- ДБК.* Атлас. — СПб, 1854. — ХСІ табл.
- Дубины А.Ф.* Троицкое городище Подмосквья // СА. — 1964. — № 1 — С. 178—198.
- Дубины А.Ф.* Щербинское городище // Дьяковская культура. — М., 1974. — С. 217—281.
- Дударев С.Л.* Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII вв. до н. э.). — Армавир, 1999.
- Евдокимов Г.Л.* Скифский курган у с. Львово на Херсонщине // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — С. 136—148.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И.* Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 72—97.
- Егорейченко А.А.* Культуры штрихованной керамики. — Минск, 2006.
- Заверняев Ф.М.* Почепское селище // МИА. — 1969. — 160. — С. 90—118.
- Зайцев Ю.П.* Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). — Симферополь, 2003.
- Замятин С.Н.* Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем (раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910—1915 гг.) // СА. — 1946. — VIII. — С. 9—50.
- Звяруга Я.Г.* Беларускае Павілія ў жалезным веку і раннім сярэднявякоўі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Минск, 2005. — 10. — С. 1—174.

- Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—V вв. н. э. — К., 1982.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Кобылина М.М. Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г. // МИА. — 1941. — 4. — С. 75—84.
- Козенкова В.И. Кобанская культура. Восточный вариант. — М., 1977 (САИ — В 2—5).
- Козенкова В.И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант. — М., 1982 (САИ — В 2—5).
- Козенкова В.И. Кобанская культура. Западный вариант. — М., 1989 (САИ — В 2—5).
- Козенкова В.И. Оружие, воинское и конское снаряжение племен кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант. — М., 1995 (САИ — В 2—5).
- Козенкова В.И. Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант. — М., 1998 (САИ — В 2—5).
- Козенкова В.И. Биритуализм в погребальном обряде древних «кобанцев». Могильник Терезе конца XII—VIII в. до н. э. — М., 2004 (Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — V).
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Коренюк С.Н. К вопросу о датировке начального этапа ананьинской культуры Волго-Камья // Известия Самарского научного центра РАН. — 2009. — Т. 11. — № 2. — С. 265—270.
- Корпусова В.Н. Некрополь Золотое (К этнокультурной истории Европейского Боспора). — К., 1983.
- Костенко В.И. Сарматы самарско-орельского междуречья III в. до н. э. — IV в. н. э. — Днепропетровск, 1986.
- Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи. — К., 2011.
- Кругликова И.Т. Раскопки некрополя в районе Астраханской улицы в 1954—1964 гг. // Горгия. — Краснодар, 1982. — II. — С. 117—149.
- Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья. — М., 1961 (САИ — Д 1—29).
- Лашанкоу М. І. Мілаградська і паморська культури / Матеріальна культура і заняті населення // Археологія Білорусі. Жалезны век і раньняе сярэднявечча. — Мінск, 1999. — 2. — С. 46—70.
- Лошенко М.И. Городища милоградской культуры на территории Беларуси. — Минск, 2011.
- Левенок В.П. Ново-Никольский могильник сарматского времени на Верхнем Дону // КСИА АН СССР. — 1973. — 133. — С. 86—93.
- Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974.
- Лесков А.М., Беглова Е.А., Ксенофонтowa И.В., Эрлих В.Р. Меоты Закубанья в середине VI — начале III века до н. э. Некрополи у аула Уляп. Погребальные комплексы. — М., 2005.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965 (САИ — Д. 1—31).
- Липавский С.А., Снытко И.А. Курганы раннеантичного времени в урочище Чертоватое и некоторые проблемы населения Ольвийской хоры // Материалы по археологии Ольвии и ее окружи. — К., 1990. — С. 1—7.
- Максименко В.Е. Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории). — Азов, 1998 (Донские древности. — 6).
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории СССР. — К., 1982.
- Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т. Степное население Южного Урала в позднесарматское время (по материалам могильника Покровка — 10). — М., 2008.
- Манцевич А.П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа // АСГЭ. — 1973. — 15. — С. 12—46.
- Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л., 1987.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К., 2005.
- Медведев А.М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке. — Минск, 1996.
- Медведев А.П. Сарматы в верховьях Танаиса. — М., 2008.
- Медведев А.П., Ефимов К.Ю. Курган скифского времени у с. Абрамовка // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг. — М., 2001. — С. 202—210.
- Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967.
- Митрофанов А.Г. Ранний железный век Северной Белоруссии (VII—VI вв. до н. э. — VIII в. н. э.). — Минск, 1978.
- Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — К., 1973. — С. 187—234.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—155.

- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила). — К., 2005.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры. — М., 1963 (САИ — Д 1—10).
- Мошкова М.Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры. — М., 1974.
- Мошкова М.Г., Максименко В.Е. Сарматские погребения Ясыревских курганов Нижнего Дона // КСИА АН СССР. — 1973. — **133**. — С. 72—77.
- Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- ОАК за 1865 г. — СПб, 1866.
- ОАК за 1909 и 1910 годы. — СПб, 1813.
- ОАК за 1865 год. Атлас. — СПб, 1866.
- ОАК за 1869 год. Атлас. — СПб, 1870.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М., 1978 (САИ — Д 4—5).
- Петровська Є.О. Підгірцевські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. — 1971. — **2**. — С. 9—21.
- Поболь Л.Д. Новые зарубинецкие могильники на Туровщине // МИА. — 1969. — **160**. — С. 119 — 130.
- Полин С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине. — К., 2014.
- Пуздровский А.А. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.
- Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Пишечник А.Х. Культура ранних кочевников Урала. — М., 1983.
- Радзиевская В.Е. Отчет об археологических разведках и раскопках на территории Харьковской области в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — 1977/59.
- Рассадин С.Е. Украшения подгорцевского типа // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 110—116.
- Рассадин С.Е. Милоградская культура. Ареал, хронология, этнос. — Минск, 2005.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I — Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг. — М., 2001. — С. 53—143.
- Савченко Е.И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001—2003 гг. — М., 2004. — С. 151—257.
- Савченко Е.И. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону, как археологический источник // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2009. — С. 221—325.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991.
- Синика В.С., Тельнов Н.П. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV—II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на-Дону, 2015. — С. 180—190.
- Синицын И.В. Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1953 гг.) // МИА. — 1959. — **60**. — С. 39—205.
- Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — К.; Полтава, 1999.
- Скорый С.А., Хохоровский Я. Серебряные сосуды из Большого Рыжановского кургана // Древности Восточной Европы. — Харьков, 2011. — С. 271—281.
- Смирнов А.П. Железный век Чувашского Поволжья. — М., 1961. — МИА. — **95**).
- Смирнов К.А. Дьяковская культура (материальная культура городищ междуречья Оки и Волги) // Дьяковская культура. — М., 1974. — С. 7—89.
- Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. — М, 1961. — МИА. — **101**).
- Смирнов К.Ф. Савроматы. — М., 1964.
- Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. — М., 1975.
- Смирнов К.Ф., Петренко В.Г. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья. — М., 1963 (САИ. — Д. 1—9).
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). — К., 1983.
- Тельнов Н.П., Четвериков И.А., Синика В.С. Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра (предварительные итоги исследования) // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. — Тирасполь, 2012. — С. 5—15.

- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Трубникова Н.В. Городище Соколова Гора под Москвой // Труды ГИМ. — 1960. — 37. — С. 74—83.
- Шандыро В.И. Ранний железный век Северной Белоруссии. — Минск, 1985.
- Шевченко А.А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2009. — С. 26—111.
- Шелов Д.Б. Некрополь Танаиса (раскопки 1955—1958 гг.). — М., 1961 (МИА. — 98).
- Шилов В.П. Калиновский курганный могильник // МИА. — 1959. — 60. — С. 323—523.
- Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях // НА ІА НАНУ. — 1983/53.
- Шрамко Б.А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1983/58.
- Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протомеотская группа памятников. — М., 2007.
- Яковенко Е.В. Скифы Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974.
- Ceban I., Topal D., Agulnikov S., Popovici S. Tumulus scitic nr. 7 de la Crihana Veche-La Pietricei (r-nul Cahul) // Arheologia Preventivă în Republica Moldova. — 2015. — Vol. II. — №1—2. — S. 43—58.
- Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. — Krakow, 1993.
- Cocis S., Gaiu C., Zagreanu R. Fibule romane din Dacia intracarpatica // Revista Bistritei. — 2010. — XXIV. — P. 203—215.
- Knigge U. Der Sudhugel // Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. — 1976. — IX.
- Motuzaitė-Matuzeviciute G., Telizhenko S., Jones M. Archaeobotanical Investigation of two Scythian-Sarmatian Period Pits in Eastern Ukraine: Implication for Floodplain Cereal Cultivation // Journal of Field Archaeology. — 2012. — Vol. 37. — № 1. — P. 51—61.
- Parzinger H. Chronologie der Spathallstatt und Frühlatene-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save. — Weinheim, 1988.
- Robinson D.M. Excavations at Olynthus. Metal and Minor Miscellaneous Finds, an Original Contribution to Greek Life. — Baltimore, 1941. — X.
- Robinson D.M., Graham J.W. Excavations at Olynthus. The Hellenic House. — Baltimore; London, 1938. — VIII.
- Sparkes B.A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C. // The Athenian Agora. — New Jersey, 1970. — Vol. XII. — Part 1.
- Sparkes B.A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. // The Athenian Agora. — New Jersey, 1970a. — Vol. XII. — Part 2. — P. 383—472.

Надійшла 04.02.2016

А.Д. Могилов

ОБ ОДНОЙ РАЗНОВИДНОСТИ ПРЯЖЕК СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Металлические пряжки с подвижным язычком — не частая находка в скифских древностях. Всего в Европейской Скифии найдено 37 экземпляров, которые датируются концом V—IV вв. до н. е.

Все они имеют круглую форму и иглу — язычок для фиксации. Наиболее часто они изготовлены из железа, реже из бронзы, меди, золота и серебра. Выделяются 3 типа изделий.

Тип 1 охватывает пряжки с зооморфными концами, включая изделие из драгоценных металлов из курганов 11 (раскопки ВУАК) группы Частых, с концами украшенными головками дикого кабана, а также предмет из погребения под насыпью 29/21 возле Мастюгино на Среднем Дону. Обе они найдены в захоронениях местной лесостепной знати.

Тип 2 — пряжки с петлями на концах, наиболее многочислен. Из 20 изделий, лишь 3 бронзовые, остальные — изготовлены из железа. Наиболее многочисленны они на Среднем Дону, однако известны и в Степной Скифии, Украинской Левобережной Лесостепи.

Тип 3 — пряжки в виде гладких колец. Половина из 10 изделий происходит из степной зоны, встречаются они также в средних течениях Дона, Северского Донца, Днепра — на юге его Правобережной Лесостепи. Исходя из размеров, этот тип разделяется на 2 группы, включающие массивные и миниатюрные изделия.

Артефакты встречаются и в мужских, и в женских погребениях разных социальных сословий. Наиболее часто — в захоронениях лесостепной знати. Использовались они для скрепления покровов верхней одежды, крепления поясов и портупей, в головных уборах, снаряжении коня и, возможно, как застежки колчанов. На юге Восточной Европе игольчатые пряжки, появившись в скифское время, уже не выходят из употребления, и доживают до наших дней.

ON ONE OF VARIETIES OF SCYTHIAN PERIOD BUCKLES

Metal buckles with movable clappers are not frequent findings in Scythian antiquities. In all, 37 items are found in European Scythia; they are dated by the end of the 5th and the 4th centuries BC.

All buckles are round and with fixing point-clappers. They are made mostly of iron, and more rarely of bronze, copper, gold, or silver. There are 3 types of them.

Type 1 includes buckles with zoomorphic endings, including an item made of precious metals from barrow 11 (excavations by the VUAK) of group of Chasti Barrows, with endings decorated with boar heads, and also an item from a burial under mound 29/21 near Mastiugino in the Don River middle region. Both of them are found in the burials of the local Forest-Steppe nobles.

Type 2 covers buckles with loops on the endings and is the most numerous. Only 3 items of 20 are made of bronze, the rest of them are made of iron. They are most numerous in the Don River middle region, though they also known in Steppe Scythia and Forest-Steppe zone of Ukrainian Left Bank region.

Type 3 are buckles in form of smooth rings. Half of 10 items comes from the Steppe zone, though they are also found in the Don River middle flow region, the Siverskyi Donetsk River region, and the Dnipro, namely on the south of its right bank forest-steppe region. Coming from their size, this type is divided into 2 groups including massive and miniature products.

Artefacts are found both in men's, and in women's burials of various social estates. Most often, they are found in the burials of Forest-Steppe nobles. Buckles were used to fasten the claps of outerwear, belts, and girdles, on headdress, horse's equipment, and perhaps as fasteners for quivers. Pinned buckles having arisen on south of Eastern Europe in the Scythian period, never got out of use until the present.

А.В. Мироненко

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД ДРУГОЇ ЧВЕРТІ XVII ст. З ТЕРИТОРІЇ БАТУРИНА

У статті здійснюється аналіз керамічного посуду із закритих комплексів польського періоду існування Батурина (1625—1648 рр.).

Ключові слова: Батурин, друга чверть XVII ст., керамічний посуд.

Керамічний посуд завдяки своїй масовості, а також інформаційному потенціалу, завжди перебуває у колі наукових інтересів археологів, етнографів, мистецтвознавців. В останні десятиліття значна увага приділяється дослідженню кераміки XVII—XVIII ст. з різних регіонів України, результатом чого є поява дисертацій (Чміль 2010) та значної кількості публікацій (Виногородська 1988; 1997; 2014; Гугля 1997; Ханко 2000; Голубєва 2008, Біляєва, Фіалко 2013) основна проблематика яких зосереджується на питаннях типології, мікрохронології, декору та регіональних особливостях. Складність у вивченні кераміки цього періоду полягає в її повільній еволюції протягом століття і відсутності чітко датованих хронологіч-

но вузьких комплексів. З огляду на таку ситуацію, значний інтерес для вирішення проблеми уточнення часу побутування окремих типів пізньосередньовічної кераміки Лівобережної України представляє керамічний посуд Батурина, який до цього часу не ставав предметом спеціального наукового дослідження.

Батурин був заснований у 20-х рр. XVII ст. як форпост Речі Посполитої на лівому березі р. Сейм вздовж дороги, що йшла з Києва на Москву (Кулаковський 2006, с. 260). Виділене географічне положення сприяло швидкому розвитку міста, особливо в другій половині XVII ст. після перенесення сюди гетьманської столиці. Найбільшого політичного і соціально-економічного піднесення Батурин досяг за часи гетьманування Івана Мазепи, однак подальшому розквіту міста зава-

дило його знищення російськими військами у 1708 р.

За час археологічних робіт, починаючи з 1995 р. і до тепер, було проведено дослідження на території всіх топографічних частин міста: Цитаделі, Фортеці (укріпленого посаду), власне Посаду, заміських резиденцій В. Кочубея на Чорній річці та І. Мазепи на Гончарівці, у результаті чого вдалося отримати інформацію про їх планову структуру та етапи існування.

Найкраща стратиграфічна ситуація, що відображає основні віхи розвитку міста, фіксується на території Цитаделі, що пояснюється особливостями її забудови. Замок був споруджений у 1625 р. Матеєм Стахурським на укріпленнях давньоруського часу (Кулаковський 2006, с. 260). Двір господарів міста другої чверті XVII ст. гине в пожежі під час подій 1648 р., після чого забудова замку відновлюється не одразу. Окрім того, в одному з розкопів фіксуються сліди пожежі, що передувала 1648 р. (Ситий та ін. 2008, с. 20), і яку слід пов'язати з подіями Смоленської війни (1632—1634 рр.), під час яких батуринський замок був захоплений і спалений московськими військами (Кулаковський 2006, с. 106). Згідно з писемними джерелами, 1655 р. в місті стається ще одна пожежа (Батурин: сторінки історії, док. 26). Наступний етап існування Батурина пов'язаний із перенесенням сюди гетьманської столиці у 1669 р. Резиденція гетьмана Дем'яна Многогрішного зайняла територію Цитаделі, при цьому забудова попереднього часу була розібрана, а майданчик був вирівняний глиною з підземного ходу, що відкопувався з території Цитаделі у бік яру. Зміни в призначенні Цитаделі призвели до появи забудови, здійсненої за іншими принципами, ніж забудова попереднього часу, що, у свою чергу, сприяло збереженню останньої.

На відміну від Цитаделі, Фортеця з часу появи перших споруд на її території мала чітку планову структуру, яку вдалося простежити під час прокладення через її територію траншеї водогону у 2003 (Ситий та ін. 2004, с. 81—155) та 2005 рр. (Ситий та ін. 2005, с. 28—83). Така ситуація ускладнювала будь-які зміни в структурі садибної забудови — нове житло, зазвичай, будувалося на місці старого, унаслідок чого фіксація комплексів другої чверті XVII ст. в межах більшої частини Фортеці є проблематичною.

Виходячи з можливості виокремлення чітко датованих комплексів на території Цитаделі та, у меншій мірі, Фортеці, ця стаття має на меті проаналізувати та ввести до наукового

обігу керамічний посуд польського періоду існування Батурина (1625—1648 рр.).

Джерельною базою дослідження є кераміка із семи споруд, які за конструктивними особливостями діляться на дві групи: з уступом в котловані, на якому розташована піч-підбій, та споруди з глибоким підклітом; декількох ям, укріплень Цитаделі другої чверті XVII ст., що включає знахідки з нижнього заповнення рову та клітей, а також посуд з шару під валом Фортеці, що за писемними джерелами був споруджений в 30-х рр. XVII ст. після завершення Смоленської війни (Бондар 2015, с. 21). Слід зазначити, що в заповненні представлених комплексів відсутні знахідки кахель, окрім одного екземпляру, який за морфологічними особливостями та наявністю в декорі літер латинського алфавіту, слід зарахувати до першої половини XVII ст.

Загалом з об'єктів польського часу походить незначна кількість уламків керамічного посуду, а саме 64 фрагменти, серед яких 58 вінець гончарних посудин та 6 придонних частин та денець.

Горщики. Загальна кількість зібраних екземплярів складає 45 фрагментів вінець та верхніх частин посудин, а також шість фрагментів денець (рис. 1—3). Для розподілу за ознаками форми було використано типологію, розроблену Л. Чміль для керамічного посуду XVI—XVIII ст. Середньої Наддніпрянщини (Чміль 2010, с. 45—50).

За формою профілювання вінця горщики з об'єктів польського часу слід віднести до третього і четвертого типів.

Горщики третього типу, що характеризуються наявністю прямого вінця із незначним потовщенням верхнього краю та валиком посередині (Чміль 2010, с. 47), становлять 56 % від загальної кількості (рис. 1). У межах типу можна виокремити два варіанти: із яскраво вираженим і слабо вираженим валиком, причому останні складають третину.

До 40 % горщиків мають черепок сірого та сіро-коричневого кольорів, що свідчить про низьку температуру обпалу, яка перешкоджала прояву природного кольору черепка. Горщики окислюючого випалу, представлені білоглиняними посудинами, становлять 37,5 %, димлених — 8,3 % (4 екз.). Тип випалу трьох екземплярів не було визначено. Один білоглиняний виріб має в тісті домішку слюди, що надає поверхні відповідного блиску (рис. 1, 2).

Защипи на вінцях характерні майже для третини горщиків, при цьому слід зазначи-

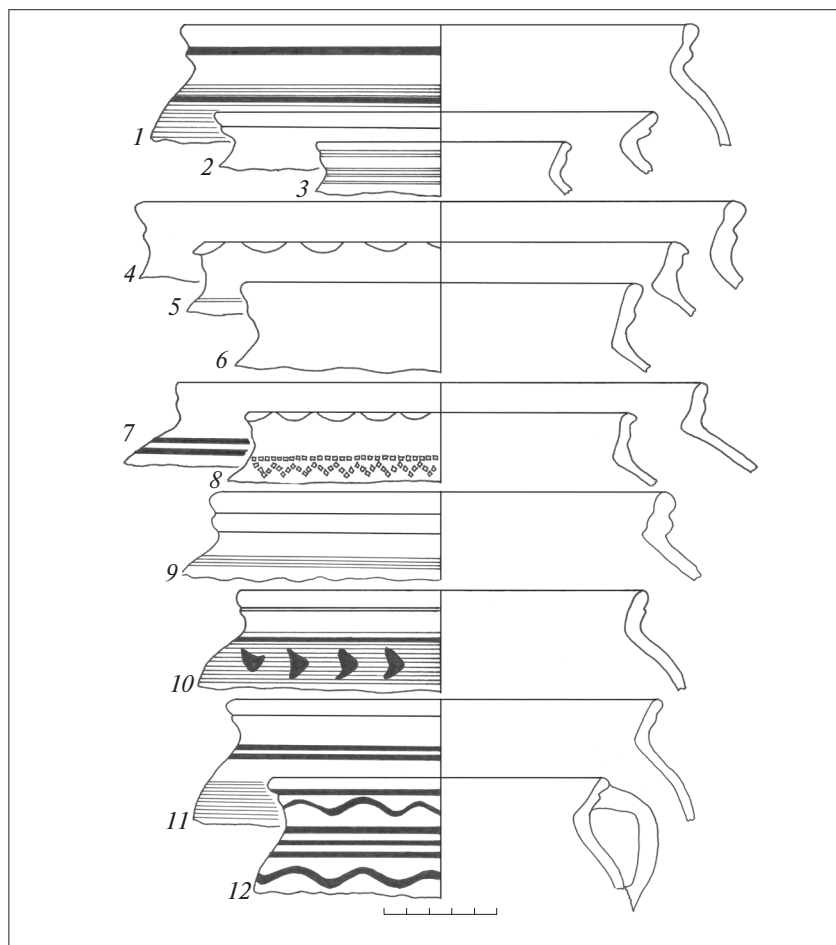

Рис. 1. Горщики другої чверті XVII ст.: 1, 2 — з шару під валом Фортеці; 3, 5 — з яма в траншеї 2 на Цитаделі; 4, 6 — з ями в розкопі 19 на Цитаделі; 7, 8 — зі споруди 1 в розкопі 23 на Цитаделі; 9—11 — зі споруди 2 в розкопі 2 на Цитаделі; 12 — з ями в розкопі 18 на Цитаделі

ти, що вони трапляються на сіроглиняних та димлених посудинах і відсутні на білоглиняних (рис. 1, 3, 8).

Карбування, як спосіб декору вінець, фіксується лише на одному екземплярі посудини з черепком сіро-коричневого кольору.

Три горщики, що належать до третього типу, по верхньому краю та верхній внутрішній частині вінця вкриті зеленою поливою.

Майже половина (40 %) посудин третього типу з горизонту польського часу Батурина декоровані рельєфними лініями. Місцем їх нанесення ставало плече (рис. 1, 5, 9—11), трохи рідше — шийка та центральна частина вінця (рис. 1, 3). У групі сіроглиняних і димлених горщиків лінійний рельєфний орнамент найчастіше трапляється на екземплярах із защипами по вінцю.

Білоглиняні горщики, зазвичай, прикрашені простою опискою з ліній та хвиль, розміщених по вінцю та верхній частині плеча. Описка часто поєднувалася з рельєфним лінійним орнамен-

том (рис. 1, 1, 10, 11). Є екземпляри, в яких розпис опискою зроблений поверх смуги рифлення (рис. 1, 1, 10). Горщики з горілого шару з-під валу Фортеці (Ситий та ін. 1997, рис. 75), що був насипаний після подій Смоленської війни, мають прокреслені опискою лінії по яскраво вираженому валику вінця (рис. 1, 1).

Штампом декоровані чотири горщики, серед яких сіроглиняні з добре відмученого тіста та димлені (рис. 1, 8). Штампований орнамент на горщиках зафіксований у поєднанні з рельєфними лініями і защипами на вінцях. Чотири екземпляри неорнаментовані.

Горщики, що належать до четвертого типу, становлять 44 % від загальної кількості (рис. 2; 3) і характеризуються наявністю прямого вінця без валика і ребром із внутрішнього боку шийки при переході до плеча (Чміль 2010, с. 48). Представлений тип несталий і містить варіанти з прямим злегка відігнутим вінцем (рис. 3, 4; 2, 1), прямим коротким (рис. 2, 4, 6; рис. 3, 2) і прямим з боріздкою (рис. 2, 1—3).

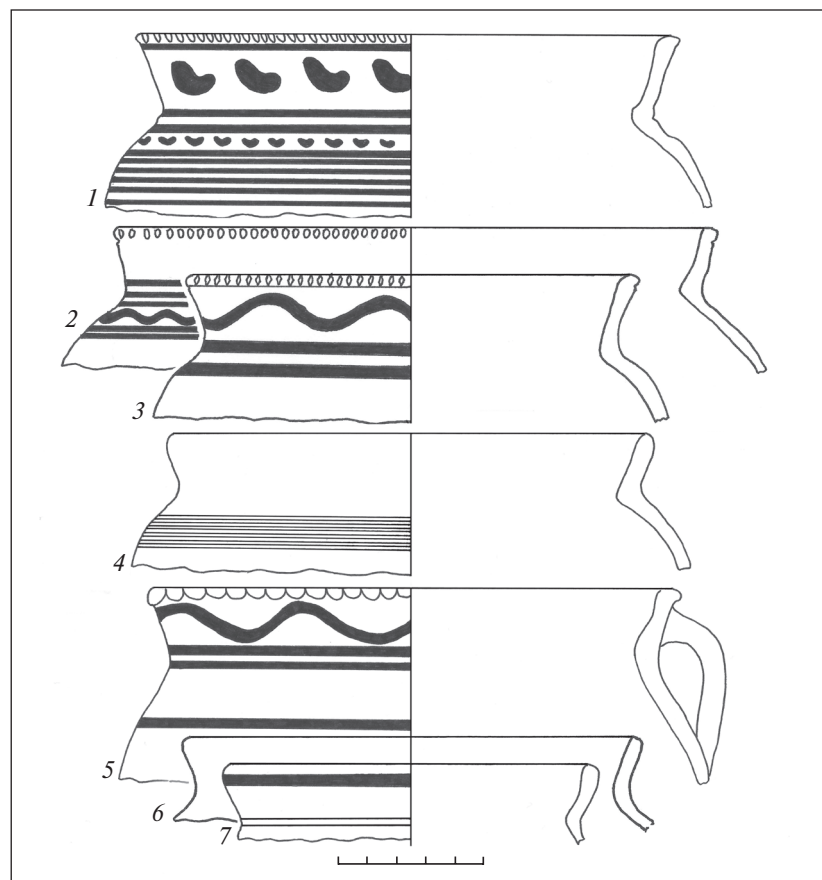

Рис. 2. Горщики другої чверті XVII ст.: 1, 6, 7 — з ям в розкопі 18 на Цитаделі; 2, 4, 5 — з споруди 2 в розкопі 2 на Цитаделі; 3 — зі споруди 1 в розкопі 23 на Цитаделі

Посудини з прямими високими вінцями складають 71 %, з прямим коротким — 23 %, два екземпляри мають боріздку по вінцю. Ребро з внутрішньої сторони шийки мають 76 % горщиків (рис. 2, 1—4; 3, 1, 3, 4). Інші характеризуються більш плавним переходом від шийки до плеча (рис. 2, 5—7).

Вироби випалені в окислюючому середовищі і мають білий черепок становлять 42 %. Виняток складає один світло-червоний фрагмент вінця. Відновлювальний тип випалу характерний для двох екземплярів. Решта горщиків має черепок сірого кольору та невизначений тип випалу.

Защипи на вінцях присутні на двох горщиках (рис. 2, 5; 3, 1). У порівнянні з горщиками третього типу, частіше трапляються насічки по верхньому краю вінця (15 %), переважно у білоглиняних екземплярів (рис. 2, 1—3; 3, 2).

Рельєфні лінії прикрашають верхню частину плеча та вінце у третини виробів (рис. 2, 4; 3, 3), поєднуючись з опискою у білоглиняних екземплярів і штампом у сіроглиняних та димлених (рис. 3, 1, 2).

Близько 70 % білоглиняних горщиків оздоблені опискою у вигляді ряду ліній та коротких

хвиль, розмішених по вінцю і верхній частині плеча (рис. 2, 1—3, 5, 7).

Вибірка, що розглядається, містить лише один виріб зі світло-червоним кольором черепка, покритого зсередини зеленою поливою.

Денця та нижні частини посудин представлені шістьма фрагментами, один з яких являє собою нижню частину горщика без вінця і плеча, що унеможливує визначення її типологічної належності. Однак, можна встановити, що виріб був округлобоким з двома рельєфними лініями по центру тулуба.

Більшість денців без особливостей, лише одне має слабо виражений утор. У половини екземплярів спосіб випалу не вдалося визначити, решту було випалено з доступом кисню, але за низької температури, що відобразилося на кольорі поверхні виробів: вона набула сіруватих відтінків.

Тарілки в об'єктах польського часу Батурина представлені знахідкою лише одного фрагменту вінця з валиком, загнутим до середини (рис. 4, 1). Спосіб випалу — окислюючий, внаслідок чого черепок набув світлого кольору. Посудина прикрашена рельєфним хвиляс-

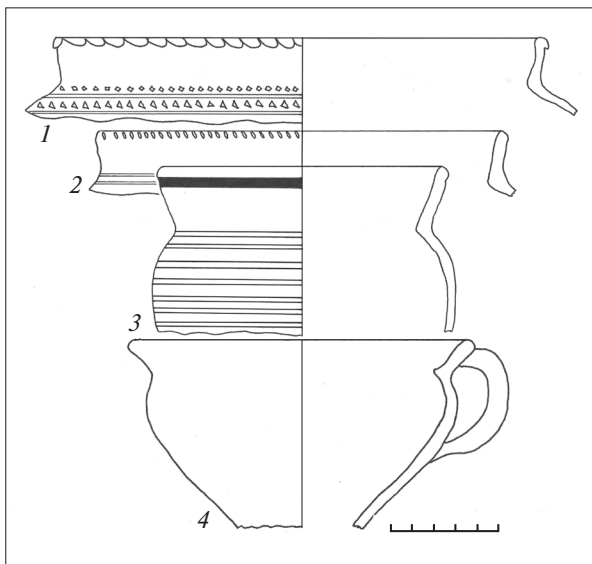

Рис. 3. Горщики другої чверті XVII ст.: 1, 2 — зі споруди 19 на Цитаделі; 3 — з ями в розкопі 19 на Цитаделі; 4 — зі споруди 1 в розкопі 23 на Цитаделі

тим орнаментом по вінцю та покрита зсередини зеленою поливою, однак незначний розмір фрагменту обмежує отримання більш повної інформації щодо морфологічних особливостей та декору тарілки.

Покришки-миски представлені 6 екз. вінець, що майже горизонтально відігнуті назовні і мають невелику виїмку для кращого зчеплення з горщиком (рис. 4, 2—4). За аналогією з подібними виробами з об'єктів наступного хронологічного періоду, можна говорити, що покоришки мали конусоподібну форму з плоским дном і ручкою збоку. Більшість виробів випалені в окислюючому середовищі і мають черепок білого, світло-рожевого та червоного кольорів. Поверхня двох екземплярів має сірий колір.

Макітри у вибірці складають лише три екземпляри (рис. 4, 5—7), представлених вінцями та верхніми частинами посудин. Вінця різко відігнуті від тулуба. Один виріб характеризується малим — 15 см — діаметром вінця (рис. 4, 7), решта — широкі посудини з діаметром вінця 22—28 см (рис. 4, 5, 6). Спосіб випалу одного екземпляру не визначений. Решта має білий і сірий колір черепка. Білоглиняна макітра оздоблена опискою по вінцю у вигляді ряду ліній з крапками між ними (рис. 4, 5). Сіроглиняна посудина декорована смугою рифлення у верхній частині тулуба (рис. 4, 6).

У вибірці присутні три фрагменти верхніх частин **глеків** (рис. 4, 8—10), два з яких характеризуються простим вінцем з незначним потовщенням в центральній частині і плавним

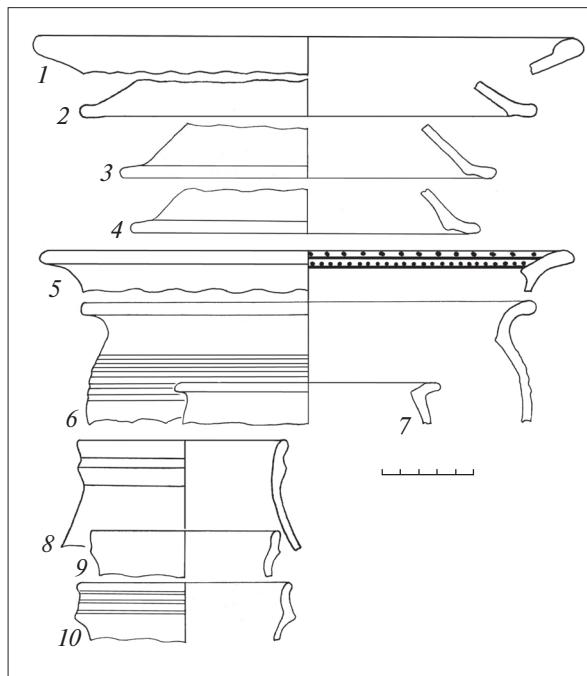

Рис. 4. Тарілки та покоришки-миски другої чверті XVII ст. (1 — фрагмент тарілки з ями в траншеї 2 на Цитаделі; 2 — зі споруди 1 в розкопі 23 на Цитаделі; 3 — з ями в розкопі 19 на Цитаделі; 4 — з шару під валом Фортеці); макітри другої чверті XVII ст. (5 — із заповнення кліти в розкопі 19 на Цитаделі; 6 — з ями розкопі 19 на Цитаделі; 7 — зі споруди 9 в розкопі 1 на Цитаделі); кувшини другої чверті XVII ст. (8 — зі споруди 2 в розкопі 2 на Цитаделі; 9, 10 — з ям в розкопі 19 на Цитаделі)

переходом у горло (рис. 4, 8, 9). Один екземпляр має складне, прикрашене рифленням вінце з виступом на межі з горлом (рис. 4, 10).

Нечисленність зібраної колекції посуду ускладнювала процес виокремлення особливих рис батуринської кераміки другої чверті XVII ст., однак, незважаючи на це, під час дослідження вдалося дійти до таких висновків. Найбільш численну групу керамічного посуду з шарів та об'єктів польського періоду існування Батурина (1625—1648 рр.) складають горщики, що належать до третього і четвертого типів (за Л. Чміль) в майже рівній пропорції з незначним переважанням першого. Найбільша частка вінця з яскраво вираженим валиком по центру зафіксована на посуді з-під валу Фортеці, у комплексах з більш широким датуванням їх кількість зменшується. Варто відзначити високий процент горщиків із прямим вінцем, які належать до четвертого типу, в комплексах другої чверті XVII ст. Батурина. Майже чверть цих виробів характеризується плавним переходом від шийки до плеча з внутрішньої сторони посудини, і, найімовірніше, є ознакою перехідного варіанту від третього

до четвертого типу. Інші групи посуду нечисленні. Орнаментація батуринської кераміки зазначеного періоду бідна, у більшості випадків вироби прикрашалися рельєфним лінійним орнаментом, опискою простої схеми, ще рідше — штампом. Морфологічні та орнаментальні особливості розглянутого керамічного посуду дозволяють віднести його до групи української кераміки. Аналогії цьому матеріалу, що походять з пам'яток та об'єктів початку — середини XVII ст. з інших регіонів України (Чміль 2010, с. 60—62), свідчать про те, що, незважаючи на перебування Батурина у складі Речі Посполитої у другій чверті XVII ст., ма-

теріальна культура міста відображала загальну тенденцію розвитку українських земель у досліджуваний період.

Таким чином, проаналізувавши колекцію керамічного посуду із закритих комплексів другої чверті XVII ст. з території Батурина, вдалося з'ясувати співвідношення різних груп та типів кераміки в представлених об'єктах, а також встановити їх морфологічні та декоративні особливості. Подальший аналіз керамічного матеріалу з пізніших горизонтів дозволить простежити еволюцію кераміки з території Батурина, визначити особливі риси та уточнити час її побутування.

- Біляєва С.О., Фіалко О.Є. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. — К.; Нікополь, 2013. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 329—335.
- Бондар О.М. Замки та Фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К., 2015.
- Батурин: сторінки історії: збірник документів та матеріалів. — Док. № 26 («З чолобитної І. Золотаренка цареві Олексію Михайловичу про пожежу в Батурині»). — Чернігів, 2009. — С. 42.
- Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва в Україні XIV—XVIII ст. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129—140.
- Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — 1988. — 61. — С. 37—47.
- Виногородська Л.І. Колекція кераміки XVII—XVIII ст. з розкопок замку у м. Бар Вінницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2014. — Вип. 23. — С. 154—159.
- Голубєва І.В., Колода В.В., Кущенко А.В. Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 20—27.
- Гугля В., Гугля О. Гончарна піч // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 86—91.
- Кулаковський П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648 рр.). — К., 2006.
- Оногда О.В. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст. Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2012.
- Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Солобай І. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну, Чернігівської обл. у 2004 р. // НА ІА НАНУ. — 2004/196а.
- Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2005 р. // НА ІА НАНУ. — 2005/125. — Т. 1. «Замок. Фортеця».
- Ситий Ю., Бондар О., Коваленко В., Коротя О., Кравченко О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Осадчий Є., Сита Л., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2008 р. // НА ІА НАНУ. — 2008/125. — Т. 1 («Замок»).
- Ситий Ю., Васюта О., Коваленко В., Кондратьєв І., Коновченко І., Моця О., Мудрицький Г., Овчаров М. Науковий звіт про археологічні роботи в 1996 р. на території історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. // НА ІА НАНУ. — 1996/2.
- Ситий Ю., Васюта О., Коваленко В., Кондратьєв І., Коновченко І., Моця О., Овчаров М., Парацій В. Науковий звіт про археологічні роботи в 1997 р. смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. // НА ІА НАНУ. — 1997/130.
- Тесленко І.Б. Кераміка Таврики XV века. Дисс. ... канд. истор. наук. — К., 2011.
- Ханко О.В. Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 54—66.
- Чміль Л.В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2010.

Надійшла 14.12.2015

КЕРАМИКА ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ XVII В. С ТЕРРИТОРИИ БАТУРИНА

В данной статье рассматривается керамическая посуда из комплексов и слоев Батурина второй четверти XVII в., в частности совершается введение ее в научный оборот и анализ. Источниковой базой исследования является керамика из семи построек, нескольких ям, укреплений Цитадели указанного периода, а также со слоя из под вала Крепости, сооруженного в 30-е годы XVII в.

Наиболее численная группа керамики представлена горшками, которые, по форме профилировки венчика, относятся к третьему и четвертому типам (по Л. Чмил) с незначительным преобладанием первого. Часть керамики имеет признаки переходных вариантов. Орнаментация бедная: изделия украшены рельефным линейным орнаментом, орнаментом красной глиной простой схемы, реже — штампом. Наличие узко датированных слоев и комплексов на территории Батурина в дальнейшем, с изучением керамики позднейших периодов, позволит проследить эволюцию форм и декора керамической посуды в пределах одной сотни лет, что даст возможность уточнить уже существующую хронологическую схему.

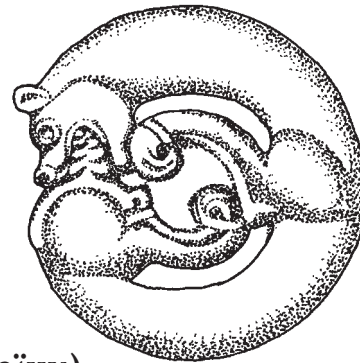
POTTERY OF SECOND QUARTER OF 17th CENTURY FROM TERRITORY OF BATURYN

The pottery from assemblages and layers at Baturyn of the second quarter of the 17th century is studied in the article, namely, it is presented to the scientific circles for the first time. The source base for the research are ceramic products from the seven structures, several pits, Citadel defenses of the appointed time, and also a layer under the Fortress' rampart built in the 1630s.

The largest group is represented by pots, which belong to the third and fourth types with a slight prevalence of the former according to the form of crown (by L. Chmil). Part of pots has features of transient types. Ornamentation is scarce: the surface of ceramic wares is decorated by relief lines, red clay weaves and a little less by a stamp. Availability of the narrow dated assemblages on the territory of Baturyn after study of ceramics of the latest periods will further allow following the evolution of forms and decoration of tableware within the limits of one hundred years, which will help to clarify already existing chronological scheme.

С.В. Діденко, О.В. Шелехань

КИНДЖАЛИ СКИФСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ПЕРЕХРЕСТЯМИ СПРОЩЕНИХ ФОРМ (за матеріалами Національного музею історії України)

Статтю присвячено кинджалам скифського часу у зібранні Національного музею історії України, які мають перехрестя, сегментоподібної, або прямокутної форми. Проаналізовано їх походження та орнаментацию.

Ключові слова: кинджал, орнамент, скифський звіриний стиль.

Фонди Національного музею історії України є одним з найбільших сховищ археологічних пам'яток нашої держави. Артефакти, що тут зберігаються, лежать в основі багатьох досліджень з низки окремих і загальних питань військової справи. Зокрема, у класичній роботі А.І. Мелюкової «Вооружение скифов» типологічні та хронологічні побудови значною мірою базуються саме на цих матеріалах (Мелюкова 1964). Вивчаючи питання скифського зброярства, Б.А. Шрамко використовував для аналізу головним чином музейні депаспортизовані екземпляри (Шрамко 1970). Дослідники час від часу також повертаються до давно відомих матеріалів, розкриваючи нові аспекти оздоблення клинкової зброї (Махортых, Иевлев 2001).

У поданій роботі розглянуто кинджали з фондів Національного музею історії України, у яких форма перехрестя має обрис сегмента, або прямокутника. Разом з публікацією нового матеріалу, під новим кутом розглянуто орнаментацию давно відомих екземплярів.

Основні положення щодо хронології цієї групи були викладені у статті, присвяченій публікації аналогічних виробів з Харківського історичного музею (Бабенко, Шелехань 2015, с. 77). Тому лише в загальних рисах нагадаємо, що час їх побутування окреслений у межах середини VI — середини V ст. до н. е. Ця думка висунута на підставі дат низки комплексів, де містились подібні зразки озброєння. Частина з них датується за сагайдачними наборами, у котрих переважали базисні наконечники стріл, а саме: Новокиївка (Евдокимов, Мурзин 1984, с. 78), Вищетарасівка, курган 52, поховання 1

(Мурзин, Евдокимов 1977, с. 56) та Володимирівка, к. 2, п. 13 (Колотухин 2000, с. 20). Інші поховання датуються цим часом завдяки античному імпорту — Єлизаветівський могильник, кургани 15, 31 та 40 (Лукияшко 2014, с. 248), Криловка, курган 20 (Колотухин 2000, с. 31), Німфей, поховання А171 та Г8 (Грач 1999, с. 73, 100), Рассвет, поховання 100 (Население... 2010, с. 136, 212, 219, 223), Уляп II, курган 15, поховання 51 (Лесков 2005, с. 60, 76).

Нижче ми розглянемо кожен з обраних екземплярів із фондів Національного музею історії України.

1. Кинджал № Б 28-1882. Руків'я з брускоподібним накладним навершям та сегментоподібним перехрестям. Рукоятка¹ прямокутна, пласка. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, I).

Хоча даний екземпляр вважається безпаспортним, ідентичне зображення подано у зводі А.І. Мелюкової, яка вказує, що він походить з колекції М.А. Терещенка (Мелюкова 1964, табл. 18, 4). Датується в загальних межах групи.

2. Кинджал із Вовківців (№ Б 32-85). Руків'я з волютоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. З одного боку перехрестя має ледь позначену виїмку в нижній частині. Рукоятка прямокутна, пласка. З одного боку на середню частину пласкої рукоятки поміщено чеканне зображення. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 2). Датується в загальних хронологічних межах групи.

¹ Тут і далі під терміном «руків'я» розуміється частина кинджала, яка об'єднує навершя, рукоятку та перехрестя. А, власне, рукояткою називається деталь для тримання кинджала.

3. Другий кинджал із Вовківців (№ Б 32-86). Руків'я зі злегка увігнутим волютоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. Рукоятка прямокутна, пласка. Навершя та рукоятка з однієї сторони оздоблені чеканним орнаментом у звіриному стилі. Клинок з паралельними лезами, ромбічний у перетині, фрагментований (рис. 1, 3).

Цей та попередній кинджали походять із курганних розкопок С.А. Мазаракі між 1886 та 1899 рр. і відомі досить давно (Ханенко 1899, табл. II, 52). У 1906 р. родина Ханенків подарувала їх Київському художньо-промислому і науковому музею ім. Імператора Миколи Олександровича (тепер Національний музей історії України) (Рукописний каталог, с. 289; №№ ИМ 11946, ИМ 11949). Обидва вовківські екземпляри датуються в загальних хронологічних межах групи.

4. Мініатюрний кинджал з Пастирського (№ Б 35-42). Руків'я з брускоподібним навершям та прямокутним перехрестям. Рукоятка трапецієподібна, пласка. Перехрестя розширюване з одного боку з пластинами дещо відмінного обрису. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 4).

Походить із розкопок В.В. Хвойки в уроч. Галушино біля с. Пастирське (1898 р.). Надійшов до Київського художньо-промислового і наукового музею з колекції Ханенків у 1906 р. (Ханенко 1899, с. 8—11; табл. II, 54; Рукописний каталог, с. 289; № ИМ 11954). Датуються в загальних хронологічних межах групи.

5. Гамарня (№ Б 40-2). Руків'я з волютоподібним зооморфним навершям та сегментоподібним перехрестям. Пригострені та підняті кінці перехрестя нагадують подібне оформлення метеликоподібних перехресть. Волюти навершя оформлені у вигляді голови хижого птаха. В основі навершя простежується виступаючий край рукоятки. Рукоятка прямокутна, пласка. Одна з пластин перехрестя фрагментована, ймовірно через корозію. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 5).

За даними А.І. Мелюкової, цей екземпляр є випадковою знахідкою (Мелюкова 1964, с. 55). В архівних матеріалах НМІУ зазначено, що він походить зі «старих дореволюційних розкопок». Датуються в загальних хронологічних межах групи, хоча, судячи із зооморфно оформленого волютоподібного навершя, найімовірніше належить до першої половини V ст. до н. е.

6. Хмільна (№ Б 40-96). Руків'я з пошкодженим фрагментованим перехрестям овальної

форми, яке розширювалось з одного боку. Навершя втрачене, хоча, судячи з плаского сплющеного кінця рукоятки, можна припускати, що воно мало волютоподібну форму. Рукоятка прямокутна, пласка. Клинок плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині (рис. 1, 6).

За даними колекційного опису, цей екземпляр походить з розкопок В.В. Хвойки. Раніше цей кинджал не публікувався. Датуються він у загальних хронологічних межах групи

7. Таганча (№ Б 596). Руків'я з брускоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. Рукоятка трапецієподібна, пласка. Навершя та рукоятка з одного боку оздоблені чеканним орнаментом. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 7).

За архівними матеріалами НМІУ, цей екземпляр було придбано В.В. Хвойкою, а у 1896 р. його разом з іншими речами колекції надіслано до Імператорської археологічної комісії. У 1897 р. за розпорядженням ІАК кинджал із Таганчі було передано до Києва, де він був серед перших експонатів Міського музею старожитностей і мистецтв (тепер НМІУ) (Рукописний каталог, с. 39; № ИМ 656). Датуються в загальних хронологічних межах групи.

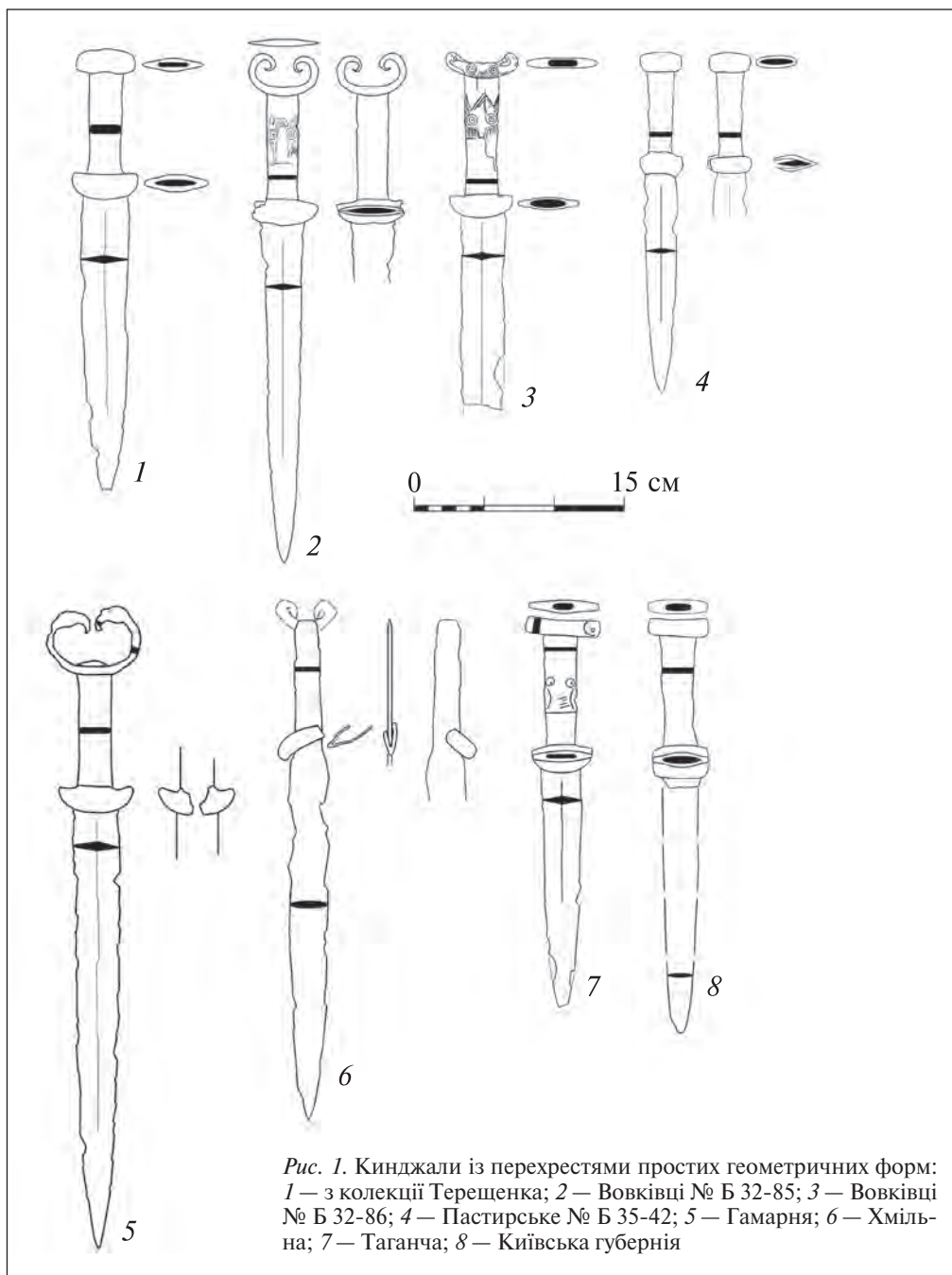
8. Київська губернія, (№ Б 924). Руків'я з брускоподібним навершям та підпрямокутним перехрестям. Рукоятка увігнута, пласка. Клинок втрачений. (рис. 1, 8).

У 1905 р. Є.М. Терещенко² подарувала кинджал Київському художньо-промислому і науковому музею (Рукописний каталог, с. 252; № ИМ 10802). У каталозі Б.І. та В.Н. Ханенків подано фото схожого кинджалу з Канівського повіту, але з клинком (Ханенко 1899, табл. III, 52). Аналогічне зображення наводять А.І. Мелюкова та В.Г. Петренко, але називаючи його кинджалом з уроч. Галущенко (Мелюкова 1964, табл. 18, 12; Петренко 1967, табл. 33, 6). Датуються він у загальних хронологічних межах групи.

Крім того, з колекцій музею походить кілька кинджалів, які лише з певною долею впевненості можна залучити до розгляду в цій статті. Адже обрис їх сплюснених перехресть наближений як до сегментоподібної форми, так і до ниркоподібної, з виїмкою в основі.

9. Пастирське (№ Б 35-41). Руків'я з брускоподібним навершям та пласким ниркоподібним перехрестям. Рукоятка трапецієподіб-

² Єлизавета Михайлівна Терещенко — дружина І.М. Терещенка, старшого сина відомого українського мецената.

на, пласка. Навершя та рукоятка з одного боку оздоблені чеканим орнаментом у звіриному стилі. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 2, 1).

У рукописному каталозі Археологічного відділу Київського міського музею старожитностей та мистецтв (тепер НМІУ) у переліку експонатів, записаних у 1906 р., цей екземпляр атрибутовано як кинжал із с. Пастирське (Рукописный каталог, с. 146; № ИМ 11948). Так само його названо і в статті С.В. Махортиха та С.М. Ієвлева (2001, с. 100). Втім, більш рання згадка у каталозі Б.І. та В.Н. Ханенків вказує, що ця знахідка походить із Роменського по-

віту, що, напевно, більшою мірою відповідає дійсності (Ханенко 1899, табл. II, 53).

Не можемо погодитись із думкою дослідників, котрі відносять його до VII ст. до н. е., (Махортих, Ієвлев 2000, с. 100). Адже стрункість пропорцій його конструктивних вузлів, передусім тонкого накладного навершя, виключає таку можливість. Найімовірніше, цей екземпляр можна датувати VI ст. до н. е.

10. Пекарі (№ Б 40-91). Руків'я з простим волютоподібним навершям та трапецієподібним перехрестям, подібним за формою до перехрестя кинжалу з Новокиївки (Євдокимов, Мурзин 1977, рис. 2, 38). Проте від останнього

він відрізняється невеликою виїмкою в основі. Рукоятка прямокутна, пласка. Клинок фрагментований, трикутний, ромбічний у перетині (рис. 2, 2). Публікується вперше.

Судячи із частини, що збереглась, клинок був короткий, трикутної форми. Це зближує його з кинджалами типу Віташково, котрі побутували протягом досить довгого часу. Найбільш ранні вироби датуються межею VII—VI ст. до н. е.: Хапри, курган 1, поховання 25 (Максименко 1983, с. 35) та Кириківка, курган 13 (Мельник 1905, с. 715). Втім цей екземпляр, судячи зі стрункості пропорцій його руків'я, ймовірно, відноситься до фінальної фази побутування подібних виробів, можливо до межі VI—V ст. до н. е.

11. Журавка (№ Б 46-123). Руків'я з волютоподібним зооморфним навершям та ниркоподібним перехрестям. Волюти навершя оформлені у вигляді голови хижого птаха. Рукоятка трапецієподібна, пласка. На одній площині нанесено чеканий орнамент. Клинок фрагментований, ромбічний в перетині (рис. 2, 3).

У колекційному описі Б 46 зазначено, що кинджал було випадково знайдено у 1904 р. та включено до збірки О.О. Бобринського. Пізніше, за рішенням Імператорської археологічної комісії, його було передано до Київського художньо-промислового і наукового музею. У роботі А.І. Мелюкової цей виріб зображено з цілим клинком, який, на жаль, не зберігся (Мелюкова 1964, табл. 20, 12).

Цей кинджал також можна порівняти з екземплярами кінця VI — початку V ст. до н. е., наприклад, з мечем із зооморфним навершям з Журавки, курган 401 (Петренко 1967, с. 43).

12. Грищинці (№ Б 593). Руків'я з брускоподібним дещо вигнутим навершям та перехрестям, подібним за формою до наведеного вище перехрестя кинджалу з с. Пекарі. Рукоятка трапецієподібна, пласка. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 2, 4).

Кинджал було передано до Київського художньо-промислового і наукового музею за рішенням Імператорської археологічної комісії на початку XX ст. (Рукописный каталог, с. 474; № ИМ 16936). Публікується вперше.

Судячи зі стрункості пропорцій руків'я та навершя, цей екземпляр можна віднести до першої половини V ст. до н. е. Він розширює коло виробів зі слабо вигнутим навершям. Разом з тим, перехрестя цього виробу подібне до середньоевропейських перехресть т. зв. лучкоподібного типу. Як і у випадку із сегментоподі-

ними перехрестями, зазначений тип вважається спрощеною модифікацією архаїчних форм і датується другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е. (Скорый 1982, с. 85).

13. Грищинці (№ Б 594). Руків'я з ниркоподібним перехрестям. Навершя втрачене. Рукоятка прямокутна, пласка, з розклепанним черешком для насаджування навершя, яке, ймовірно, мало брускоподібну форму. На одній площині рукоятки простежується гравійований орнамент. Клинок плавно звужений до вістря, яке втрачене, ромбічний у перетині (рис. 2, 5). Публікується вперше.

Очевидно, форма цієї знахідки більш прияманна для архаїчних екземплярів. Утім, своєрідний орнамент не дозволяє занадто опускати її хронологічні рамки. Можливо, час існування кинджала припадає на межу VI ст. до н. е. Отже, ми розглянемо його разом з іншими аналогічно орнаментованими зразками.

14. Великий Букрин (№ Б 597). Руків'я з брускоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. Останнє вирізняється тим, що округла сторона обернена до рукоятки. На нижній, прямій стороні нанесено ледь помітну виїмку. Рукоятка прямокутна, з кожного боку оздоблена жолобком. Клинок плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині, оздоблений трьома канелюрами (рис. 2, 6).

Контекст знахідки кинджалу не відомий. Відомо, що у 1886 р. він у складі колекції В.В. Хвойки надійшов до Імператорської археологічної комісії, за розпорядженням якої у 1897 р. його було передано до Києва (Рукописный каталог, с. 39; № ИМ 657).

З урахуванням того, що даний екземпляр оздоблено канелюрами вздовж рукоятки та клинка, можливо він є одним із найпізніших зразків серед групи кинджалів із сегментоподібним перехрестям. Адже канелюри з'являються лише у середині V ст. до н. е. Наприклад, клинки з кургану 2 біля с. Гладківщина (Григорьев 1994, с. 77), або з кургану 3/2002 Перешепинського могильника (Махортых 2012, с. 150).

Питання рельєфних зображень на рукоятках

Окремої уваги заслуговує своєрідна орнаментация, властива для окресленої групи кинджалів. Висловлювалось припущення, що кинджали із сегментоподібним перехрестям, оздоблені гравійованим орнаментом, можуть датуватись V—IV ст. до н. е. Ця думка виникла на підставі того, що саме в цей час отримує найбільше

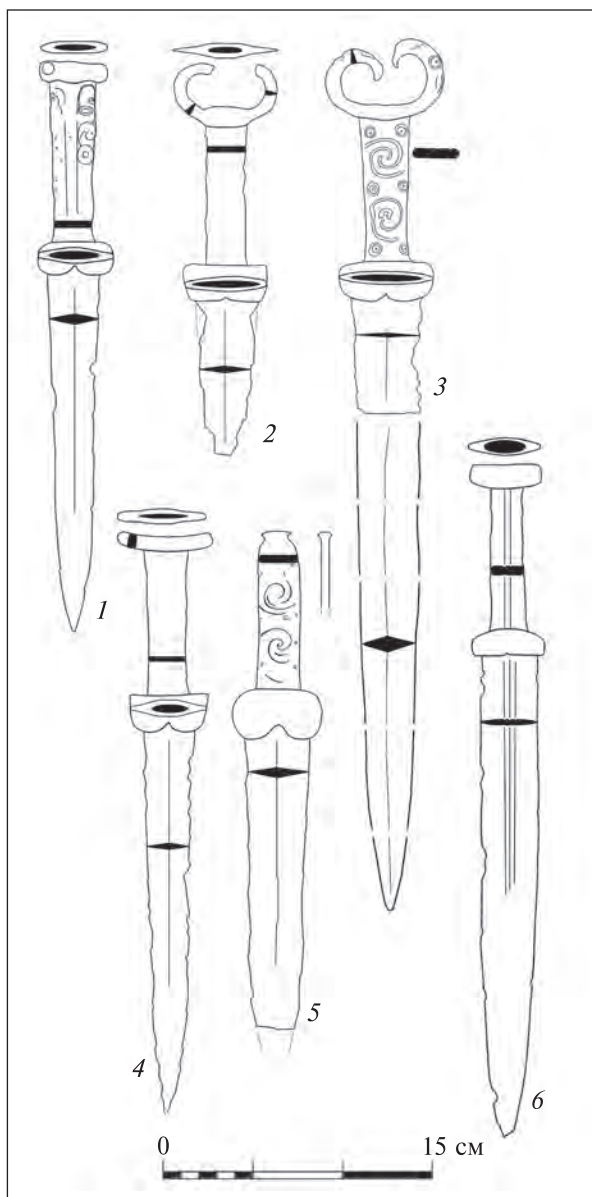

Рис. 2. Кинджали із перехрестями, близькими до спрощених: 1 — Пастирське (Ромни) № Б 35-41; 2 — Пекарі; 3 — Журавка; 4 — Гришинці № Б 593; 5 — Гришинці № Б 594; 6 — Великий Букрин

поширення декор рукоятки фігурами звірів (Махортых, Иевлев 2001, с. 102).

Проте, при ближчому розгляді стає зрозумілим, що орнаментация виробів типу вовківських далека від декору мечів типу Солоха і Чортотлик. По-перше, суттєві відмінності лежить у технологічній сфері. Якщо зображення на перших висічено у «негативі», тобто воно заглиблене, то на мечях доби класики фігури звірів подано у «позитиві», крім того вони виступають над площиною рукоятки. В окремих випадках у IV ст. до н. е. зображення звіра ажурне, чого немає на кинджалах із сегментоподібним перехрестям.

По-друге, спостерігається різниця у композиції. На кинджалах із сегментоподібним перехрестям, зображення розташовані по вертикалі на плоскій поверхні рукоятки, без жодного обрамлення та, навіть без чіткого контуру. У той же час, зображення на мечях V—IV ст. до н. е. розташовані по горизонталі. На відміну від попередніх, вони подаються лише у профіль, чітко окресленими. З боків можуть бути затиснутими невисокими бічними валиками, оздобленими насічкою. Разом з тим, оздоба пізньоскіфських мечів вкриває все руків'я, включно з наверхшам і перехрестям, заповнюючи весь вільний простір.

Загалом, дослідники відзначали поширення гравійованого орнаменту клинкової зброї від часів архаїки до V ст. до н. е. (Скорый 2006, с. 150). Пропонуємо докладно проаналізувати образи, які трапляються на кинджалах³.

Геометричний спіральний орнамент читається на плоских рукоятках кинджалів з Журавки (рис. 3, 1) та Гришинців (рис. 3, 2). На них зображено дві округлі спіралі, закручені за годинниковою стрілкою. Між ними розташовано три пари циркульних зображень.

Найближчі приклади подібного оздоблення відомі зі степового Приуралля. Мова йде про т. зв. кинджали нурманбетського типу, поширені у VII—VI ст. до н. е. При чому походження останніх дослідники пов'язують з кинджалами карасукської культури, або зі зразками епохи Чжоу (Археология... 1996, с. 239—242). Утім, варто зазначити, що причорноморські екземпляри, по-перше, є дещо пізнішими, по-друге, значно простіше оздобленими у порівнянні із наведеними аналогіями. Важливо також те, що морфологія журавського та гришинецького кинджалів має суто скіфський вигляд. Тому у цій ситуації ми ніяким чином не можемо говорити про імпортований характер цих знахідок. Можна лише припускати деяку близькість орнаментальних мотивів. Говорити ж про характер впливів на цьому матеріалі поки що зарано.

Зооморфні образи фіксуються на наступних кинджалах.

Своєрідний орнамент присутній на кинджалі № Б 35-41 (що походить за різними даними із с. Пастирське, або Роменського повіту). На наверхші простежується зображення круглого ока. На рукоятку нанесено два паралельні жолобки, обабіч яких читаються профільні зобра-

³ Висловлюємо вдячність Ю.Б. Полідовичу за вичерпні консультації з питань скіфського звірино-го стилю.

ження голови хижого птаха з гіпертрофованим оком та великим загнутим дзьобом. Поруч із зображенням помітні окремі крапки. Хоча, на жаль, через корозію неможливо встановити їх характер (рис. 3, 3).

Вказаний образ широко представлений в оздобленні архаїчних виробів, зокрема на деталях кінської вузди та озброєння (Рябкова 2005, табл. 4). Так, аналогічні зображення відомі на бутеролі з Реп'яхуватої Могили, яка датується кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (Ильинская 1980, с. 42). Подібним чином передано голови хижих птахів з поясных бляшок Мельгуновського скарбу кінця VII ст. до н. е. (Лифантій 2014, с. 52; Полидович 2014, с. 61).

Як зазначалося вище, стрункі пропорції цього кинджалу не дозволяють зарахувати його до ранньоскіфських виробів. Натомість, з більшою долею імовірності аналогії виявлено серед старожитностей VI—V ст. до н. е. Наприклад, це вже згаданий кинджал із Вищетарасівки (Мурзин, Евдокимов 1977, с. 56). Тож, даний екземпляр може розглядатись як синкретичний виріб. У ньому стрункі пропорції кинджалу з плоским навершям та рукояткою є інновацією, а його оздоблення — явним архаїзмом.

Окремої уваги заслуговує оздоблення навершя другого кинджалу з **Вовківців** (№ Б 32-86). Традиційно вважалось, що воно символізує хижого птаха. Адже розташування пари очей в основі навершя — це добре знаний образ, представлений на зброї V—IV ст. до н. е. До найбільш ранніх прикладів такого оздоблення відносяться руків'я мечів з кургану 2 біля с. Оксютинці та кургану 3 в уроч. Стайкин Верх середини V ст. до н. е. (Топал 2014, с. 381—382). Тож, цілком логічним виглядає припущення, згідно з яким більша пара кіл на наверші вовківського кинджалу позначала очі, а менша — ніздрі.

Але, при повороті зображення на 180°, несподівано виявилось, що в контур навершя вписано дві симетричні, обернені в протилежні боки голови лося. З цієї позиції більші кола позначають очі, а менші — вуха. На користь того, що тут зображено саме цього звіра, свідчать такі характерні риси, як велика горбоноса голова, з нависаючою м'ясистою верхньою губою⁴.

Це зображення відрізняється від образів V—IV ст. до н. е., характерних для солосько-перещепинського типу оздоблення за А.Р. Кан-

⁴ Широ вдячні О. Ліфантій за це надзвичайно цікаве спостереження.

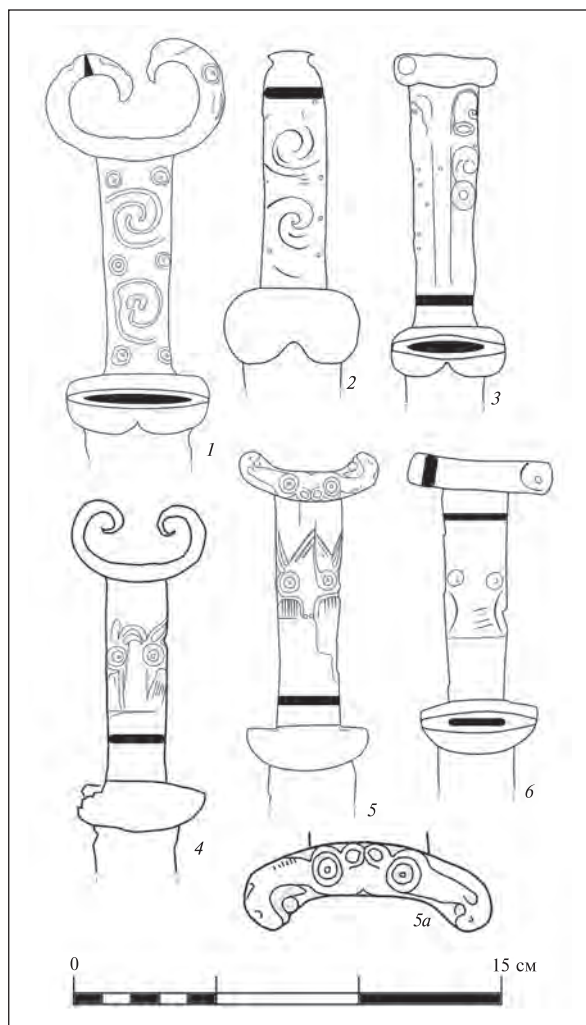

Рис. 3. Орнаментація рукояток кинджалів: 1 — Журавка; 2 — Гришинці № Б 594; 3 — Пастирське (Ромни) № Б 35-41; 4 — Вовківці № Б 32-85; 5 — Вовківці № Б 32-86; 6 — Таганча

торовичем. Адже пізньоскіфські зображення відрізняються від вовківських гіпертрофованим вухом, яке може бути вписане у лопать перехрестя, або утворювати фігуру, симетричну до морди. Тому оздоблення навершя вовківського кинджалу слід розглядати вкупі із зображеннями середньоскіфського часу.

Що ж до аналогій, тут якнайкраще підійдуть зображення п'ятого (журавсько-чигиринського) типу за А.Р. Канторовичем. Це, зокрема, вироби з Журавки, кургану В, які споріднені деяким спрощенням у напрямі геометризації, та відсутністю дрібних деталей (Канторович 2013, с. 181).

Проте, остаточно відмовляти цьому кинджалу в орнітоморфності не дозволяє одна обставина. На перенісці однієї з голів простежується шість косих насічок, які можуть позначати восковицю. Це характерна ознака зображення

хижого птаха, що трапляється як в ранньо-, так і в середньоскіфський час. Зокрема, до VI ст. до н. е. належать хрестоподібні бляхи з поховання 10 некрополя Ольвії, кургану 3 поховання 3 могильника Аксай, де найбільш чітко виражені восковиці дзьоба (Полидович 2001, с. 38).

Однотипні зображення різного ступеню збереженості представлено на рукоятках кинджалів з Вовківців (два екземпляри — рис. 3, 4, 5) і Таганчі (рис. 3, 6). На одній із пласких граней нанесено фігури, які справляють враження схематичних зображень морди звіра у фас. На всіх трьох — круглі яскраво виражені очі, а під ними рисками позначений контур голови. На вовківських кинджалах додатково простежуються зображення гострих вух⁵.

Описані образи подібні до виділеної Ю.Б. Полідовичем у спеціальній статті групи фасових зображень, де на «щоти» хижаків нанесено риси, які можуть позначати вуса, або лапи (Полидович 2008, с. 42, рис. 6). Проте більшість наведених автором прикладів відноситься переважно до пізньоскіфського часу (Солоха, Товста Могила, Огуз тощо), що не узгоджується з наведеним припущенням про датування вовківських кинджалів VI—V ст. до н. е. Тому для підкріплення цієї позиції спробуємо знайти аналогії серед старожитностей середньоскіфського часу.

Одразу на думку спадає форма залізних псалій із кургану біля хут. Шумейка, що датується серединою VI ст. до н. е. Хоча псалії двопетельчасті, їх кінці оформлені у звіриному стилі (Ильинская 1968, рис. 24). Більше того, на відміну від типово архаїчних виробів, голови тварин зроблені об'ємними. Завдяки цьому їх проекція у фас є доволі подібною до розглянутих зображень (рис. 4, 1). Аналогічний вигляд мають пронизки з цього ж комплексу вузди.

Близькі за оздобленням до шумейківських псалій пронизки з кургану 10 біля с. Попівка (рис. 4, 2). Даний комплекс, можливо, є найбільш раннім із зображенням морди звіра у фас. Адже разом із зазначеними пронизками знайдено класичні пронизки у формі голови грифобарана та бляшки у вигляді козла на вшпінках (Ильинская 1968, табл. LII, 7—12).

Також В.А. Іллінська згадує бронзові пряжки-пронизки з кургану 4 біля с. Вовківці (рис. 4, 3), на яких подано зображення, аналогічне до шумейківських (Ильинская 1968, с. 52). Зна-

йдений у похованні наконечник стріли не суперечить синхронності цих поховань. Крім того, А.І. Шкурко в одній зі своїх робіт наводить зображення кістяної пряжки-пронизки з кургану біля с. Будки (рис. 4, 4), яка не згадується В.А. Іллінською в підсумковій монографії з курганів Посулля. На її широкій грані нанесено зображення істоти з круглими очима та гострими вухами, а на відповідній вузькій грані зображено пащу з гострими зубами (Шкурко 1976, рис. 1, 8). Матеріал цього виробу також вказує на відносний архаїзм зображення.

У V ст. до н. е. т. зв. зооморфні «личини» також зрідка трапляються у Причорномор'ї. Переважна їх більшість проаналізована у згаданій статті Ю.Б. Полідовича. Наприклад, вони відомі на бляшках із кургану 2 в уроч. Стайкин Верх (рис. 4, 5) та кургану 1 біля с. Оксютинці (рис. 4, 6) (Ильинская 1968, табл. V, XVII). Крім того, подібним чином оздоблена низка посульських браслетів цього ж часу. Вони відомі з того ж кургану 1 біля с. Оксютинці, з кургану А біля с. Басівка та кургану 4 біля с. Вовківці (рис. 4, 9—11) (Ильинская 1968, табл. XXIX, XLII).

На Правобережжі цей мотив трапляється на деталях кінської вузди. Зокрема, аналогічні пряжки-пронизки відомі з поховань у Ржищеві (рис. 4, 6) та кургані 4 біля Береснягів (рис. 4, 7). Одне з небагатьох повнофігурних зображень звіра з мордою у фас походить з кургану 491 біля с. Макіївка (рис. 4, 8). Зазначені комплекси також датуються V ст. до н. е. (Петренко 1961, табл. 29, 6, 10, 19).

Витоки простеженої орнаментатики можуть траплятися на територіях на схід від Європейської Скіфії. Зокрема, схожі зображення походять із пам'яток волго-уральського регіону. Зі зруйнованого кургану біля с. Новопривольне відомі фасові зображення звірів на бляшках та амулетах з ікла кабана (рис. 4, 13) (Максимов 1976, рис. 1, 3; 3, 9, 10, 16, 18). К.Ф. Смирнов трактував центральний образ на амулеті з Новопривольного, як ведмеда з кігтями біля морди (Смирнов 1976, с. 80; рис. 3, 6). Крім того, дослідник наводив ще низку подібних виробів з Блюменфельду та Покровки (Смирнов 1976, рис. 2, 17, 26, 27).

Е.В. Яковенко, простежуючи савроматські впливи на скіфський звіриний стиль у VI ст. до н. е., згадувала про зображення хижаків у фас і пов'язувала їх з творчістю носіїв ананьїнської культури. Дослідниця датувала їх кінцем VI — початком V ст. до н. е. (Яковенко 1969, с. 206—207).

⁵ Аналогічне зображення відоме на кинджалі з с. Кірове Полтавської обл., хоча автор публікації трактував його як образ сови (Супруненко 2002, с. 248).

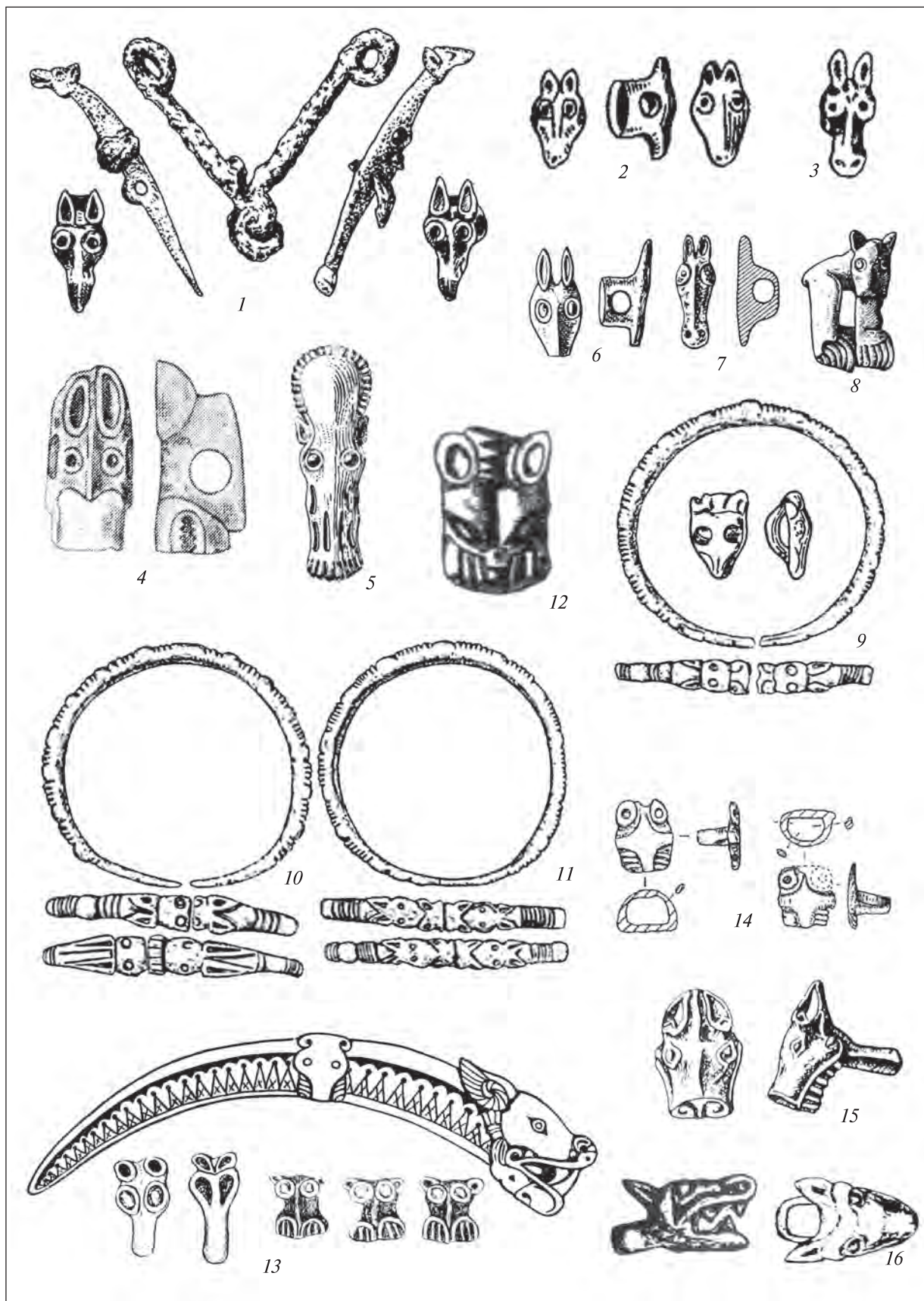

Рис. 4. Образи хижого звіра у фас з Північного Причорномор'я та Поволжя: 1 — Шумейко; 2 — Попівка; 3, 11 — Вовківці, курган 4; 4 — Будки; 5 — Стайкин Верх, курган 2; 6 — Оксютинці, курган 1; 7 — Бересняги, курган 4; 8 — Макіївка, курган 491; 9 — Басівка, курган А; 10 — Вовківці, курган 4; 12 — Журавка, курган 402; 13 — Новопривольне; 14 — Ананьїнський могильник; 15 — Мастюгино, курган 29/21; 16 — Часті Кургани II, курган 1

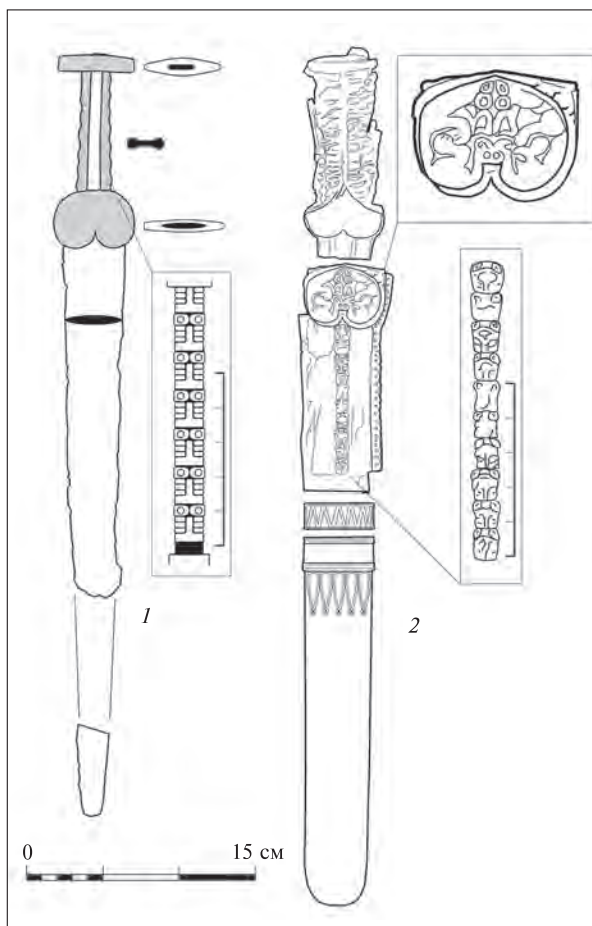

Рис. 5. Мечі, оздоблені фризом фасових зображень морди хижак: 1 — Райгород, курган 2; 2 — Гостра Томаківська Могила

Коло подібних зображень із різнопланових виробів зібрав С.А. Васильєвим у спеціальній статті, присвяченій ананійнському звіриному стилю. Зокрема, до VI—V ст. до н. е. дослідник зараховує мініатюрні бляшки (рис. 4, 14), які вирізняються виділеними очима та потрійними рисками на «щоках». (Васильєв 2004, с. 279; рис. 22, 6).

У монографії, присвяченій звіриному стилю Євразії, О.Ф. Королькова писала про поширення зображень звірів у фас у Нижньому Приураллі та Поволжі, втім зазначала їх нечисленність. На жаль, дослідниця не висловила жодних міркувань щодо цих зображень, лише вказала на їх подібність до бляшок із кургану 402 біля с. Журавка (рис. 4, 12) (Королькова 2006, с. 81; табл. 39).

Аналогічні зображення наведено у роботі, присвяченій мистецтву кочовиків Південного Уралу. Автори зараховують їх до другого періоду звіриного стилю, датованого другою половиною VI — третьою чвертю V ст. до н. е. (Переводчикова, Таиров 2010, с. 200; рис. 7, 34, 35).

Також відомо вузьке коло специфічних зображень хижак з мордою у фас, які виконані у золоті. Втім, їх ареал досить широкий. До нього відносяться вироби з курганів 3 могильника Тасмола V, 53 Південного Тагіскену, 4 Филипівки, 5 Кічигино. Підкреслено східний характер цієї традиції (Переводчикова 2012, с. 241).

Зрідка фасові зображення морди звіра зустрічаються на Середньому Дону. Зокрема, в кургані 29/21 біля с. Мاستюгино (V ст. до н. е.) було знайдено електрове кільце з об'ємним зображенням голови хижого звіра. Цей образ споріднений із описаними вище симетрично переданими очима, ніздрями та гострими піднятими вухами (рис. 4, 15). Характерні риси на бічній частині морди, ймовірно, позначають ікла хижак (Пузикова 2001, с. 60).

Одразу чотири аналогічні вироби, але виконані з бронзи, знайдено у кургані 1 могильника Часті Кургани II (рис. 4, 16). Дослідники датували комплекс V — початком IV ст. до н. е. Що ж до підвісок, вони інтерпретували їх як зображення вовка, і віднесли до деталей кінської вузди (Максименко 2001, с. 220).

У зв'язку з цим, варто згадати середньодонські гачки-застібки, зокрема групу образів «фантастичних звірів», виділену Є.І. Савченко. Вони вирізняються гострими вухами, випнутими очима та підкресленими іклами (Савченко 2004, с. 235—236, рис. 28). Хоча ці вироби належать до більш пізнього часу, симетрична композиція, складена з двох профільних голів, сполучених нижніми щелепами, є досить подібною до фасових зображень, розглянутих у цій статті. З оглядом на певну подібність, можна обережно припустити можливість зооморфної трансформації, в результаті якої зображення морди звіра у фас утворюється внаслідок поєднання симетричних профільних образів.

Подібні приклади відомі на матеріалах з Мінусинської котловини. Зокрема перехрестя низки кинджалів оформлені у вигляді симетричних профільних фігур вовків. Звірі подані впритул головами один до одного, внаслідок чого вони ніби утворюють єдиний образ у перспективі (Сатина 2013, с. 63). Крім того, симетричні фігури з двох сполучених профілів, візуально схожі на фасові зображення, відомі на бляшках з курганів біля с. Журавка — кургану В та 400. Ці вироби датуються V ст. до н. е. та пов'язуються з алтайськими старожитностями (Алексеев 1991, с. 54).

Що ж до спроби встановити видову належність звірів, зображених у фас, у цьому випадку

важко щось однозначно стверджувати. Адже на виробках цього кола головною ідеєю могло бути умовне зображення хижака без прив'язки до певного виду (Королькова 2006, с. 70—71).

Втім, низка характерних особливостей, таких як вузька морда, виділені круглі ніздрі та видовжені загострені вуха, наштовхує на думку, що з найбільшою долею ймовірності орнаменти типу вовківцевого позначають вовка. Оскільки цей звір міцно пов'язаний із потойбічним світом, присутність його образу на зброї виглядає цілком логічною⁶ (Королькова 2015, с. 165—167).

Додатково можна навести приклади подібного оздоблення, зафіксованого на непере-січних мечях. Зокрема, на ребрах рукоятки біметалевого меча з кургану 2 біля с. Райгород простежується своєрідний литий орнамент. Об'ємна композиція складається з семи фігур, розташованих впритул одна до одної (рис. 5, 1). Вона справляє враження вертикального фризу, складеного з «личин» тварин⁷. Датується цей

виріб серединою VI ст. до н. е. (Гречко 2012, с. 92). Схожа композиція відома зі згаданого меча з Гострої Томаківської Могили (рис. 5, 2). На його центральній частині піхов поміщено десять зображень голови у фас. Втім, остання пам'ятка належить вже до кінця VI — початку V ст. до н. е. (Полидович 2014а, с. 297).

Таким чином, і морфологія, і орнаментация проаналізованої групи кинджалів вказує на їх належність до середньоскіфського часу. Виходячи з цього, вона може розглядатись як одна з категорій речей, принесених до Північного Причорномор'я новою хвилею кочовиків (Алексеев 1991, с. 54).

Хоча найбільш ранні кинджали зі спрощеним перехрестям присутні вже в архаїчних похованнях тлійського могильника (Техов 1980, рис. 4; 6; 20), оздоблення аналогій з Північного Причорномор'я демонструє виразні центральноазійські риси. У зв'язку з цим варто згадати, що у другій половині VI ст. до н. е. спостерігаються значні зрушення на етнокультурній карті кочових племен Євразії, які пов'язують із військовим тиском ахеменідської держави (Таиров 2013, с. 114; 2015, с. 68). В результаті цього образ звіра у фас міг потрапити разом із сакськими племенами на Південний Урал, звідки він приходить і до Причорномор'я. Разом з тим, низка характерних технологічних рис вказує на те, що інноваційні та архаїчні елементи матеріальної культури тісно взаємодіяли і могли поєднуватись в одному окремо взятому виробі.

⁶ Хоча, говорячи про низку інших подібних зображень, зафіксованих на деталях кінської вузди, дане припущення не несе абсолютного узагальнення.

⁷ Можна припускати, що подібним чином оформлено рукоятки біметалевого меча з кургану 13 могильника Славянка біля с. Шолохово (Волкобой та ін. 1979, с. 50) та церемоніального меча з кургану Шумейка (Ханенко 1900, табл. XLV). Втім, оскільки наведені аналогії відомі нам лише з досить схематичних зображень, це спостереження може мати лише попередній характер.

Алексеев А. Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии в V в. до н. э. // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С. 43—56.

Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза). — Челябинск, 2006.

Бабенко Л. І., Шелехань О. В. Кинджали із сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 77—91.

Васильев С. А. Ананьинский звериный стиль. Истоки, основные компоненты и развитие // АВ. — № 11. — 2004. — С. 275—297.

Волкобой С. С., Шалобудов В. Н., Лихачев В. А. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — 1979. — Вып. 3. — С. 45—60.

Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. — СПб, 1999.

Гречко Д. С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 75—106.

Григорьев В. П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. — К., 1994. — С. 63—79.

Евдокимов Г. Л., Мурзин В. Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 75—82.

Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.

Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Канторович А. Р. Эволюция и модификация темы лося в восточноевропейском скифском зверином стиле / Третья абхазская междунар. археол. конф.: Проблемы древней и средневековой археологии Кавказа. — Сухум, 2013. — С. 172—192.

Колотухин В. А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000.

- Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.). — СПб, 2006.
- Королькова Е.Ф. Следы невиданных зверей (к проблеме трактовки фантастических образов) // АСГЭ. — 2015. — Вып. 40. — С. 157—189.
- Лесков А.М., Беглова Е.А., Ксенофонтowa И.В., Эрлих В.Р. Меоты Закубанья в середине VI — начале III вв. до н. э. Некрополи у аула Уляп. — М., 2005.
- Лифантій О.В. Золотые украшения одежды из Мельгуновского кургана // Наукові записки. — 2014. — Вип. 21. — С. 52—60.
- Лукьяшко С.И. Мечи и кинжалы скифского времени Нижнего Дона // Война и военное дело скифо-сарматского мира. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 237—256.
- Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону, 1983.
- Максименко Е.В., Ключников В.В., Гуркин С.В. Исследования Могильника «Частые Курганы II» на Нижнем Дону в 2000 году (предварительная публикация) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 220—225.
- Максимов Е.К. Новые находки савроматского звериного стиля в Поволжье // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 106—127.
- Махортых С.В., Иевлев С.М. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины // Древности Северского Донца. — Луганск, 2001. — С. 100—107.
- Махортых С.В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 145—160.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Мельникъ Е. Раскопки кургановъ въ Харьковской губерніи 1900—1901 г. // Труды XII Археологического Съезда в Харькове (1902). — Т. 1. — М., 1905.
- Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мурзин В.Ю., Евдокимов Г.Л. Раннескифские погребения у с. Верхнетарасовки // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 56—58.
- Население архаической Синдики (по материалам у хутора Рассвет). — М., 2010.
- Переводчикова Е.В. Произведения скифского звериного стиля из кургана 5 у с. Кичигино в контексте искусства кочевников восточных областей Евразии // Культуры степей Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. — СПб, 2012. — С. 238—243.
- Переводчикова Е.В., Таиров А.Д. Произведения скифского звериного стиля из 1-го Филипповского кургана в контексте искусства кочевников Южного Урала // НАВ. — 2010. — Вып. 11. — С. 198—212.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Полідович Ю.Б. Скiфські хрестоподібні бляхи // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 35—48.
- Полідович Ю.Б. Об одной изобразительной традиции в искусстве народов скифского мира // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи. — Астана, 2008. — С. 38—59.
- Полідович Ю.Б. Зображення хижих птахів з Литого (Мельгуновського) кургану // Наукові записки. — 2014. — Вип. 21. — С. 61—72.
- Полідович Ю.Б. Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — М., 2014а. — С. 290—309.
- Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья. — М., 2001.
- Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств // НА НМІУ. — К., 1909. — Т. I. — Кн. I.
- Рябкова Т.В. Образы звериного стиля в эпоху скифской архаики // АСГЭ. — 2005. — Вып. 37. — С. 42—67.
- Сатина Е.К. Образ волка в декоре верей (памятники «звериного стиля») // Вестник КемГУ. — 2013. — № 3 (55). — С. 61—67.
- Скорый С.А. «Скифские» мечи с лучковидным перекрестьем // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 83—86.
- Скорый С.А. Ранние скифы в Добрудже: историография проблемы и археологические реалии // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 140—171.
- Смирнов К.Ф. Савромато-сарматский звериный стиль // Скифо-сибирский звериный стиль народов Евразии. — М., 1976. — С. 74—89.
- Супруненко О.Б. Кинжал скіфського часу з-під Полтави // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 247—249.
- Таиров А.Д. Взаимодействие населения степи и лесостепи Южного Зауралья в VI — V веках до нашей эры // Этнические взаимодействия на Южном Урале. — Челябинск 2013. — С. 114—132.

- Таиров А.Д. Кочевники Южного Урала, Северного и Центрального Казахстана (VII — V вв. до н. э.) // Мат-лы междунар. науч.-практ. конф., посвященной 550-летию Казахского ханства. — Петропавловск, 2015. — С. 68—72.
- Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Топал Д.А. Акинаки классической скифии: тип Солоха // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на Дону, 2014. — С. 380—406.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. — К., 1899. — Вып. 2.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. — К., 1900. — Вып. 3.
- Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 90—105.
- Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.А. Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — 23. — С. 40—59.
- Яковенко Э.В. Клыки с зооморфными изображениями // СА. — 1969. — № 4. — С. 200—207.

Надійшла 08.09.2015

С.В. Диденко, А.В. Шелехань

КИНЖАЛЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ С НЕТИПИЧНЫМ ПЕРЕКРЕСТИЕМ (по материалам Национального музея истории Украины).

В статье рассмотрены кинжалы из фондов Национального музея истории Украины, у которых форма перекрестия имеет контур сегмента или прямоугольника. По ряду аналогий они датируются серединой VI — серединой V вв. до н. э.

Под новым углом зрения рассмотрена орнаментация давно известных экземпляров. Прежде всего, подчеркнута глубокое различие в технологии орнаментации среднескифских кинжалов с сегментовидным перекрестием от мечей позднескифского времени. Рассмотренные экземпляры демонстрируют намного более простую технику отделки и находят аналогии в древностях культур, расположенных на восток от Европейской Скифии.

В частности, спиральный орнамент на рукоятках тяготеет к орнаментации кинжалов из степного Приуралья. Зооморфные образы на рукоятках трактованы, как изображения хищника в фас. Подобные композиции изредка встречаются на предметах среднескифского времени. Их истоки могут быть прослежены в среде савроматской культуры Нижнего Поволжья, или ананьинской культуры верхнего течения Волги.

S.V. Didenko, O.V. Shelekhaneh

SCYTHIAN-TIME DAGGERS WITH SIMPLIFIED CROSS-GUARDS (based on the materials from the National Museum of History of Ukraine)

In this article, daggers from the depository of the National Museum of History of Ukraine having simple geometrical cross-guard with segment or rectangular form are analyzed. Due to the set of analogies, they are dated from the mid 6th to mid 5th centuries BC.

The ornamentation of well-known examples is considered from the new point of view. First of all, a significant difference in ornamentation technique between the Middle Scythian daggers with segment cross-guard and the Late Scythian swords is accentuated. The samples discussed demonstrate much simpler technique of decoration and find their analogies in the antiquities of cultures situated to the east from European Scythia.

For instance, a spiral ornament on hilts tends to ornamentation of daggers from Ural Steppe. Zoomorphic images on the handles could be interpreted as full-face depictions of predators. Similar compositions are sometimes found on items of the Middle Scythian period. Their beginnings can be traced in Sauromatian culture of the Lower Volga Region or in Ananyino culture in high basin of the Volga River.

РИМСЬКІ ФОРТИ НА ТЕРИТОРІЇ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

До наукового обігу вводяться результати перших досліджень нових римських фортів на території Ольвійської держави, розташування яких свідчить про існування на теренах Нижнього Побужжя системи укріплень лімесного типу.

К л ю ч о в і с л о в а: *castellum, римський форт, Ольвія, Римська імперія, лімес, сармати.*

Ольвійська оборонна система римського часу, яка складалася з фортечних укріплень міста, північного земляного валу, що перекривав прохід на територію хори, та комплексу городищ уздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, є досить унікальною (рис. 1). Максимально вигідно використовуючи географічне положення та ландшафтні умови, укріплення становили серйозну перешкоду проти зовнішнього вторгнення до Нижнього Побужжя. У дослідженнях С.Б. Буйських запропонована типологія укріплень, які входили до системи оборони на хорі (Буйських 1988). Серед них найменш численними є римські військові табори (Рубан, Буйських 1976; Буйських 1989, с. 25; 1989 б, с. 73; 1991, с. 67—68; див. також: Крапивина 1993, с. 148; Шукин 1994, с. 216; 1995, с. 176; Крыжицкий и др. 1999, с. 307; Gudea 2005, s. 472—475; Виноградов Ю.А. 2006, с. 200; Панов 2008, с. 169). Така інтерпретація пам'яток зумовила появу дискусій між окремими дослідниками (Зубарь 1998, с. 48—50; Сарновски 2006, с. 122—123; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, s. 141).

Мова йде, насамперед, про археологічні об'єкти Дідова Хата III (рис. 2, 1) та Дар'ївка (рис. 2, 3). Перший, відкритий В.В. Рубаном (Рубан 1974, с. 4—5; 1978, с. 35), має розміри 65 × 65 м і розташований біля с. Мала Корениха Миколаївського р-ну Миколаївської обл. Другий, що нині знаходиться під сучасною забудовою біля с. Дар'ївка Білозерського р-ну Херсонської області, знайдений Г.П. Крисіним (Крисін 1929; Магомедов, Буйських 1980).

Археологічні дослідження проводилися на обох пам'ятках. Так, у 1975 р. у Дідовій Хаті III були розрізані рів та вал, знайдені фрагменти італійських амфор середини I ст. (Буйських 1975; Рубан, Буйських 1976; Крыжицкий и др.

1990, с. 89), фібули, денарій Антоніна Пія й Марка Аврелія (Буйських 1975, с. 5; Кропоткин 2000, с. 55) та уламок свинцевого жетону з написом «LEG...» (Буйських 1989, с. 25). У Дар'ївці також було розрізано рів та вал, збереженість якого виявилася кращою ніж у Дідовій Хаті III. Рів був завглибшки 0,5 м і завширшки 4,2 м (Буйських 1991, с. 68). Більш того, на плані Г.П. Крисіна чітко видно планування табору, що вказує на його ідентичність із тими, які побудовані з дотриманням прийомів польової практики римських військ.

Однак протилежні погляди дослідників, які найбільш аргументовано висловив В.М. Зубар (Зубарь 1998, с. 49—50), наступні:

1. Можливо, Дідова Хата III — це колективна садиба елліністичного часу. Ці пам'ятки дійсно відомі в безпосередній близькості до археологічного об'єкта.

2. Інтерпретація Б.В. Магомедовим укріплення під с. Дар'ївка як можливого поселення черняхівської культури та знищений унаслідок сучасної забудови культурний шар породжують сумніви щодо реконструкції пам'ятки як римського військового табору.

3. Перед тим, як ототожнювати ці пам'ятки з військовими таборами, необхідно провести повноцінні дослідження.

У наш час до цієї дискусії необхідно повернутись, оскільки з'явилися нові археологічні дані. Проте, перед тим як їх розглянути, слід визначити аргументи «проти»:

1. Від версії «колективної садиби» слід відразу відмовитися з огляду на присутність керамічного матеріалу перших століть нашої ери в заповненні рову та римські монети.

2. Відомо, що носії черняхівської культури оселялися на покинутих в III ст. античних городищах Нижнього Побужжя (Магомедов 2004; Левада 2006). Дар'ївка з її укріпленнями могла не бути винятком.

3. Культурний шару табору біля с. Дар'ївка, мабуть, знищено, і перевірити стан пам'ятки шляхом розкопок не можливо. Однак не слід ігнорувати план, зроблений у кінці 1920-х рр., коли укріплення ще не було пошкодженим.

Розташування городищ в ольвійській окрузі та віддаленість табору під Дар'івкою, який, безсумнівно, контролював шлях до Таврики, дозволило розвинути припущення (Ростовцев 1918, с. 158, 161; Дьяков 1941, с. 94–97; 1942, с. 61) про існування т. зв. Таврійського лімесу (див. докладніше: Буйських 1989а; 1993; Bujskich 1994; Bujskich 1994а; Филиппенко 1994; Bujskich 1997; Булкин 1997; Gudea 2005, s. 352, 472–475; Колобов 2007, с. 200–201). Однак повноцінно використовувати термін «лімес» до оборонних споруд Нижнього Побужжя заважало те, що вздовж основного валу не було укріплень, характерних для подібних захисних систем. Враховуючи ландшафт, городища розташовувалися тільки вздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, що унеможливило контроль за центральною частиною ольвійської хори (Зубарь 2000; 2005, с. 439–440; Зубарь, Сон 2007, с. 146–147). Окрім того, основний опонент ідеї лімесу зазначав, що недостатня вивченість, в тому числі і каstellумів, не дозволяє робити остаточних висновків щодо інтерпретації тих чи інших пам'яток (Зубарь 1998, с. 49–50). Недоведеність входження Ольвійської держави до складу Римської імперії породжувала додаткові сумніви щодо тісного зв'язку між Ольвією та Римом в I ст., тобто у час, до якого відноситься будівництво цих споруд (Зубарь 2005, с. 455).

Слід нагадати, що найбільш рання дата появи римських підрозділів в Ольвії була вперше запропонована М.І. Ростовцевим, який припустив, що римський гарнізон введений в Ольвію в I ст. (Ростовцев 1900, с. 145; Ростовцев 1915, с. 2, 6). Цю версію підтримали й розвинули з використанням нових аргументів інші дослідники (Дьяков 1941, с. 89; Анохин 1971, с. 87–91; Шукин 1982, с. 37; Герцигер 1986; Анохин 1989, с. 62–70; Буйських 1989, с. 24–25; 1989б, с. 73–74; Шукин 1989, с. 79–80; Буйських 1990; Виноградов 1990, с. 28–29; Буйських 1991, с. 131; 1993, с. 94–95; Крапивина

Рис. 1. Нижнє Побужжя в перші ст. н. е. з лімесною структурою укріплення. 1 — городища; 2 — форти; 3 — вали (1 — Дніпровське II; II — Петухівка II; III — Очаків; IV — Мис; V — Чортувате; VI — Козирка I; VII — Стара Богданівка I; VIII — Радсад I; IX — Дідова Хата III; X — Попова Балка; XI — Сіверсов Маяк; XII — Семенів Ріг; XIII — Скелька; XIV — Станіслав; XV — Золотий Мис; XVI — Острівка; XVII — Кам'янка V; XVIII — Старофлотські казарми)

1993, с. 147–148; Виноградов 1994, с. 166–167; Vinogradov, Nazarov 1994; Шукин 1994, с. 216–218; Булкин 1999, с. 103–104; Крыжицкий и др. 1999, с. 307; Колосовская 2000, с. 65; Sarnowski 2006, р. 89; Воронятов 2013, с. 153). Однак саме М.І. Ростовцев відніс перші надійні свідчення про римський гарнізон в Ольвії до правління Адріана (Ростовцев 1915, с. 13). Окрім нього на скромне місце Ольвії у політиці Римської імперії в I ст., відсутність переконливих доказів присутності римських військ у цей час та пізніше налагодження контактів Ольвії з імперією вказують інші дослідники (Зограф 1951, с. 139; Шелов 1981, с. 57–60; Карышковский 1982, с. 6, 20–23; 1982а, с. 75; Карышковский, Клейман 1985, с. 95; Кадеєв, Дьяков 1985; Яйленко 1987, с. 72–84; Симоненко, Лобай 1991, с. 87; Дьяков, Кадеєв 1994, с. 39; Зубарь 1994, с. 220–221; 1998, с. 45–50; 2005, с. 440–441; Зубарь, Сон 2007, с. 149–151; Zubar 2007, р. 173; Русяева 2013, с. 146; Braund 2014; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, s. 138, 141).

Останнім часом з'явилися нові дані на користь ранньої дати появи римських військ в Ольвії. У 2011 р. у центральній частині ольвійської хори була проведена візуальна археологічна розвідка, метою якої був огляд 15-кілометрового захисного валу, розташованого між Анчекракською та Крутою балками (рис. 1). Під час цього дослідження виявлені нові археологічні пам'ятки, серед яких укріп-

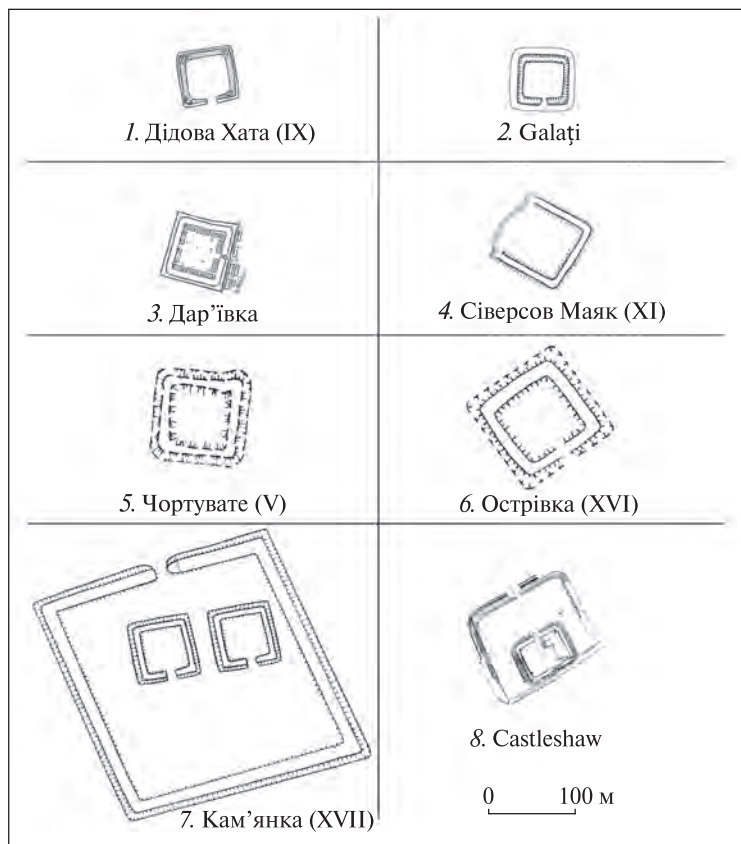

Рис. 2. Плани римських фортів: 1 — за В.В. Рубаном, С.Б. Буйських; 2 — за М. Brudiu; 3 — за Г.П. Крисінім; 4 — за С.Б. Буйських, М.М. Ієвлевим; 5 — за В.І. Назарчуком, С.Б. Буйських; 6, 7 — за Р.О. Козленком; 8 — за D. Start

лені пункти римського часу (Козленко 2012). У 2012 р. було розпочато дослідження одного з цих укріплень (Козленко 2013). За результатами візуального обстеження й розкопок його можна інтерпретувати як римський військовий табір (*castellum*) або форт. Пам'ятка отримала назву Кам'янка V, вона має площу 7,0 га та розташована біля с. Кам'янка Очаківського р-ну Миколаївської обл. З чотирьох сторін укріплення обнесене валом шириною 10–15 м (через багаторічне зорювання він значно розплився) та ровом. У плані прямокутної форми (260 × 270 м) у північно-західній частині існує отвір (рис. 2, 7). Усередині форт має два додаткових укріплення розмірами 65 × 65 м, які за планом ідентичні до римського військового табору Дідова Хата III.

У процесі досліджень закладено три траншеї, які розрізали зовнішню оборонну лінію, західне і східне внутрішні укріплення форту. Розріз рову східного внутрішнього укріплення засвідчив, що його глибина від рівня материка становить 2,6 м, ширина по верху — 6,5 м, по низу — 2,0 м. Північна стінка рову звернена всередину, доволі крута, з кутом підйому

близько 50° (рис. 3, 2). У заповненні були знайдені кістки тварин, а з глибини 1,9 м — фрагменти червоноглиняних та світлоглиняних амфор I ст. (рис. 4, 7–11), що належать до типу А–Б за Д.Б. Шеловим (Шелов 1978, с. 17–18); типу 2 за А.В. Бураковим (Бураков 1976, с. 67–68); типу III, С III, С IV_A за С.Ю. Внуковим (Внуков 2003, с. 109–111, 118–128); підгрупи Б, типу 7 за В.В. Крапівіною (Крапівина 1993, с. 95). Слід зазначити, що розріз рову східного внутрішнього укріплення подібний до рову східної частини городища Скелька (Буйських 1991, с. 70–71).

За формою рів західного внутрішнього укріплення відрізняється від східного. Він трапецієподібний, з внутрішнього боку має три приступки (рис. 3, 3). Стінки уривчасті, знаходяться під кутом 60°. Ширина рову по верху, від материкового краю першого приступку, складає 7,6 м, по краях бортирів — 4,8 м, по дну — 3,3 м, глибина від рівня материка становить 2,1 м. У його заповненні, у цій частині укріплення, знайдено набагато

менше керамічного матеріалу, ніж у попередньому. Подібна тенденція простежується і на поверхні цих об'єктів. Враховуючи наявність одиничного укріплення в Дідовій Хаті, ця обставина дозволяє зробити припущення про численність та маршрут просування підрозділів, які зводили форти.

Розріз зовнішньої захисної лінії біля головних фортечних воріт показав, що форма її рову не схожа на жоден із ровів внутрішніх укріплень. Ширина рову по верху становить 5,3 м, по дну — 0,6 м, глибина від рівня материка — 1,8 м. З внутрішнього боку на глибині 0,7 м від рівня материка рів має приступок шириною 0,8 м з невеликим кутом нахилу (рис. 3, 1). У заповненні рову знайдено багато кісток свійських тварин та лише декілька фрагментів амфорних стінок.

Стратиграфія всіх ровів однакова: гумус, коричневий шар, похований гумус, темно-сірий золистий шар, темно-коричневий шар, світлий глиняний шар, материк. Вали укріплень значно розорані, але на поверхні ще помітно їхню збережену висоту — близько 0,3 м. У розрізах фортифікації берма не простежується, а

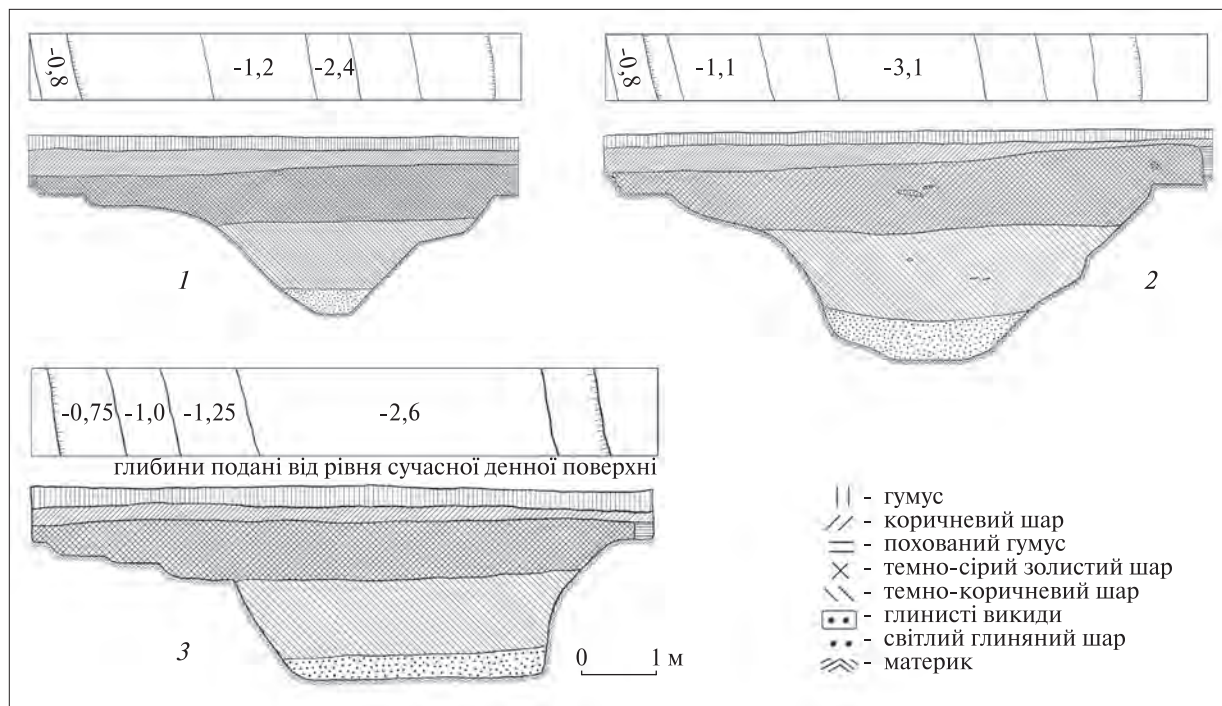

Рис. 3. Кам'янка V. Розрізи оборонних систем: 1 — розріз рову зовнішньої оборонної лінії; 2 — розріз рову східного внутрішнього укріплення; 3 — розріз рову західного внутрішнього укріплення

в заповненні ровів знайдено декілька оброблених кам'яних блоків, які можуть вказувати на існування кріпід, що оберігали вали від опливання. У траншеї із розрізом східного внутрішнього укріплення, в гумусному шарі над заповненням рову, знайдено фрагмент середньовічної розписної посудини, а у верхньому шарі розораного зовнішнього валу — декілька залізних цвяхів (рис. 4, 2—6), характерних для подібних укріплень.

У процесі досліджень знайдено мідну монету типу Зевс/орел з монограмою «ПА» та написом «ΟΛΒΙΟ ΠΟΛΕΙΤΩΝ». За головою Зевса знаходиться спис (рис. 4, 1). За П.Й. Каришківським монета відноситься до третьої серії типу Зевс/орел та датується серединою 50-х рр. I ст. (Карышковский 1982, с. 14; 2003, с. 194, Табл. XXI b. 5—15), а за В.О. Анохіним, який відштовхувався від т. зв. ольвійської ери (Анохин 1971), датування монети припадає на 49—50 рр. цього ж століття (Анохин 1989, с. 63). Отже, спорудження фортеці можна віднести до третьої чверті I ст., що співпадає з введенням ольвійської ери та завершенням римсько-боспорської війни, участь Ольвії в якій доволі дискусійна (Буйских 1991, с. 130; Крапивина 1993, с. 147). Окрім того, за часом це співпадає з діяльністю намісника провінції Мезія Т. Плавтія Сільвана Еліана — його походом на оточений скіфами Херсонес, що розташований «за Борисфеном» (CIL, XIV, 3608).

У контексті реконструкції історичних подій, що могли стати причиною появи римських фортів на теренах Ольвійської держави, важливу інформативну цінність має фрагмент декрету з-під Мангула, де згадується Плавтії Сільван та допоміжні загони («συνμαχία»), що «заполонили нашу місцевість» і поява яких відновила «мужність у вітчизні» та «жагу діяльності» (Виноградов 1994, с. 166—168; Сидоренко 1996, с. 35—59). Використовуючи в перекладі Ю.Г. Виноградова термін «συνμαχία» як «auxilia» (Виноградов 1992, с. 137), слід зауважити, що головне змістове значення «συνμαχία» — союз, об'єднання (Liddell, Scott 1996, р. 1677—1678). Імовірно, мова йде про характерне для подібних випадків допоміжне з'єднання — vexillatio.

Враховуючи датування та реконструкцію напису, можна припустити безпосередній зв'язок цього з'єднання, яке було набране, вірогідно, з допоміжних когорт на території Мезії (Matei-Popescu 2010/2011), зі спорудженням укріплень Кам'янка V та Дідова Хата III. На це опосередковано може вказувати планування кастеллума біля с. Кам'янка, з окремо розташованими укріпленнями всередині одного загального (рис. 5). Цілком можливо, що таким чином центурії з різних підрозділів притримувалися плану будівництва та зберігали свою військову ідентичність у межах форту. Показово виглядає більша концентрація фрагментів

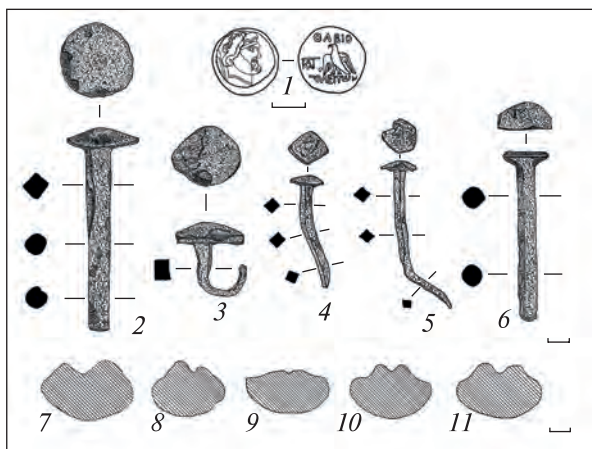

Рис. 4. Знахідки з розкопок римського форту Кам'янка V: 1 — мідна ольвійська монета; 2—6 — залізні ковані цвяхи; 7—11 — профілі ручок амфор

кераміки на поверхні та в розрізі рову східного внутрішнього укріплення, на відміну від західного. Імовірно, після зведення Кам'янки V, підрозділ, що розташовувався в західному внутрішньому укріпленні, просунувся далі й біля переправи на р. Південний Буг спорудив форт Дідова Хата III. Якщо ж ці табори будували різні центурії, то загальну кількість римських солдат на території Ольвійської держави в цей момент можна було б визначити численністю *cohors milliaria*, тобто близько 1000 чоловік. Як відомо, Йосиф Флавій із промови царя Агріппи від 66 р. повідомляв про 3000 важкоозброєних римських воїнів та 40 військових кораблів, що контролюють ситуацію на Понті та Меотійському морі (Joseph. Flav. Bell. Jud., II, 16, 4).

Великий периметр південної частини форту, окрім, імовірно, місця для тренувальної площі та господарчих будівель, міг також слугувати тимчасовим притулком для підрозділів римських військ, що пересувалися в Північно-Західному Причорномор'ї та мали необхідність у відпочинку в межах укріплення.

Отже, судячи з планування та площі, форт Кам'янка V був розрахований на стаціонарну присутність 400—600 чоловік — *cohors quingenaria*. Розташований на високому степовому плато, біля 5-метрового кургану, немовби прикритий ним від відкритої частини степу, на вигідній стратегічній позиції, він утримував територію на північно-західному кордоні Ольвійської держави, під основним валом, що перекривав прохід у глибину хори. Головні ворота укріплення (*porta praetoria*) звернені до сторони можливої появи супротивника. Побудований неподалік від Анчєкракської балки, яка в давнину слугувала притокою Бе-

резанського лиману, табір підтверджує вирішальну роль максимально облаштованої позиції у виборі місця закладення фортів навколо Ольвії (Буйських, Ієвлев 1986). При участі, наприклад, у поході Т. Плавтія Сільвана римського флоту (Зубар 1988, с. 21—23) фактор наявності поблизу укріплення з'єднаної з морем водної артерії, безумовно, мав велике значення. Високі кургани, біля яких було закладено Кам'янку V і Дідову Хату III, використовувалися як дозорно-сигнальні пости для спостереження за навколишньою територією. Віддалено подібний до Кам'янки V форт I ст. на території Британії (Start 1985), але набагато менший за площею та з одним внутрішнім укріпленням (рис. 2, 8). Майже ідентичний табору Дідова Хата III та внутрішнім укріпленням Кам'янки V форт відомий неподалік від укріплення Barboși (рис. 2, 2), розташований біля переправи, при злитті р. Дунай та р. Серет (Gudea 2005, s. 456—457).

Наступне нове укріплення знаходиться біля сучасного с. Острівка Очаківського р-ну. Розташоване на 15 км західніше Ольвії та на 12 км південніше попереднього об'єкта. Це прямокутний за планом форт (90 × 100 м) із розораним валом, завширшки 10—15 м, та, вірогідно, ровом (рис. 2, б). Отвір — у південно-східній частині. Скоріше за все, це був тимчасовий табір, який використовувався як перевальний пункт. Розташований у центрі ольвійської округи (рис. 1, XVI) на перетині шляхів, він з'єднував декілька городищ. Аналогом цьому об'єкту є вже частково знищене урвищем укріплення в уроч. Чортувате (Буйських 1991, с. 59).

На перший погляд, пункт в Чортуватому не співпадає з рівномірним розміщенням городищ на ольвійській периферії, але його наявність, як і форту Дідова Хата III, обумовлена розташуванням біля стратегічних переправ, де бродом можна перейти на протилежний берег без допоміжних засобів.

За своїм плануванням схоже на римський форт укріплення перших століть нашої ери Сіверсів Маяк (рис. 2, 4), що знаходиться на лівому березі Бузького лиману, майже навпроти Дідової Хати III та городища Радсад I (Буйських 1991, с. 69).

Стратегічно важливу переправу при злитті р. Південний Буг та р. Інгул контролювало, можливо, ще одне укріплення римського часу (рис. 1, XVIII). Тут було відкрито рів, який за формою може вказувати на ще одне городище (Смирнов, Івченко, Козленко 2012). Мабуть, саме його залишки нанесені на одному з пла-

нів місцевості XIX ст., за яким воно має площу близько 6,0 га та подвійне коло захисних споруд. Однак для остаточних висновків необхідні подальші дослідження.

Безумовно, показовим виглядає розташування сарматських поховань I ст. навколо ольвійської захисної системи, про що неодноразово зазначалося (Симоненко 1987, с. 56; Симоненко, Лобай 1991, с. 86—87; Крапивина 2015, с. 32), зі справедливим зауваженням щодо їхнього доволі широкого діапазону датування (Русяєва 1995, с. 28). У безпосередній близькості від захисного валу, із зовнішньої сторони, за 5,0 км на північний захід від форту Кам'янка V, при розкопках в одному з курганів, було знайдено поховання, інтерпретоване як сарматське (Елисеєв, Ключинцев 1996, с. 118). Серед речей виділяється ціла амфора з діпінті другої—третьої чверті I ст. (Симоненко 2011, с. 145). Не випадковим видається наявність фрагментів таких понтійських амфор в розрізах ровів і на поверхні форту Кам'янка V, на відміну від залишків італійських амфор в Дідовій Хаті III. Через це з новою актуальністю постає питання значення торгівлі для забезпечення римської армії в Північному Причорномор'ї у цей час (Внуков 2006, с. 266—268).

Окрім того, нещодавнє відкриття й дослідження некрополя I ст. на лівому березі р. Інгул (Смирнов, Козленко, Івченко 2012) знову вказує на щільність заселення варварськими племенами території навколо Ольвії в означений час. Безумовно, показовим для реконструкції взаємин Ольвії з Римом та кочовиками є сарматське поховання, виявлене на 10 км північніше Ольвії, датоване кінцем I ст. (Симоненко 1999), коли, вірогідно, римських військ вже не було на території Ольвійської держави. Тому до римлян, які, імовірно, залишили місто напризволяще, ольвіополіти ще до прибуття Діона Хрисостома в Ольвію ставилися переважно негативно (Dio Chrys. Or. XXXVI, 17; див. детальніше: Ростовцев 1915, с. 6; Виноградов 1990, с. 28; Русяєва 2013, с. 130—150). Протекторат сарматської цариці над фортецею Алектор, судячи з опису її розташування (Dio Chrys. Or. XXXVI, 3), знаходився в районі сучасного м. Очаків, також навряд чи був можливим за присутності римських військ навколо Ольвії. Слід зазначити, що саме в цьому районі, існував, вірогідно, ще один додатковий захисний вал (Буйських 1991, с. 114).

Нові дані дозволяють повернутися до питання про тимчасове входження Ольвійської держави до складу Римської імперії між 62—69 рр.

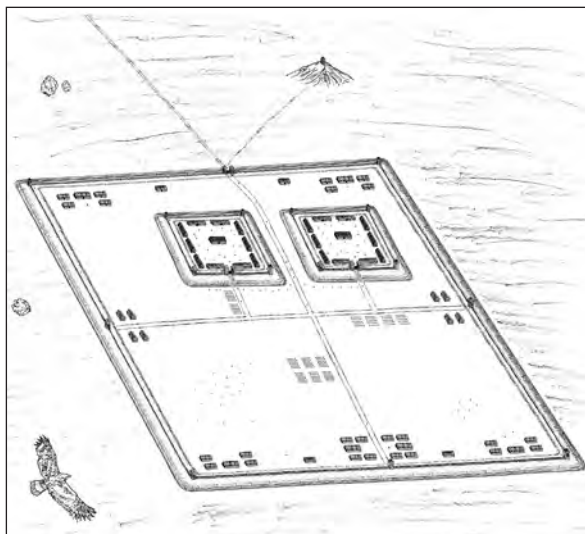

Рис. 5. Римський форт Кам'янка V. Попередній варіант реконструкції за автором

Саме з цією подією міг бути пов'язаний імовірний розрив у карбуванні монет царя Фарзоя (Шукин 1989, с. 80). Але це припущення має і слабкі сторони. П.Й. Каришковський значно звужив окреслену ним же перерву в карбуванні статерів Фарзоя (Каришковський 1982, с. 15—22; 1982а, с. 70—73). Не підтримав цього розриву і В.О. Анохін (Анохин 1989, с. 63—70). Однак додатковим аргументом на користь появи римських військ в Ольвії саме у період походу Т. Плавтія Сільвана на Херсонес може бути перше припущення П.Й. Каришковського про те, що перерва у карбуванні Ольвією статерів сарматського царя Фарзоя безпосередньо пов'язана з діяльністю Плавтія Сільвана в Північному Причорномор'ї (Каришковський 1962, с. 121). Синхронною цим подіям є монета із табору Кам'янка V. Саме в 60-х рр. I ст. фіксується перехід грошового обігу Ольвії на римську монетну систему (Каришковський 1988, с. 112—115). Речовими доказами присутності в Ольвії римського гарнізону у цей проміжок часу є також військове «монетне» дзеркало (Герцигер 1986) та кістяна тесера з написом «NERΩN» (Петерс 1986, с. 86, табл. XVIII).

Таким чином, тимчасове входження Ольвійської території до складу імперії в I ст. або певний її статус в імперській політиці, наприклад, як у Тіри (Minns 1913, р. 447, 469; Зубар, Сон 1987), цілком вірогідні, враховуючи наведені факти. Слід також нагадати про версію можливого приєднання в цей час Херсонесу до провінції Мезія (Гриневич 1947, с. 232) та відомості Клавдія Птолемея щодо суттєвого розширення на схід території Нижньої Мезії у II ст. (Ptol. Geogr. III, 10: 7—9), які могли бути

запозичені в більш раннього автора (Бондарь 2013, с. 24). Римська адміністрація, безумовно, регулювала відносини Ольвії із сарматами, на що може вказувати декрет на честь евоката Агафокла (Зубарь 1998, с. 47—48).

Отже, надіслані з провінції Мезія у третій чверті I ст. допоміжні підрозділи римських військ численністю близько когорти, просувавшись углиб ольвійської округи, перекрили в необхідний момент північний кордон Ольвійської держави від зазіхань сарматських племен. Тим самим вони примусили еліту кочовиків до переговорів, результатом чого, за певних обставин, міг стати тристоронній оборонний союз (Зубар 2003, с. 30—31). Однак на взаємини Ольвії, сарматів та Риму в цей період існують різні погляди (див.: Bârcă, Symonenko 2009, р. 361). Функціонування на кордоні Ольвійської держави в цей час фортів з групами римських військ навряд чи свідчить на користь абсолютного порозуміння між цими сторонами; або могло бути демонстрацією Римською імперією своєї сили, щоб запобігти проявам непорозуміння та недружньої поведінки з боку будь-якого іншого кочового об'єднання.

Очолювали такі з'єднані допоміжні загони, зазвичай, офіцери легіонів (Ростовцев 1915, с. 10; Spreidel 1981). Тому, за умови появи цих укріплених пунктів внаслідок походу Т. Плавтія Сильвана, видається цілком вірогідним, що центуріон I Італійського легіону М. Емілій Люцій Северин, відомий з напису на одному ольвійському постаменті (НО. 131; Яйленко 1985,

с. 88—89; Виноградов 1990, с. 29, 32; Буйских 1992, с. 38; Шукин 1995, с. 176), міг бути командиром цієї вексилляції. Саме вона в третій чверті I ст. тимчасово захистила місто від зазіхань сарматських племен і розпочала будівництво укріплень на кордонах Ольвійської держави. Потужність захисних споруд табору Кам'янка V вказує на можливу небезпеку зі степу. Мабуть, зі спорудженням цих фортів також потрібно пов'язувати ольвійський напис I ст. (IOSPE. I². 177), в якому йдеться про будівництво навколо Ольвії укріплень, які гарантують їй «вічну безпеку» (Буйских 1991, с. 114).

Останні дослідження території Ольвійської держави дають змогу залучити низку нових пам'яток для підтвердження гіпотези існування навколо Ольвії системи укріплень на зразок лімесу. Вони, у сукупності з відомими раніше джерелами, дозволяють упевнено розвивати питання про існування оборонної системи навколо Ольвії в I ст. та конкретизувати причини її появи.

Унікальність ольвійської захисної системи, яка складалася з фортечних укріплень самого міста, земляного валу та комплексу городищ, розташованих на відстані світового сигналу вздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, а тепер і в степовому просторі між ними, разом із виявленими фортами, дозволяє застосувати до неї термін *лімес*. Це свідчить про стратегічну важливість Ольвійської держави як віддаленого форпосту на північно-східному кордоні Римської імперії в I ст.

Анохин В.А. К вопросу об ольвийской эре // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — № 4. — С. 87—91.

Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.

Бондарь Р.Д. Строительное дело нижнедунайского лимеса (провинции Нижняя и Верхняя Мезии, Дакия) в I — середине III вв. н. э. — Одесса, 2013.

Буйских С.Б. Отчет о разведочных раскопках римского укрепления Дидова Хата III // НА ИА НАНУ. — 1975/21.3. — ф. е. № 7797.

Буйских С.Б. Типы Ольвийских укреплений римской эпохи // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 104—115.

Буйских С.Б. Новые данные о походе Плавтия Сильвана в Таврику // Проблемы исследования античных городов. Тез. докл. — М., 1989. — С. 24—25.

Буйских С.Б. К проблеме Таврического лимеса // Скифия и Боспор. Тез. докл. — Новочеркасск, 1989а. — С. 65—67.

Буйских С.Б. Римские лагеря в Буго-Днестровском междуречье // История и археология Нижнего Подунавья. Тез. докл. — Рени, 1989б. — С. 73—74.

Буйских С.Б. Римские войска в Ольвии в I — сер. II вв. н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тез. докл. семинара. — Ростов-на-Дону, 1990. — С. 25—27.

Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.

Буйских С.Б. Просопография ольвийской вексилляции // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. VI научн. конф. — Ростов-на-Дону, 1992. — С. 37—40.

Буйских С.Б. К проблеме лимеса в Северном Причерноморье (по материалам Нижнего Побужья) // Скифия и Боспор. Тез. докл. — Новочеркасск, 1993. — С. 88—97.

Буйских С.Б., Иевлев М.М. О топографии городищ Нижнего Побужья первых веков нашей эры // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — К., 1986. — С. 64—76.

- Булкин И.Ю. Проблемы существования римского лимеса в Северном Причерноморье // Человек в социокультурном мире. Мат. Всерос. науч. конф. — Саратов, 1997. — Ч. 2. — С. 3—7.
- Булкин И.Ю. Этапы и характер римского военного проникновения в Северное Причерноморье (I в. до н. э. — III в. н. э.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Саратов, 1999.
- Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976.
- Виноградов Ю.А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — СПб, 2006.
- Виноградов Ю.Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье: проблемы источниковедения. Тез. докл. — М., 1990. — С. 27—32.
- Виноградов Ю.Г. Полемон, Херсонес и Рим // ВДИ. — 1992. — № 3. — С. 130—139.
- Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 151—170.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (морфология). — М., 2003.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — Ч. II (петрография, хронология, проблемы торговли). — СПб, 2006.
- Воронятов С.В. Локализация бастарнов и некоторые другие проблемы элогия Тита Плавтия Сильвана Элиана // АСГЭ. — 2013. — Вып. 39. — С. 148—161.
- Герцигер Д.С. «Монетное зеркало» из Ольвии // Античная тореитика. — Л., 1986. — С. 123—127.
- Гриневич К.Э. Херсонес и Рим // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 228—237.
- Дьяков В.Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 87—97.
- Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки МГПИ. — 1942. — Т. 28. — Вып. 1. — С. 3—92.
- Дьячков С.В., Кадеев В.И. Фракийцы в Северном Причерноморье в первых веках н. э. // Вісник Харківського державного університету. — № 385: Історія. — Вип. 28. — Харків, 1994. — С. 39—48.
- Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. Новые сарматские погребения в степном Побужье // Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л.М. Славиной (1906—1996). — К., 1996. — С. 117—118.
- Зограф А.Н. Античные монеты. — М.; Л., 1951 (МИА. — 16).
- Зубар В.М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. — 1988. — 63. — С. 19—27.
- Зубар В.М. Ольвия, сарматы и Рим во второй половине I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 3. — С. 218—222.
- Зубар В.М. Северный Понт и Римская империя. — К., 1998.
- Зубар В.М. Еще раз о Таврическом лимесе // РА. — 2000. — № 2. — С. 52—60.
- Зубар В.М. Сарматы, населения Таврики и Херсонес у I ст. н. э. // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 25—41.
- Зубар В.М. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов // Stratum Plus. — 2005. — № 4. — С. 437—465.
- Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тіри в середині I ст. н. е. // Археологія. — 1987. — 59. — С. 12—17.
- Зубар В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции экономического развития (МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 3). — Симферополь, 2007.
- Кадеев В.И., Дьячков С.В. Римские гарнизоны Ольвии и Херсонеса в I—III вв. // ПИО. Тез. докл. — Парутино, 1985. — С. 33.
- Карышковский П.И. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї // АП. — 1962. — Т. 11. — С. 102—121.
- Карышковский П.О. Ольвия и Рим в I в. н. э. // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 6—28.
- Карышковский П.О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982а. — С. 66—82.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху. — К., 1988.
- Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Одесса, 2003.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К., 1985.
- Козленко Р.А. Разведка по территории центральной части Ольвийской периферии // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 323—324.
- Козленко Р.О. Дослідження римського укріплення біля с. Кам'янка // АДУ 2012 р. — К.; Луцьк, 2013. — С. 259—261.
- Колобов А.В. Всегда ли лимес являлся границей Римской империи? // Antiquitas aeterna. Поволжский антиковедческий журнал: Вып. 2.: Война, армия и военное дело в античном мире. — Саратов, 2007. — С. 194—202.
- Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае в I—IV вв. н. э. — М., 2000.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.

- Крапивина В.В.* Ольвия и сарматы // *Археологія і давня історія України*. — К., 2015. — Вип. 1 (14). — С. 32—37.
- Кропоткин В.В.* Дополнение к списку находок римских монет // *Stratum plus*. — 2000. — № 6. — С. 20—117.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Крисін Г.П.* Археологічні дослідження берегів Нижньої течії р. Інгульця // *Летопись Херсонского музея за 1927—1928*. — 9. — Херсон, 1929 — С. 10—21.
- Левада М.Е.* Миф о городищах Черняховской культуры // *Готы и Рим. Сборник научных статей*. — К., 2006. — С. 60—72.
- Магомедов Б.В.* Городища-крепости ольвийской округи в позднеимское время // *BORYSTHENICA—2004*. Мат.-лы междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 113—118.
- Магомедов Б.В., Буйских С.Б.* Исследование городищ римского времени на р. Ингулец // *АО 1979*. — М., 1980. — С. 298.
- Панов А.Р.* Рим на северо-восточных рубежах. — Арзамас, 2008.
- Петерс Б.Г.* Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
- Ростовцев М.И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // *ЖМНП*. — 1900. — № 3. — С. 140—158.
- Ростовцев М.И.* Военная оккупация Ольвии римлянами // *ИАК*. — 1915. — Вып. 58. — С. 1—16.
- Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на юге России. — Петроград, 1918.
- Рубан В.В.* Отчет об археологической разведке по правому берегу Бугского лимана в 1974 г. // *НА ИА НАНУ*. — 1974/71. — ф. е. № 7340.
- Рубан В.В.* Комплексы памятников античного времени в урочище Дидова Хата на Бугском лимане // *КСИА*. — 1978. — 156. — С. 32—36.
- Рубан В.В., Буйских С.Б.* Исследования в урочище Дидова Хата // *АО 1975*. — М., 1976. — С. 386.
- Русяева А.С.* Ольвійсько-сарматські відносини в другій половині I ст. н. е. // *Археологія*. — 1995. — № 4. — С. 24—37.
- Русяева А.С.* О достоверности свидетельств Диона Хрисостома и о варварах в Ольвии Понтийской // *ВДИ*. — 2013. — № 1. — С. 130—158.
- Сарновски Т.* Плавтий Сильван и «эскадра-призрак» на Черном море в I в. н. э. // *ВДИ*. — 2006. — № 1. — С. 117—131.
- Сидоренко В.А.* Фрагмент декрета римского времени из средневековой базилики под Мангутом // *МАИЭТ*. — 1996. — Вып. V. — С. 35—59.
- Симоненко А.В.* Из истории взаимоотношений Ольвии и сарматов в I в. н. э. // *Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье*. — Новочеркасск, 1987. — С. 54—56.
- Симоненко О.В.* Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави // *Археологія*. — 1999. — № 1. — С. 106—118.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991.
- Симоненко А.В.* Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб, 2011.
- Смирнов А.И., Козленко Р.А., Ивченко А.В.* Новый некрополь римского времени в г. Николаев // *АДУ 2011*. — К., 2012. — С. 348—349.
- Смирнов А.И., Ивченко А.В., Козленко Р.А.* Исследование оборонительного рва римского времени в г. Николаев // *АДУ 2011*. — К., 2012. — С. 346—347.
- Филиппенко А.А.* К вопросу о Таврическом лимесе // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. VII междунар. науч. конф.* — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 82—84.
- Шелов Д.Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // *КСИА*. — 1978. — 156. — С. 16—21.
- Шелов Д.Б.* Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // *ВДИ*. — 1981. — № 4. — С. 52—63.
- Шукин М.Б.* Царство Фарзоя: эпизод из истории Северного Причерноморья // *СГЭ*. — 1982. — Вып. 47. — С. 35—42.
- Шукин М.Б.* Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. в Центральной и Восточной Европе // *СА*. — 1989. — № 1. — С. 70—83.
- Шукин М.Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — СПб, 1994.
- Шукин М.Б.* Две реплики: о Фарзое и надписи из Мангута, о царе Артевазде и погребении в Косике // *ВДИ*. — 1995. — № 4. — С. 175—179.
- Яйленко В.П.* Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // *Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья*. — М., 1987. — С. 4—105.

- Яйленко В.П. Взаимоотношения Ольвии и Рима по эпиграфическим данным // ПИО. Тез. докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 88—90.
- Bârcă V., Symonenko O. Călăreții Stepelor. Sarmăți în spațiul Nord-Pontic. — Cluj-Napoca, 2009.
- Braund D. Olbia in the Roman Empire: some observations on Neronian evidence // Археологія і давня історія України. — 2014. — Вип. 1 (14). — С. 131—136.
- Bujiskikh S.B. Limes Olbiopolitanus // Limes. — Bologna, 1994. — P. 193—199.
- Bujiskikh S.B. Zum Limes im nördlichen Schwarzmeerraum. — Bonner Jahrbucher, 1994a. — Bd. 194. — S. 165—174.
- Bujiskikh S.B. The Limes problem in the Northern Black Sea Region // XVII International congress of Roman Frontier Studies: Resume Publication. — Zalău, 1997. — P. 101—102.
- Gudea N. Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord-und Westküste des Schwarzen Meers. Limes et litus Moesiae Inferioris (86—275 n. Chr.). // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. — Bd. 52, 2. — Mainz, 2005.
- Karasiewicz-Szczygiorski R. Forty i posterunki rzymskie w Scytii i Taurydzie w okresie pryncypatu. — Warszawa, 2015.
- Liddell H.G., Scott R. A Greek-English lexicon. — Oxford, 1996.
- Matei-Popescu F. The Roman Auxiliary Units of Moesia // Il Mar Nero. — 2010/2011. — VIII. — P. 207—230.
- Minns E.H. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913.
- Sarnowski T. Ti. Plautius Silvanus, Tauric Chersonesos and Classic Moesia // Dacia. — 2006. — L. — P. 85—92.
- Speidel M.P. Princeps as a Title for ad hoc Commanders // Britannia. — 1981. — Vol. 12. — P. 7—13.
- Start D. Survey and conservation work at Castleshaw Roman Forts 1984—5 // The Greater Manchester Archaeological Journal. — 1985. — Vol. 1. — P. 13—18.
- Vinogradov J.G., Nazarov V.V. Römische Besatzungstruppen in Olbia Pontica im 1. bis 3. Jh. und ihre Bewaffnung // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten: Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg. — Lublin; Marburg, 1994. — S. 101—108.
- Zubar V.M. Roman military units in Olbia // Classical Olbia and the Scythian world. — Oxford, 2007. — P. 173—178.

Надійшла 21.01.2016

Р.А. Козленко

РИМСКИЕ ФОРТЫ НА ТЕРРИТОРИИ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье представлены результаты первых работ на недавно выявленных римских военных лагерях на территории Ольвийской хоры. Их расположение свидетельствует о существовании в Нижнем Побужье системы укреплений лимесного типа. Нестандартная планировка одного из фортов указывает на два сосуществовавших в нем подразделения римской армии, которые удерживали стратегически важную позицию в степном пространстве, на северо-западной границе Ольвийского государства. Обнаруженный в ходе раскопок материал позволяет датировать сооружение крепости второй половиной I в., что совпадает с рядом важнейших исторических событий в Северном Причерноморье. Кроме того, данный хронологический отрезок и характер возведенного укрепления позволяет связать его с упоминаемыми в ольвийском декрете из-под Мангула вспомогательными отрядами (auxilia), присланными в помощь ольвиополитам из провинции Мезия в момент крайней необходимости, под внешним давлением определенных групп кочевых племен. Командиром данной вексилляции мог быть центурион I Итальянского легиона М. Эмилий Люций Северин.

R.O. Kozlenko

ROMAN FORTS ON THE TERRITORY OF OLBIAN STATE

The article presents the results of preliminary research at recently discovered Roman military camps on the territory of Olbian chora. Their location testifies for the existence of the defensive system of limes type in the Lower Buh River region. Non-standard planning of one of the forts indicates that there were two co-existent sub-units of the Roman army in it which held strategically important position in the Steppe, at the south-western borders of the Olbian state. The materials found during the excavations allowed the author to date the erecting of the fort by the second half of the 1st century AD. It coincides with a series of important historic events in the Black Sea north region. Besides, the chronological span and the type of fortification building allow connecting the fort with the auxiliary troops (auxilia) mentioned in Olbian Decree from Manhup, which were sent to help the Olbians from the Moesia Province in the absolute necessity moment under outside appointed pressure of definite groups of the nomadic tribes. The commander of this vexillatio was probably M. Aemilius Lucius Severinus, a centurion of Legio I Italica.

СКЛАДНІ ЛУКИ У ПОХОВАННЯХ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

Публікуються рештки складних луків, котрі було виявлено в катакомбі 127 Верхньо-Салтівського IV могильника та 65 Верхньо-Салтівського I некрополя.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, катакомба, Верхньо-Салтівський могильник, складний лук, хозарська технологічна традиція.

Одним з основних засобів ведення бойових дій аланським населенням салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця була дистанційна металеві зброя — лук. Проте, знахідки самих луків у поховальних пам'ятках аланського населення салтово-маяцької культури другої половини VIII — першої половини X ст. є поодинокими. Так, більш ніж за століття вивчення старожитностей ранньосередньовічних алан у басейні Сіверського Дінця було виявлено усього 13 наборів кістяних накладок на лук (Криганов 1993, с. 53). При цьому найбільш повне уявлення відносно типу лука у алан Подоння дають набори кістяних накладок, що походять з поховальних комплексів Дмитрієвського та Маяцького катакомбних могильників (Винников, Афанасьев 1991, рис. 22, 1, 3—7; Плетнева 1989, рис. 32). До елементів конструкції лука алан басейну Сіверського Дінця входять: пара серединних бокових пластин (платівок?), пара тильних плечових накладок та пара кінцевих фронтальних накладок з прорізом для тятиви. Фронтальними кінцевими накладками є короткі до 9,0—10 см пластини ланцетоподібної форми, котрі в перетині мають форму рівнобедреного трикутника. Так, з восьми пар кінцевих накладок сім представлені кінцевими фронтальними пластинами (Криганов 1993, с. 53). Плечові тильні накладки представлені пластинами, що мають форму сильно витягнутої трапеції завдовжки 20—25 см. Серединні бокові накладки мають вигляд трапецієподібної або напівовальної пластини завдовжки 15—20 см із загостреними кінцями (Криганов 1993, с. 53, рис. 1, 3—5). Особливістю цих пластин є характерна система нанесення на лицеві краї та бокові грані пластин тонких сітчастих насічок. Насічки наносили на лицеві краї серединних бокових пластин, на одному з кінців

фронтальних кінцевих та клиноподібних плечових накладок для більш жорсткої фіксації жильної обмотки (Круглов 2005, с. 74). Луки з таким набором пластин репрезентують другу лінію технологічного розвитку «тюрко-хозарського» лука (Круглов 2004, с. 68, рис. 3). Знайдені накладки на лук у катакомбних похованнях Подоння дозволили реконструювати т. зв. «салтівський тип» «хозарського» лука (Савин, Семенов 1998, с. 294; Круглов 2005, с. 81, рис. 35). Саме цей тип луків представлений у катакомбах 106, 140, 143, 148, 169, 173 Дмитрієвського (Плетнева 1989, рис. 32) та Маяцького (катакомби 30, 57) (Флеров 1984, рис. 16, 3—5; 19, 8—13) могильників, у поховальних комплексах 18, 28 з території Маяцького селища (Винников, Афанасьев 1991, рис. 22, 4, 5; 33, 11, 12), в катакомбі 12 Старо-Салтівського могильника (Аксенов 1999, рис. 2, 21—24). Залишки луків зазначеного типу були виявлені в кремаційних (216/к-19, 233, 254) та інгумаційних (150/к-13, 282, 293/к-34) похованнях могильника Червона Гірка (Аксенов, Михеев 2009, рис. 1—6), котрі належать тюрко-болгарському населенню салтово-маяцької археологічної культури.

У катакомбі 127 Верхньо-Салтівського IV некрополя було знайдено залишки лука іншого типу. В 2015 р. спільна археологічна експедиція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова та Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна проводила роботи на ділянці катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-IV), що займає східні схили Нетечинського яру. Верхньо-Салтівський IV могильник було випадково відкрито у 1989 р. на 500 м північніше околиці с. Верхній Салтів завідувачем відділу археології Харківського історичного музею В.Г. Бородуліним. У 1989, 1990 рр. експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна тут було розкопано 17 катакомб (Бородулін 1989;

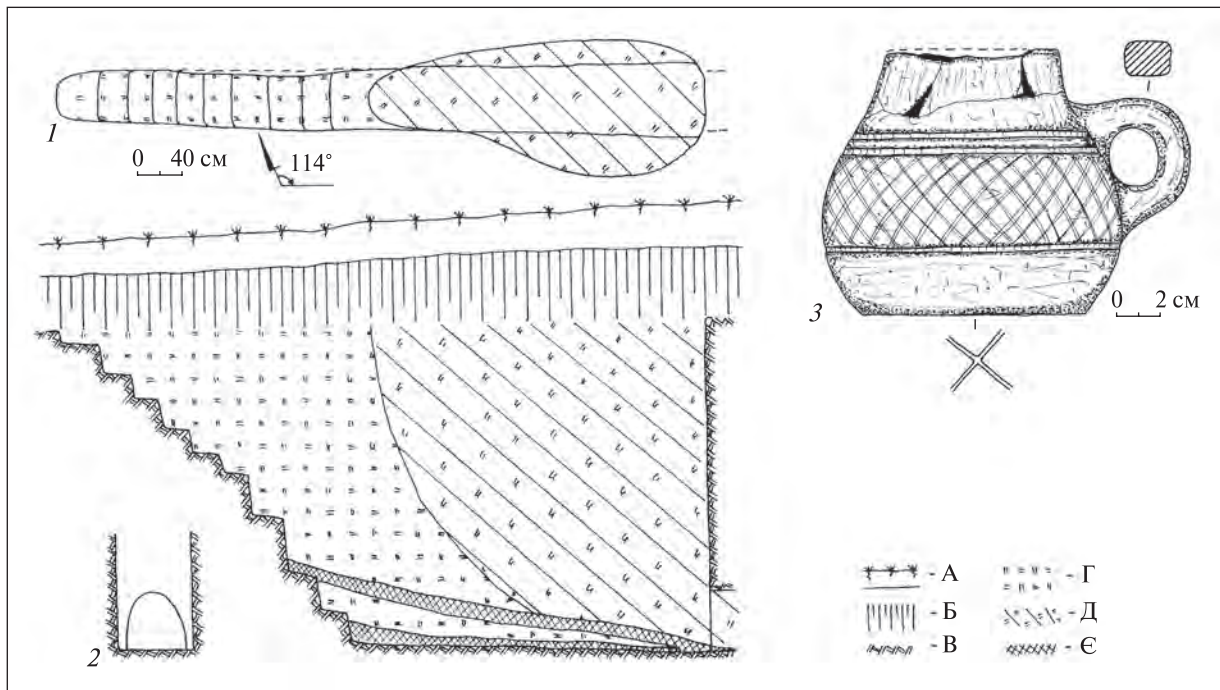

Рис. 1. Катакомба 127 ВСМ-IV: 1 — план дромосу; 2 — вхід до поховальної камери; 3 — кухоль з поховальної камери. А — дерен; Б — чорнозем; В — материк (глина); Г — початкове заповнення дромосу; Д — заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери; Є — глина блідо-зеленого кольору

Бородулін 1990), після чого роботи на могильнику призупинилися. Відновили їх у 1996 р. завдяки діяльності середньовічної експедиції Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. Тоді було виявлено і досліджено 10 поховань (18—27 за наскрізною нумерацією) (Колода 2004, с. 213—241). З 1998 р. роботи на ВСМ-IV проводить експедиція Харківського історичного музею під керівництвом автора цієї статті (Аксенов 1998, с. 49—50; Аксенов 2014, с. 242—244). На сьогоднішній день кількість досліджених на ВСМ-IV поховальних комплексів становить 131.

Катакомба 127 мала дромос завдовжки 5,8 м та глибиною 4,0 м від сучасної поверхні ґрунту (рис. 1, 1). Він був орієнтований по схилу Нетечинського яру та мав азимут 114°. Ширина дромосу сягала 0,44—0,58 м. У початковій (західній) його частині було зафіксовано дев'ять сходинок заввишки 0,18—0,52 м та шириною від 0,20 до 0,36 м. У східній частині дромосу фіксувався хід повторного проникнення до поховальної камери, котрий на рівні зачистки мав у плані грушоподібну форму, з найбільшим розширенням у східній частині. Розміри входу навмисного проникнення до поховальної камери на рівні зачистки складали: довжина 3,0 м, максимальна ширина 1,2 м. Заповнення ходу повторного проникнення до поховальної

камери за своєю структурою та складом відрізнялося від однорідного первинного заповнення дромосу, котре збереглося у західному (початковому) його кінці. Вхід до поховальної камери був зроблений у західній торцевій стінці дромосу. Він мав вигляд арки висотою 0,52 м та шириною 0,54 м (рис. 1, 2). Його довжина сягала 0,25 м. Вхід до поховальної камери був щільно забитий ґрунтом, який за структурою та складом збігався з заповненням ходу навмисного проникнення до поховальної камери. Долівка входу до поховальної камери знаходилася на одному рівні з дном дромосу. На ній був знайдений залізний черешковий ніж (рис. 2, 3), звернутий гострим кінцем леза у бік поховальної камери. Як і в інших подібних випадках, він виконував роль своєрідної перепони на шляху мерця у світ живих людей (Аксенов 2002, с. 99).

Поховальна камера була поперечною по відношенню до довгої осі дромосу. У плані вона мала форму прямокутника із заокругленими кутами розміром 1,95 × 2,20 м. Висота камери у давнину не перевищувала 1,3 м. На її долівці було виявлено кістяк молодої жінки (20—25 років) поганої збереженості (рис. 2, 1). Небіжниця лежала біля дальньої торцевої стінки камери у випростаному положенні на спині головою ліворуч від входу до камери. Руки жінки були випростані вздовж тіла, ноги — прямі.

Череп жінки дещо завалився до правого плеча так, що вона лежала лицем до входу в камеру. Незважаючи на те, що у дромосі катакомби зафіксовано хід навмисного проникнення до поховальної камери, кістяк жінки залишився в анатомічному порядку, тоді як в інших подібних випадках ми фіксували різну ступінь навмисної руйнації людських кістяків (Аксенов 2002, с. 99, рис. 1—9).

На кістяку жінки знайдені нечисленні речі. Так, біля лівого плеча небіжчиці лежав бронзовий литий бубонець (рис. 2, 4), ще один — розміщувався із зовнішнього боку ліктьової кістки лівої руки, на середині її довжини. В районі грудної клітки небіжчиці з лівого боку від хребта було розчищено два бронзових литих гудзика (рис. 2, 5, 6). Ще один бронзовий штампований гудзик (рис. 2, 7) був знайдений у 0,07 м нижче тазових кісток. Усі гудзики розміщувались на одній лінії та маркували полу верхнього одягу жінки. На кістках обох рук, нижче ліктів небіжчиці, було зафіксовано по чотири срібні штамповані бляшки від поясного ремня. Поясні бляшки представлені двома типами. Сім бляшок мали серцеподібну форму, і були прикрашені рослинним орнаментом із сімох бутонів лотоса на вигнутих стеблинах (рис. 2, 12). Одна бляшка — псевдооправа, мала підпрямокутну форму (рис. 2, 11), була прикрашена рослинним орнаментом із п'яти бутонів лотоса, що розташовані зверху імітації отвору у бляшці. Біля кісток долоні лівої руки були знайдені два срібні штамповані наконечники пояса, прикрашених рослинним орнаментом із бутонів лотоса, котрі утворюють світове дерево (рис. 2, 13). Фрагмент такого ж наконечника пояса розчищено біля кісток долоні правої руки жінки. На правій кістці тазу знайдено срібний поясний роз'єднувач на три шнури (рис. 2, 10). На безіменному пальці правої руки небіжчиці зафіксований срібний перстень зі скляною вставкою фіолетового кольору (рис. 2, 8). На кістках стоп обох ніг жінки зафіксовано рештки шкіряних ременів від взуття, прикрашених штампованими срібними бляшками серцеподібної форми (2 екз.), прикрашених трьома бутонами лотоса (рис. 2, 14).

Між ліктем правої руки жінки та входом до камери на підлозі знайдено залишки дерев'яних піхов від пакету ножів, оздоблених окуттям зі срібної пластини (рис. 2, 9). Біля правої бокової стінки камери, на середині її довжини стояв салтівський кухоль с пошкодженим ще у давнину вінцем та клеймом у вигляді косоного хреста на денці (рис. 1, 3). Між

кухлем та лівим ближнім кутом камери лежали залишки м'ясної жертвовної їжі у вигляді великої кістки великої рогатої худоби віком до 3 років. Під кісткою виявлено залізний стрижень довжиною 7,2 см (рис. 2, 2). Призначення цього предмета не відоме, проте цікавим є те, що подібний стрижень знайдено у катакомбі 12 Старо-Салтівського могильника разом із кістяними накладками на лук, кістяними деталями від сагайдака та залізними вістрями стріл (Аксенов 1999, рис. 2, 20). У правому ближньому куті на долівці камери розчищено фрагменти двох кістяних бокових кінцевих накладок на лук (рис. 2, 15, 16), що лежали на відстані 0,15 м одна від одної, зовнішньою поверхнею догори. Між ними знайдено залізні пластинчасті окуття від сагайдака (рис. 2, 17—23), фрагмент залізної скоби (рис. 2, 24). Подібні пластинчасті скоби, що складаються з двох симетрично розміщених округлих пластин, з'єднаних між собою перемичкою, доволі часто трапляються у сагайдачних наборах як кочового, так і осілого населення останньої чверті I тис. н.е. (Магомедов 1981, рис. 3, 13; 4, 4, 5; 11, 6, 9; Иванов 1952, табл. XXV: 1; Виноградов, Мамаев 1985, рис. 4, 24; Криганов 1993, рис. 2, 5, 6; Плетнева 1989, рис. 33; Крыганов 2012, с. 46, рис. 15; Казаков 1992, рис. 5, 1; 11, 28; 19, 34; 52, 8; Йотов 2004, с. 32, обр. 8: 400). Разом із металевими деталями сагайдака виявлено залізний гачок рамчатого типу від сагайдачного пояса (рис. 2, 25). Подібні залізні гачки добре репрезентовані в аланських катакомбних похованнях Подоння (Криганов 1993, рис. 2, 10—13; Плетнева 1989, рис. 33), в тюрко-болгарських похованнях Східної Європи (Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998, рис. 26, 20—25; Генинг, Халиков 1964, табл. XIII: 1—3; Казаков 1992, рис. 5, 5; 6, 3; 11, 27; 19, 32; 55, 25). Використовувались такі гачки на теренах степової частини Євразії почали ще у ранній залізний вік (Гаврилова 1965, с. 39; Крыганов 2012, с. 47, рис. 17). Поряд однієї з накладок на лук, ближче до входу, було знайдено три залізні вістря стріл із залишками дерева на черешках (рис. 2, 26, 28, 29). Ще один вістря стріли (рис. 2, 27) лежало на однаковій відстані між ступнями жінки та деталями сагайдака. Усі знайдені вістря стріл — черешкові, трьохлопатеві, з голівками трикутної форми (рис. 2, 26—29), розповсюджені у VIII—IX ст. на значній території від Південного Сибіру до Болгарії (Худяков 1986, рис. 96; Йотов 2004, табл. XXIII: 331, 334—336). На початку X ст. подібні зразки виходять із вжитку (Медведев 1966, с. 53). У пам'ятках салтово-маяцької

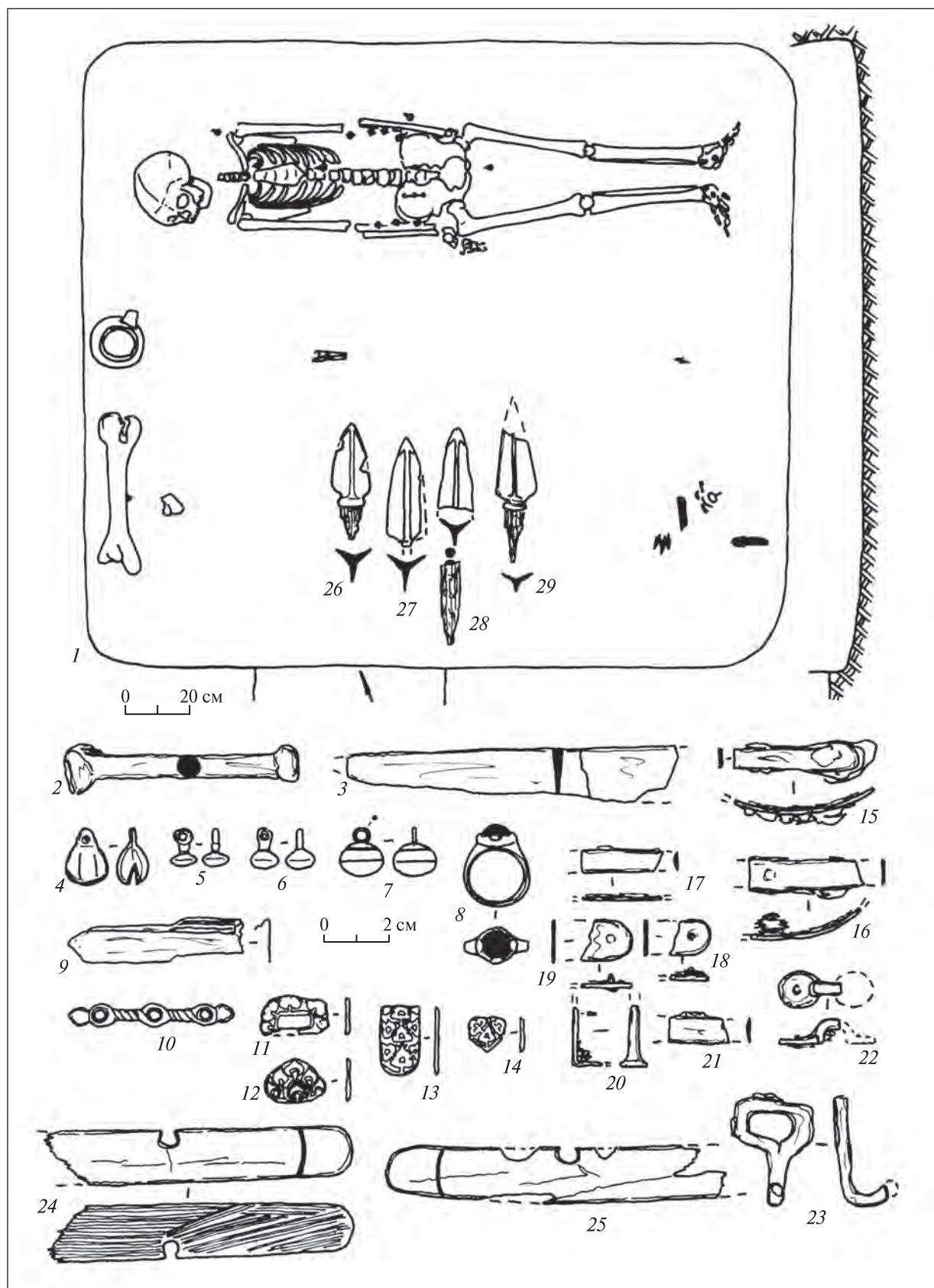

Рис. 2. Катакомба 127 (BCM-IV): 1 — план поховальної камери; 2 — стрижень; 3 — ніж; 4 — бубонець; 5—7 — гудзики; 8 — перстень; 9 — окуття дерев'яних піхов ножа; 10 — роз'єднувач; 11—13 — елементи поясної гарнітури; 14 — бляшки від ременів взуття; 15, 16 — накладки на лук; 17—23 — окуття сагайдака; 24 — петля; 25 — гачок; 26—29 — вістря стріл. 2, 3, 17—29 — залізо; 4—7 — бронза; 8—14 — срібло; 15, 16 — кістка

культури такі вістря стріл трапляються як у комплексах алан (Криганов 1993, с. 53, рис. 2, 1; Мерперт 1951, рис. 2, 83, 84), так і у комплексах тюрко-болгарського населення (Власкин, Ильюков 1990, рис. 5: 6; Круглов 1992, рис. 4, 12; Савченко 1986, рис. 7, 11).

Лук у поховання було покладено навмисно зламаним. На це вказує стан кістяних накладок та їх кількість. Усього було виявлено фрагменти двох кінцевих бокових накладок, розташованих на відстані 0,15 м одна від одної (рис. 2, 1). Накладки збереглися на довжину 9,5 та 10,5 см відповідно (рис. 2, 15, 16; 4, 1, 2). Ширина їх складає 1,6–1,7 см. Край пластин має напівкруглі обриси. Виріз під тятиву розташований на відстані 5,3–5,4 см від краю, що характерно для бокових кінцевих накладок виготовлених за «хозарською» технологією, на відміну від пластин «тюрко-хозарського» технологічного типу, у яких відстань від краю до вирізу під тятиву не перевищує найбільшої ширини накладок (Круглов 2005, с. 74, 79). Внутрішня поверхня накладок укрита частими насічками, що розташовані вздовж пластини. Подібні кінцеві бокові накладки у ранньому середньовіччі відомі практично у всіх народів степового поясу Євразії від Забайкалля до Угорщини (Йотов 2004, табл. II; III: 16, 17, 21; Ковычев 1981, рис. 1, 1, 6, 7; Кюрти 1984, рис. 1: 1, 4; Худяков 1981, рис. 3, 15, 16). У салтівських лісостепових старожитностях басейну Сіверського Дінця подібну накладку було знайдено лише одного разу — в інгумаційному похованні 264/к-24 могильника Червона Гірка (Аксенов, Михеев 2009, рис. 7, 7). Частіше такі бокові кінцеві накладки зустрічаються у салтівських пам'ятках степових районів півдня Східної Європи, пов'язаних із похованнями хозар другої половини VIII — середини IX ст. (Власкин, Ильюков 1990, рис. 5, 12, 14; Круглов 1992, рис. 2, 4). Хоча поодинокі знахідки таких накладок відомі на пам'ятках VIII—IX ст., що залишені праболгарами (Авіловський, Новінковський, Кримський могильники) (Крыганов 1987, рис. 6, 1а, 2в; Медведев 1966, табл. 2, 7). Значно частіше трапляються кінцеві бокові накладки цього типу на болгарських пам'ятках VII—X ст. Подунав'я (Йотов 2004, обр. 4: 7, 8, табл. II, 7—15).

За своїми розмірами та місцем розташування виріза під тятиву кінцеві бокові пластини від лука з катакомби 127 ВСМ-IV належать до накладок пізнього типу, що датуються кінцем VIII—X ст. (Крыганов 1987, с. 24). Зна-

йдені у катакомбі елементи поясної гарнітури від основного пояса (бляшки, наконечники пояса) (рис. 2, 11—14) за своїм стилістичним оформленням відносяться до третього хронологічного горизонту салтово-маяцьких старожитностей (Комар 1999, табл. 4), та можуть датувати даний поховальний комплекс серединою — другою половиною IX ст. Таким чином, знайдені накладки представляють подальший етап еволюційно-технологічного розвитку у салтівського населення першої лінії «тюрко-хозарських» («ранньохозарських») луків (за термінологією Є.В. Круглова), котра представлена накладками луків з поховань кургану 1 Авіловського могильника, кургану 2 Салтівського могильника, кургану 13 Новоаксайського могильника, з катакомби 29 могильники Клин-Яр III (Круглов 2004, рис. 5).

Дещо краще зберігся лук «хозарської» технології першої лінії розвитку у катакомбі 65 Верхньо-Салтівського I (головного) могильника (ВСМ-I) (розкопки 1987 р. експедиції Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна) (Бородулин, Пархоменко 1987, с. 23—25). Залишки лука у камері, імовірно, слід пов'язувати з похованням 2, що належало чоловіку. Кістяк чоловіка лежав посередині поховальної камери, вздовж її довшої вісі (рис. 3, 1). Лише кістки нижніх кінцівок, кістки тазу, кілька хребців поперечно-го відділу хребта збереглися *in situ*. Інші кістки кістяка були зміщені в напрямку поховання 1. При небіжчику знайдено бойову сокиру, залізну мотику, срібну каблучку зі вставкою зеленого скла. За черепом небіжчика лежали 7 залізних черешкових вістер стріл (рис. 3, 2—8). Шість із семи — черешкові, трьохлопатеві, з голівками трикутної форми (рис. 3, 2—6, 8), аналогічні вістря, знайденим у катакомбі 127 ВСМ-IV. Один екз. — плаский, кілеподібний із розширенням у нижній половині довжини пера (рис. 3, 7). Доволі рідкісний тип вістер для салтівських старожитностей. Аналогічний знайдено в інгумаційному похованні 70/к-4 кінця VIII — третьої чверті IX ст. біритуального могильника Червона Гірка (Аксенов, Михеев 2003, рис. 4, 40). Подібні вістря стріл траплялись у невеликій кількості у Танкеєвському могильнику (Казаков 1971, табл. XII: 1, 2). У лівому від входу куту камери було розчищено залишки сагайдака у вигляді залізних пластинчастих окуттів (рис. 3, 9—16), двох скоб (рис. 3, 17, 18), залізного пластинчатого гачка від сагайдачного пояса (рис. 3, 19). Там само знаходилися кістяні накладки на лук та брон-

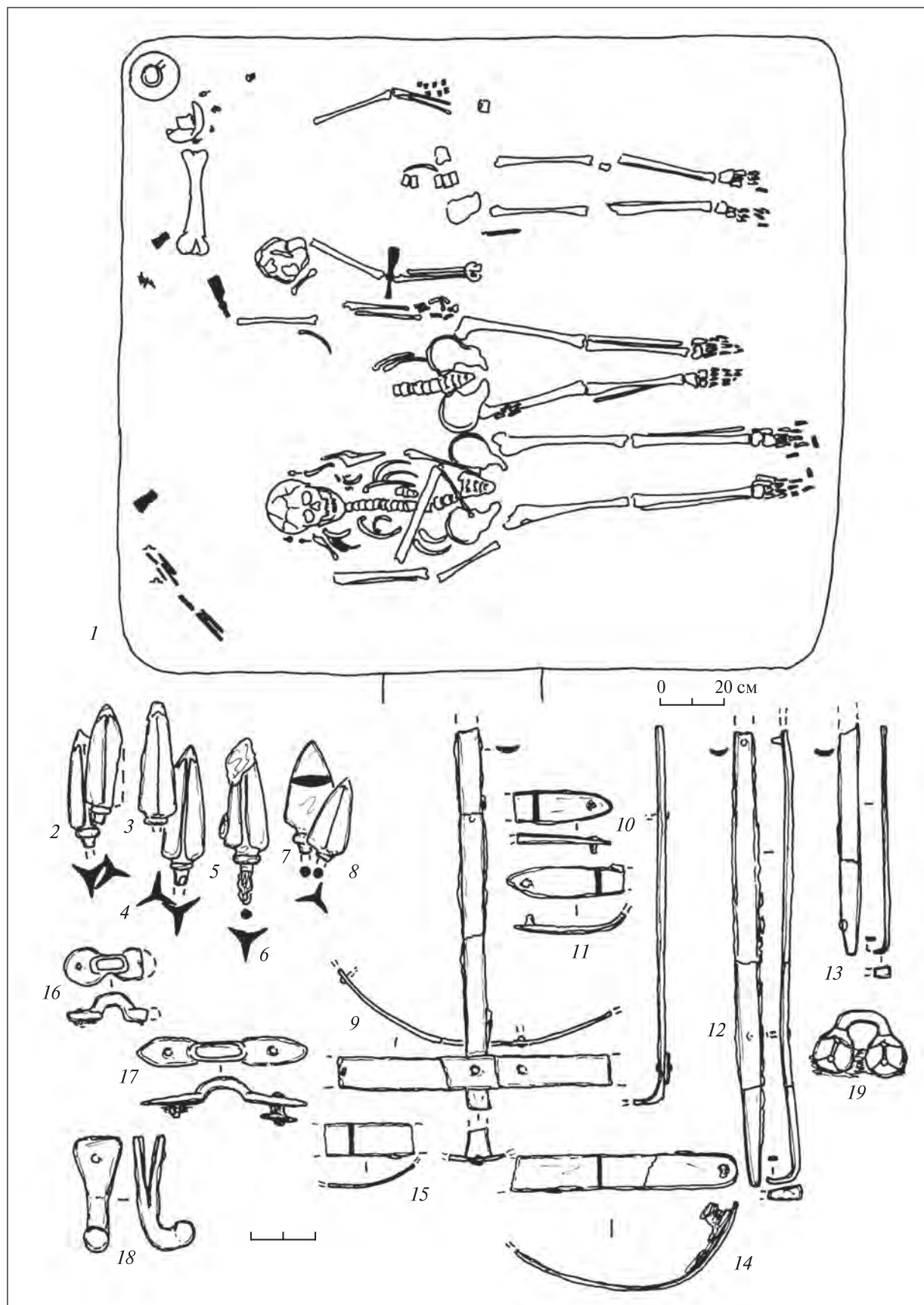

Рис. 3. Катакомба 65 ВСМ-I. 1 — план поховальної камери; 2–8 — наконечники стріл; 9–16 — окуття сагайдака; 17, 18 — скоба; 19 — гачок; 20 — петля. 2–19 — залізо; 20 — бронза

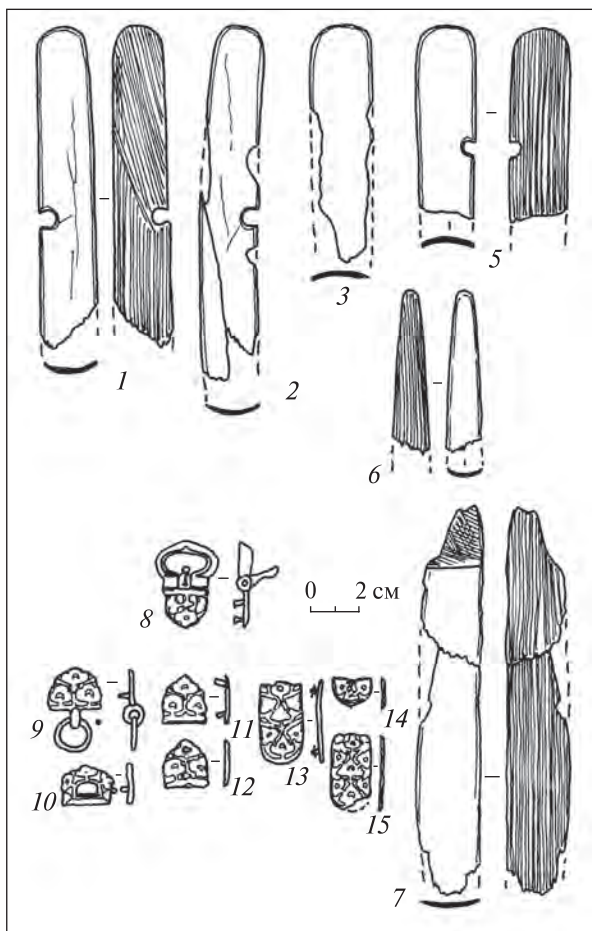

Рис. 4. Інвентар з катакомби 127 ВСМ-IV та 65 ВСМ-I. 1, 2 — накладки на лук з катакомби 127 ВСМ-IV; 3—6 — накладки на лук з катакомби 65 ВСМ-I; 7—14 — елементи поясної гарнітури та прикраси ременів взуття з катакомби 65 ВСМ-I. 1—6 — кістка; 7—12 — бронза; 13, 14 — срібло

зова петелька із залишками шкіри (рис. 3, 20). Вивчення середньовічного військового спорядження аланського та праболгарського населення салтово-маяцької культури показало, що подібні бронзові петельки з двома симетрично розташованими округлими затискачами були елементом шкіряних футлярів для зберігання лука (Крыганов 1996, рис. 6; Крыганов 2012, рис. 4, 1—3). Власне лук у похованні був представлений чотирма фрагментованими кістяними накладками: двома кінцевими боковими, плечовою тильною та серединною боковою (рис. 4, 3—6). Клиноподібна плечова накладка збереглася на довжину 4,6 см (рис. 4, 5). Внутрішня поверхня накладки була вкрита частими насічками. Подібні плечові накладки траплялися в ранньосередньовічних пам'ятках Поволжжя (Шилов 1959, рис. 71, 11, 12, 14), у хозарських похованнях Дагестану VII—VIII ст. (Магомедов 1981, рис. 2: 20), в аланських пам'ятках Подоння та Північного Кав-

казу (Милованов, Иерусалимская 1976, с. 148; Каминский 1982, с. 48). Серединна бокова накладка представлена пластиною у вигляді витягнутого, асиметричного за довгою віссю напівовалу розміром $11,7 \times 1,8\text{--}1,9$ см (рис. 3, 6). Зворотній бік вкритий частими паралельними насічками. Один її край відсутній. Інший край з лицьового боку трохи заглиблений по відношенню до своєї центральної частини та вкритий дрібними сітчастими насічками. Дві кінцеві бокові накладки у цій катакомбі збереглися на довжину 5,6 та 7,0 см відповідно (рис. 3, 3, 4). Їх ширина 1,7—1,8 см. Край пластин має напівкруглі обриси. Виріз під тязиву розташований на відстані 3,5 см від краю, тобто як у пластин з катакомби 127 (ВСМ-IV) він зроблений на відстані значно більшій від ширини самої пластини, що характерно для бокових кінцевих накладок, виготовлених за «хозарською» технологією. Внутрішня поверхня накладок вкрита частими паралельними насічками, що проходили вздовж пластин. Подібні серединні накладки знайдені в комплексах багатьох народів Східної Європи останньої чверті I тис. (Йотов 2004, табл. I: 1, 2, 4, 5; Казаков 1992, рис. 19, 35; 55, 26; Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998, рис. 25, табл. XLV: 8—10; Аксёнов, Михеев 2006, рис. 63, 6).

Елементи поясної гарнітури (пряжка, поясні бляшки, наконечник поясного ремня) (рис. 4, 7—14), котрі знайдені в дослідженій катакомбі з луком, притаманні комплексам III хронологічного горизонту салтово-маяцьких старожитностей (середини — другої половини IX ст.) (Комар 1999, табл. 4). Цим часом також слід датувати лук із катакомби 65 ВСМ-I.

Обставини виявлення залишків луків у катакомбах 127 ВСМ-IV та 65 ВСМ-I свідчать, що луки потрапили до поховальних камер у навмисно зламаному стані, тому набір кістяних накладок є неповним. Подібну ситуацію було зафіксовано у катакомбі 12 Старо-Салтівського могильника, де знайдено лише дві зламані кінцеві фронтальні накладки на лук (Аксенов 1999, рис. 2, 21—24). За слушним зауваженням В.Є. Круглова, різний кількісний склад кістяних накладок у комплексах відображає, у першу чергу, різний стан збереженості самих луків, а вже потім дозволяє говорити про типову приналежність знайдених виробів (Круглов 2005, с. 73). Проте, оформлення кістяних накладок та їх розміри, зокрема у луках з катакомб 127 ВСМ-IV та 65 ВСМ-I, дозволяють вважати, що у цих випадках до поховальних камер було покладено луки, які виготовле-

ні за «хозарською» технологію та представляли першу лінію розвитку «тюрко-хозарських» луків (за термінологією Є.В. Круглова) у середовищі аланського населення басейну Сіверського Дінця. Виходячи зі знайдених у похованнях Верхнього Салтова кістяних накладок, луки верхньосалтівського населення були оздоблені боковими кінцевими накладками, плечовими тильними накладками та, очевидно, лише двома боковими серединними накладками, без застосування серединної тильної накладки. В інших похованнях аланського населення басейну Сіверського Дінця знайдено залишки власне «салтівських» луків (друга лінія розвитку складних луків гунського типу), в яких бокові кінцеві накладки замінені кінцевими фронтальними накладками ланцетоподібної форми (катакомби Старо-Салтівського, Дмитрієвського могильників, поховання в катакомбах на Маяцькому селищі).

Таким чином, знахідка залишків луків у катакомбах басейну Сіверського Дінця свідчить, що аланське населення салтово-маяцької культури використовувало складні луки різних типів, проте виготовлялися вони за однією технологічною традицією. Проте луки різних типів «хозарської» технології трапляються на пам'ятках двох різних груп катакомбних мо-

гильників (Верхньо-Салтівсько — Ютанівської та Дмитрієвсько-Нижньолуб'янської), котрі репрезентують поховальні традиції двох різних етносів (Афанасьєв 1993, с. 91, 92). На пам'ятках, розташованих ближче до кордону лісостепу та степу (Верхній Салтів, Старий Салтів, Червона Гірка) представлено складні луки, котрі репрезентують обидві лінії розвитку «ранньохозарських» луків, тоді як на салтівських пам'ятках у глибині лісостепу відомі знахідки луків лише одного типу — з фронтальними кінцевими накладками ланцетоподібної форми (Савин, Семенов 1998, с. 294, рис.; Круглов 2005, с. 100, рис. 1). Цей факт потребує свого пояснення. Можливо, це було обумовлено контактами з представниками різних етнічних груп, що мешкали в степах півдня Східної Європи. Перейнявши від степового населення новітні військові технології, алани салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця взяли участь в удосконаленні військового спорядження, пристосували його до умов лісостепової смуги. Вивчення особливостей луків хозарської технологічної традиції, що були знайдені серед класичних старожитностей салтово-маяцької культури Подоння, як слушно зазначив Є.В. Круглов, потребує свого вирішення (Круглов 2004, с. 73).

Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника // АБУ 1997—1998 pp. — К., 1998. — С. 49—50.

Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. — 1999. — № 2. — С. 137—149.

Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. — 2002. — № 3. — С. 98—114.

Аксенов В.С. Роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів // АБУ 2013. — К., 2014. — С. 242—244.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua. — 2003. — № 5—6. — С. 179—191.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. // Хазарский альманах. — Т. 5. — К.; Харьков, 2006.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. Т. 7. — Донецк, 2009. — С. 387—406.

Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. — М., 1993.

Багаутдинов Р.С., Богачев А.В., Зубов С.Э. Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). — Самара, 1998.

Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника, расположенного на территории колхоза «Украина» Волчанского района, в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. 23625.

Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1990 году. // НА ІА НАНУ. — Ф. 24040.

Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Рубежанского катакомбных могильников, расположенных на территории колхоза «Украина» Волчанского района Харьковской области в 1987 году. // НА ІА НАНУ. — Ф. 22658.

Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культовые комплексы Маяцкого селища. — Воронеж, 1991.

Виноградов В.Б., Мамаев Х.М. Мартан-Чуйский I-й могильник в Чечне // Средневековые погребальные памятники Чечено-Ингушетии. — Грозный, 1985. — С. 5—27.

- Власкин М.В., Илюков Л.С. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча // СА. — 1990. — № 1. — С. 137—153.
- Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как исторический источник по истории алтайских племен. — М.; Л., 1965.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. — М., 1964.
- Иванов П.П. Крюковско-Кужовский могильник. — Моршанск, 1952.
- Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII—XI век). — Варна, 2004.
- Казаков Е.П. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971. — С. 94—155.
- Казаков Е.П. Культура ранней Волжской Болгарии (этапы этнокультурной истории). — М., 1992.
- Каминский В.Н. О конструкции лука и стрел северокавказских аланов // КСИА. — 1982. — 170. — С. 48—51.
- Ковычев Е.В. Лук и стрелы восточнобайкальских племен I тысячелетия н. э. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981. — С. 97—110.
- Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. // Хазарский альманах. — 2004. — Т. 3. — С. 213—241.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua. — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 52—62.
- Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII—X вв. Дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1987.
- Крыганов А.В. Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996. — С. 344—352.
- Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV — начала XIII веков. — Сумы, 2012.
- Круглов Е.В. Хазарские погребения в бассейне реки Иловли // СА. — 1992. — № 4. — С. 176—183.
- Круглов Е.В. Сложносоставные луки раннехазарского времени // Хазарский альманах. — 2004. — Т. 3. — С. 63—73.
- Круглов Е.В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. Т. 4. — Донецк, 2005. — С. 73—142.
- Кюрти Б. Об азиатском происхождении одного типа аварских колчанов в Карпатском бассейне // Проблемы археологии степей Евразии. — Кемерово, 1984. — С. 112—120.
- Магомедов М.Г. Население приморского Дагестана в VII—VIII вв. // Плиска-Преслав. — София, 1981. — Т. 2. — С. 109—126.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). — М., 1966.
- Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. — 1951. — 36. — С. 14—30.
- Милованов Е.А., Иерусалимская А.А. Лук из Мошовой Балки // СГЭ. — 1976. — Вып. XLI. — С. 40—43.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Савин А.М., Семенов А.И. О центральноазиатских истоках лука хазарского времени // Военная археология: оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Мат-лы междунар. конф., 2—5 сентября 1998 г. — СПб, 1998. — С. 290—295.
- Савченко Е.И. Крымский могильник // АОН. — Вып. 1. — М., 1986. — С. 70—101.
- Флеров В.С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 142—199.
- Худяков Ю.С. Вооружение кочевников приалтайских степей в IX—X вв. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981. — С. 115—132.
- Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1986.
- Шилов В.П. Калиновский курганный могильник // МИА. — 1959. — 60. — С. 323—527.

Надійшла 22.02.2016

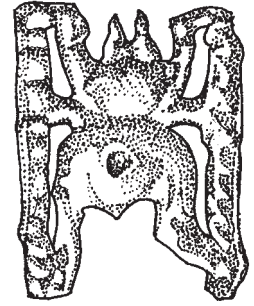
НОВЫЕ НАХОДКИ СЛОЖНЫХ ЛУКОВ В ПОГРЕБЕНИЯХ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО
КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА У С. ВЕРХНИЙ САЛТОВ НА ХАРЬКОВЩИНЕ

В 2015 г. на четвертом участке катакомбного могильника салтово-маяцкой культуры у с. Верхний Салтов (ВСМ-IV) (Волчанский р-н Харьковской обл.) в катакомбе 127 были обнаружены две концевые боковые накладки на лук. Рядом с ними находились металлические пластинчатые оковки от колчана, железная колчанная скоба, колчаный крючок рамчатого типа и четыре трехлопастных черешковых наконечника стрелы. Найденные в камере концевые боковые накладки на лук указывают, что в камеру была помещена часть преднамеренно сломанного сложного лука представляющего первую линию развития «раннехазарских» луков, по Е.В. Круглову. Фрагменты четырех костяных накладок на лук этого же типа были обнаружены в погребальной камере катакомбы 65 ВСМ-I (раскопки В.Г. Бородулина в 1990 г.). В катакомбе 65 накладки на лук сопровождалась железными пластинчатыми оковками колчана, двумя колчанными петлями, колчаным крючком пластинчатого типа, семью черешковыми наконечниками стрел, бронзовой петлей от налучья. В камере были найдены две фрагментированные боковые концевые накладки, фрагмент плечевой накладки и фрагментированная боковая срединная накладка на лук. Найденные в катакомбах элементы поясной гарнитуры позволяют датировать данные погребальные комплексы серединой — второй половиной IX вв. Найденные в катакомбах остатки сложных луков свидетельствуют, что аланы Верхнего Салтова использовали сложный лук с боковыми концевыми накладками, тогда как на других аланских памятниках салтово-маяцкой культуры бассейна Северского Донца (Дмитриевский, Маяцкий, Старо-Салтовский могильники, погребения с территории Маяцкого селища) найдены остатки луков с фронтальными концевыми накладками-челночками, представляющими собственно «салтовский» тип сложных луков (вторая линия развития «раннехазарских» луков). Факт присутствие в аланских комплексах региона разных типов сложного лука требует своего объяснения.

V.S. Aksionov

COMPOUND BOWS IN GRAVES OF EARLY MEDIAEVAL
CATACOMB BURIAL GROUND NEAR VERKHNIY SALTIV VILLAGE

In 2015, at the fourth area of a Saltiv-Mayaky culture catacomb burial ground near the village of Verkhniy Saltiv (BCM-IV) in Vovchansk Region of Kharkiv Oblast, in catacomb 127, two side end plates from a bow were found. Metal plated binding plates, an iron crampon, and a frame type hook, all from a quiver, as well as four triangular barbed arrowheads were found with them. Side end covers for a bow found in chamber evidence that a part of a deliberately broken compound bow was put there. The bow represented the first line of development of «the Early Khazar» bows, according to Ye.V. Kruhlov. Fragments of four bone plates from a same type bow were found in the funeral chamber of catacomb 65 in BCM-I (excavated by V.H. Borodulin in 1990). Plates for bow were found in catacomb 65 together with iron plated quiver covers, two quiver loops, a quiver hook of plated type, seven barbed arrowheads, and a bronze loop from a bow case. In the chamber, two fragmented end side covers, a fragment of a shoulder cover, and a fragmented side middle cover for a bow were found. The elements of belt suite in the catacombs allow dating these burial assemblages by the middle and the second half of the 9th century. The remains of compound bows found in the catacombs evidence that the Alans at Verkhniy Saltiv used compound bows with side end covers, while found at other Alans' sites of Saltiv-Mayaky culture of the Siverskyi Donets River basin (Dmytrivka, Mayaky, Staryi-Saltiv burial grounds, graves from Mayaky settlement territory) are the remains of bows with frontal end plates-shuttles represented the very «Saltiv» type of compound bows (the second line of development of the «Early Khazar» bows). The fact of the presence of various types of compound bow in the Alans' assemblages of the region needs to be explained.

М.Т. Товкайло, О.М. Титова

ЗАПОРІЗЬКИЙ ГАРД: ПРАВДА Й ВИГАДКИ

Майже два десятиліття триває боротьба громадськості та пам'яткоохоронних органів за збереження низки пам'яток, які в сукупності визначають історико-культурну цінність пам'ятки культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького». У статті розглянуто перипетії цієї боротьби, маніпуляції і фальсифікації навколо питання місцезнаходження Гардового острова, похідної церкви Покрови Пресвятої Богородиці, Паланки та ін.

Ключові слова: Південний Буг, Вольності Війська Запорозького, Запорозький Гард, культурна спадщина, історичні ландшафти.

Наприкінці серпня 2015 р. на базі Південно-українського енергетичного комплексу відбулася міжвідомча нарада, на якій було прийнято рішення про добудову Ташлицької ГАЕС у складі передбачених проектом шести агрегатів і заповнення Олександрівського водосховища до відмітки 20,7 м (Медвинская 2015). Восени того ж року дирекція ВП «Южно-Українська АЕС» розмістила на своєму сайті чергову Оцінку впливу на навколишнє середовище (ОВНС)¹, у якій вона продовжує ігнорувати факт утворення на землях й угіддях, одним із користувачів яких є ДП НАЕК «Енергоатом», об'єкту культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького», що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини». Цьому об'єкту культурної спадщини було надано статус пам'ятки національного значення (охоронний № 140001-Н) постановою № 928 Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. (Перелік пам'яток...).

У поданій для ознайомлення ОВНС, а саме в розділі «2.11. Історичні ландшафти. Археологічні пам'ятки» та ін. (ОВНС, с. 47—48, 128, 182) знову вказано неправдиву інформацію, що стосується місцезнаходження історичного Гардового острова, похідної церкви Покрови Пресвятої Богородиці, Паланки, Малого острова. Ці дані ґрунтуються на сфальсифікованих результатах незаконних архітектурно-археологічних

досліджень та археологічної розвідки на Великому острові, проведених у 2001 р. експедицією державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській області під керівництвом Ю.С. Гребеннікова на виконання договору з ВП «ЮУ АЕС» (Гребенников 2001). Ідеться про Великий (історична назва — Кривий) острів, що знаходиться між с. Костянтинівка Арбузинського р-ну та с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обл. Саме його дирекція ВП «Южно-Українська АЕС», переслідуючи власні меркантильні інтереси, наполегливо намагається видати за історичний Гардовий острів.

У зв'язку з цим заявляємо про неприпустимість такого підходу, що веде до втрати пам'ятки культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» — останнього історичного ландшафту Вольностей Запорозьких Козаків.

Нині, у результаті будівництва гідроспоруд Ташлицької ГАЕС, уже повністю зруйнована Паланкова балка — місце розташування головного військового табору та козацького кладовища. Частково засипані щебенем Клепана Балка і Клепаний (Гардовий) острів. Заповнення Олександрівського водосховища до позначки 16,9 м призвело до часткового затоплення Клепаного (Гардового) острова та нижньої частини Гардового порога. Мусимо констатувати, що плановане подальше підняття рівня води в Олександрівському водосховищі до позначки 20,7 м загрожує остаточним знищенням уроч. Гард, Гардового острова, низки інших козацьких урочищ, скель, бродів, давніх переправ — останніх історичних ландшафтів Запорозької

¹ http://www.sunpp.mk.ua/sites/default/files/documents/zvit_ovns.zip

Січі, що входять до складу пам'ятки «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького».

Виникає парадоксальна ситуація, яка полягає в тому, що для роботи на повну потужність шести агрегатів Ташлицької ГАЕС не потрібно далі підвищувати рівень Олександрівського водосховища. Адже вистачить уже досягнутого проектного наповнення цього водосховища до 16,9 м (Оцінка впливу... 2015, с. 156). Звідки ж така заповзятість, що змушує вдаватися до порушення українського законодавства у сфері охорони культурної спадщини і фальсифікування історичних відомостей? Чи не полягає вона в тому, щоб за всяку ціну знищити останні історичні ландшафти Запорозької Січі?

Історія питання

Ще на громадських слуханнях у вересні—жовтні 1997 р., де розглядався уточнений проект із підвищення рівня води Олександрівського водосховища, представники Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі Товариство) зіткнулися зі спробою фальсифікації з боку авторів проекту історичних відомостей про місцезнаходження Гардового острова та низки інших пам'яток XVI—XVIII ст., пов'язаних з історією Запорозької Січі. З метою введення в оману громадськості, щоб довести, що при підйомі води в Олександрівському водосховищі до позначки 16,7 м історичному Гардовому острову й козацьким пам'яткам на ньому затоплення не загрожує, автори проекту позначили цей острів у супровідних картах на місці сучасного Великого острова, за межами урочища Гард. На відміну від Гардового (сучасна назва — Клепаний) острова, Великий острів, який знаходиться за 2,0 км вище за течією, є високим скелястим останцем, тому при заповненні водосховища навіть до відмітки 20,7 м він буде затоплений лише частково. Уже тоді наші представники звертали на це увагу авторів проекту.

У 1997 р., виконуючи завдання Товариства, М.Т. Товкайло (один із дослідників Запорозького Гарду) підготував історичну довідку «Про місцезнаходження Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток», яка в 1998 р. була опублікована в 7-му випуску щорічного збірника статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». На початку 1999 р. Товариство направило цю довідку для ознайомлення й подальшого використання головам Миколаївської облради, Миколаївської облادміні-

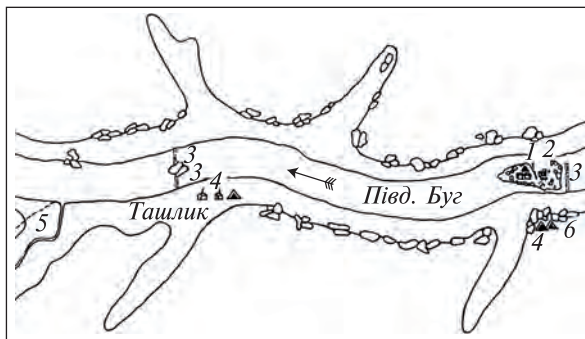

Рис. 1. План Запорозького Гарду на р. Південний Буг інженера-підполковника Даниїля де Боскета: 1 — острів, на якому Запорозькі козаки житло мають і при тому церква під № 2; 3 — гарди, або заколи рибні; 4 — місце, на якому восени ті козаки житло мають; 5 — початок турецького кордону від річок Бугу і Великого Конару; 6 — берег високий, що колись називався Пугач, який висотою до 20 сажнів

страції та дирекції Південноукраїнської АЕС (Лист Головної ради Товариства № 6-04 від 20.01.1999 р.). Миколаївська обладміністрація отримала його 26 січня 1999 р. (Вхідний номер № 564-15-05).

Однак, як показали громадські слухання 2001 р. у Миколаєві, позиція Товариства була проігнорована, що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини», а маніпулювання з місцезнаходженням Гардового острова та інших козацьких пам'яток тривали далі. Більше того, на початку літа 2001 р., виконуючи договір із ВП «ЮУ АЕС», експедиція державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській області під керівництвом Ю.С. Гребеннікова провела архітектурно-археологічні дослідження та археологічну розвідку на Великому острові. Ці роботи здійснені незважаючи на те, що в Польовому комітеті Інституту археології НАН України Ю.С. Гребеннікову було відмовлено в отриманні Відкритого листа на право їхнього проведення. Тим не менше, дослідження відбулися, а їхні результати опубліковані у брошурі ВАТ «Укргідропроєкт» «Матеріали для всебічного розгляду проблемних питань, пов'язаних із реалізацією уточненого проекту з підвищення рівня води Олександрівського водосховища, на громадських слуханнях з приводу добудови Ташлицької ГАЕС» й оприлюднені у вересні 2001 р. на слуханнях у Миколаєві.

З них випливало, що на Великому острові нібито було виявлено залишки фундаменту знаменитої козацької церкви Покрови Пресвятої Богородиці, сліди куренів, могильника та ін. На підставі цього зроблено висновок про те, що Великий острів «...є дійсно «Гар-

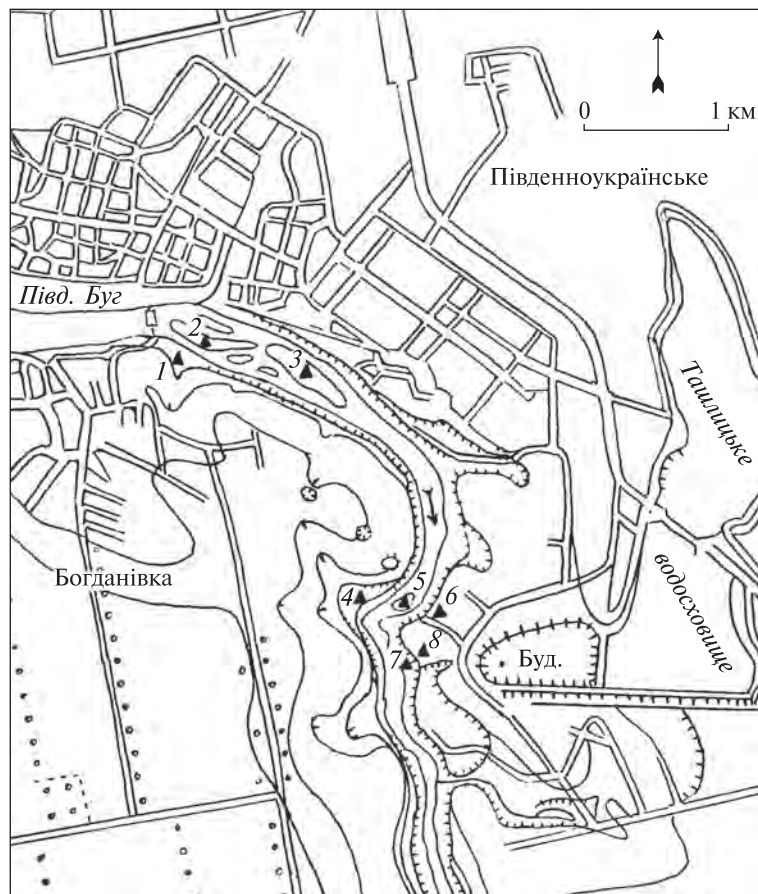

Рис. 2. Карта розташування пам'яток: 1 — Богданівка; 2 — Малий острів; Великий (Кривий) острів; 4 — Сокурова (Гардова) балка; 5 — Клепаній (Гардовий) острів; 6 — Клепана балка; 7 — Паланкова балка (Паланка); 8 — Базар

дом» — базовою територією однойменної паланки Війська Запорізького», і його не буде затоплено Олександрівським водосховищем навіть при найвищому його рівні 20,7 м.

Навесні 2002 р. Ю.С. Гребенніков подав звіт про свої роботи на Великому острові (Гребенніков 2001), який засвідчив порушення прийнятої методики фіксації археологічних об'єктів. 23 серпня 2002 р. за дорученням Польового комітету Інституту археології НАН України (далі ІА НАНУ) група співробітників Миколаївської археологічної експедиції, у складі начальника експедиції В.М. Фоменка, наукового співробітника ІА НАНУ М.Т. Товкайла, в.о. молодшого наукового співробітника Миколаївської експедиції О.М. Балушкіна та лаборанта П.О. Улья, провела натурне обстеження залишків фундаменту на Великому острові, які Ю.С. Гребенніков у своєму звіті безпідставно подає як залишки фундаменту козацької похідної церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Здійснено графічне (рис. 4) та фотографічне (рис. 5; 6) фіксування об'єкта (Фоменко та ін. 2003, с. 31—32, рис. 142—144). За

результатами обстеження складено «Акт обстеження залишків будівлі на Великому острові» (Фоменко та ін. 2003, арк. 33), копію якого подаємо на рис. 7. Установлено, що «...характер кладок та план будівлі, її орієнтація, датування за керамікою не дають жодних підстав вважати цей фундамент залишками культової споруди, а саме похідної Покровської церкви XVIII ст.». Подані у звіті Ю.С. Гребеннікова орієнтація фундаменту за лінією захід—схід і наявність абсиди із західного боку (!) будівлі є його домислами.

У 2002 р. на замовлення Міністерства екології і природних ресурсів група експертів провела науково-екологічну експертизу, результати якої викладені у Експертних висновках науково-екологічної експертизи матеріалів техніко-економічної доповідної записки «Порівняльний аналіз соціально-економічних здобутків та матеріальних втрат у разі завершення будівництва Ташлицької ГАЕС», завізованої ректором Київського національного університету ім. Т. Шевченка В.В. Скопенком. У складі експертної групи працювали: професор, акаде-

Рис. 3. План порогів Кривого озера та Гарду із зображеннями (зліва направо): гирла Ташлика (Великого Конару), Паланкової балки (Паланки), скелі Пугач, Клепанії та Сокурової балок і між ними Гардового (Клепаного) острова, скелі Брама та Сова, Безіменної, Подорожинської та Миколиної балок, Кривого (Великого) та Малаго островів, балки Золотарки та тодішнього с. Костянтинівки й доріг, одна з яких веде до переправи через Буг

мік НАН України, д. б. н. М.Є. Кучеренко; професор, академік УААН, д. б. н. А.Л. Бойко; професор, член-кореспондент УААН, заслужений діяч науки і техніки України, д. б. н. М.М. Мусяченко; професор, член-кореспондент АПН України д. і. н. А.І. Слюсаренко; професор, д. б. н. Л.І. Остапченко; доцент, експерт Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів, к. б. н. В.В. Серебряков (IUCN, Швейцарія). Під час дослідження об'єктів археологічного та історичного значення експерти приділили основну увагу питанню місцезнаходження Гардового острова. Вони вирішили його в дуже оригінальний спосіб, залучивши для цього єдине джерело — розвідкові археологічні роботи на Великому острові, проведені експедицією державної інспекції охорони пам'яток культури в Миколаївській області під керівництвом Ю.С. Гребеннікова. При цьому були проігноровані різноманітні історичні, археологічні, етнографічні, картографічні та топонімічні джерела, критичний аналіз яких дозволяє однозначно вирішити це питання.

Реагуючи на події, Товариство дало власну експертну оцінку цієї розробки в частині п. 2.3.6 та п. 4.4. «Про об'єкти археологічного

та історичного значення», в якій показало несумлінність авторів «Експертних висновків...» й направило її до дирекції АЕС (Лист першого заступника...).

Однак дирекція атомної станції проігнорувала ці розробки і в наступних ОВНС, у частині присвяченій історичним ландшафтам та археологічним пам'яткам (розділи 2.11, 5 та 9), продовжувала користуватися неправдивими даними щодо місця розташування Козацького Гарду, Гардового острова та інших пам'яток. Вони зводяться до двох основних положень:

1. Великий острів — це історичний Гардовий острів, саме на ньому розміщені залишки козацької церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Він не затоплюється Олександрівським водосховищем навіть за найвищого його проектного рівня в 20,7 м. Будівництво Ташлицької ГАЕС не завдає жодної шкоди історичним пам'яткам, які можуть бути на цьому острові.

2. Клепаній острів (розробники ОВНС неправомірно називають його Малим островом), що знаходиться в урочищі Гард, не може бути носієм археологічного матеріалу через часте його затоплення під час водопілля і пове-

ней. Він може представляти цінність лише як природний об'єкт (ВП «Южно-Українська АЕС»..., с. 47—48, 128, 182). Ці твердження є неправдивими.

Оскільки Дніпрова заплава й козацькі пороги зникли під водою каскаду водосховищ, на території колишніх Вольностей Запорозьких на даний час лише каньйон р. Південний Буг зберігає автентичні ландшафти, в яких постала і розвинулася Запорозька Січ. Найціннішою їх частиною є ділянка каньйону в уроч. Гард і його околицях, яка від XVI ст. була торговим перехрестям і головним місцем рибальства та рибообробної промисловості Запорожжя і всієї України. У XVIII ст. козацькі поселення в околицях Гарду перетворилися на головний адміністративний центр Вольностей Запорозьких козаків на Південному Бугі — центр найбільшої Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького (Ленченко та ін., 2006; Біляшівський та ін., 2008, с. 9). Тому логічним було надання Кабінетом Міністрів України цьому місцю (постанова КМУ № 928 від 03.09.2009 р.) статусу пам'ятки культурної спадщини національного значення «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» (Перелік пам'яток...).

На основі паспорта цієї пам'ятки, підготовленого в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України (Ленченко та ін. 2006), було опубліковано в 2008 р. «Довідник найцінніших територій та об'єктів у межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області». Один із його розділів присвячений історичному ландшафту центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького, у ньому надається вичерпна інформація щодо Гардового (Клепаного), Великого (Кривого) та Малого островів, Козацького Гарду, Паланкової балки (Паланки) та інших пам'яток (Біляшівський та ін., 2008).

Однак затвердження об'єкта культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки» пам'яткою національного значення та видання вказаного довідника жодним чином не вплинули на позицію авторів ОВНС 2015 р. У частині, що присвячена історичним ландшафтам та археологічним пам'яткам, про існування пам'ятки національного значення «Історичний ландшафт Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» (охоронний номер № 140001-Н) навіть не згадується. Що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Дискусія

Головним питанням, яке мали дослідити експерти з Київського національного університету ім. Т. Шевченка, було місцезнаходження Козацького Гарду, Гардового острова та церкви на ньому, Старого (Козацького) і Нового (Архієрейського) риболовецьких гардів (заколів), основного військового табору та запорозького кладовища. Саме на них зав'язана низка проблем, що постали у зв'язку з будівництвом гідропоруд Ташлицької ГАЕС та розширенням Олександрівського водосховища. Тому не випадково навколо цього питання виникли суперечності між громадськістю і проєктантами, які гостро поставали під час громадських слухань, у листах, депутатських запитах тощо. Саме це питання потребувало всебічного ґрунтовного дослідження, використання різноманітних історичних, археологічних, етнографічних, картографічних і топонімічних джерел, критичний аналіз яких дозволив би однозначно вирішити це питання. На жаль, експерти з університету не скористалися цими загальновідомими й легкодоступними джерелами, як і розісланою Товариством для офіційного використання історичною довідкою «Про місцезнаходження Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток». Для експертизи були залучені лише матеріали незаконних розвідкових археологічних робіт на Великому острові, проведених згаданою експедицією під керівництвом Ю.С. Гребеннікова.

Імовірно, експертна група не була зацікавлена в повному дослідженні відомих джерел. Достатньо було відкрити топографічний опис земель, що відійшли від Оттоманської Порти до Російської імперії за Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р., складений інженер-підполковником Томіловим. На с. 180 цього документа знаходиться опис Гарду й точна прив'язка Гардового острова на місцевості — біля колишнього кордону за 3 версти нижче влаштованого запорожцями перевозу та за 6 верст від відомого урочища Кременчук (Томилов 1868, с. 180, прим. 54). За Томіловим, при Гарді влітку для риболовного промислу завжди утримується команда до 500 чоловік, для яких побудовано до 50 куренів, 2 хати та 10 землянок (Томилов 1868, с. 182). Згаданий в описі Томілова кордон з Туреччиною починався від гирла р. Ташлик (Великий Конар), тодішня переправа знаходилась на місці сучасної — порому між селами Костянтинівка і Богданівка, а відоме урочище та скеля Кременчук — в околицях су-

часного села Бузьке Арбузинського р-ну. Лише цих даних було б достатньо, щоб вказати на теперішній Клепаний острів.

Також невідома експертам «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» А. Скальковського. У цій праці зазначені точні географічні координати Запорозького Гарду: «...в урочищі Запорозький Гард, що знаходиться в гирлі балки Ташлик в Бузі, де донині бузькі рибалки на порогах поблизу с. Богданівки і волості Колишнього військового поселення Костянтинівки, за дві версти від теперішньої переправи... знаходилась Буго-Гардівська паланка» (Скальковский 1885, с. 40—41).

У середині 1880-х рр. Д. Яворницький особисто обстежив урочище Гард і на власні очі бачив залишки військового табору, запорозького кладовища та чинного на той час риболовецького гарду, що знаходився на місці Старого (Козацького) гарду. Історик у своїх працях описував: «Гард знаходиться за 3 версти нижче Костянтинівки на р. Бузі... Нижче гарду серед Бугу стоїть острів Гардовий, дуже скелястий і по краях зарослий густою травою та лозою. На одному з каменів Гардового острова показують місце, де стояла у запорожців церква» (Яворницкий 1888, с. 151). Описуючи це урочище, Д. Яворницький дає чітку прив'язку Гардового острова: «...біля лівого берега річки Бугу проти Гардового острова стоять три великих скелі: Сова, Брама і Пугач...» (Яворницкий 1888, с. 153). І далі: «На чверть нижче скелі Пугач і острова Гард існувала у запорожців стара переправа через Буг, до якої вела з лівого боку балка Паланкова. У цій балці, навпроти колишньої переправи тепер зберігається запорозьке кладовище, місце куренів та ям, розташованих на схилі Паланкової балки...» (Яворницкий 1888, с. 154). Сюди сходилися кілька великих транзитних і торговельних шляхів: Чорний Польський (Шпаків), Гардовий (Королівський), Січковий Нижчий, Січковий Вищий та Керван-Іоль. Історик подає опис та прив'язку власне гарду, тобто риболовецьких споруд, від яких походить назва острова й урочища (Яворницкий 1888, с. 151). У «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницький уточнює місце розташування церкви, посилаючись при цьому на план 1742 р. інженера Д. де Боскета, — вона була «влаштована на о-ві Гардовому серед Бугу» (Яворницкий 1990, с. 210). Військовий табір, за дослідником, знаходився «...біля Гарду на Бузі стояло для сторожі й рибного промислу 500 чоловік у 50 куренях, 2 хатах та 10 землянках» (Яворницкий 1990, с. 234). Саме від

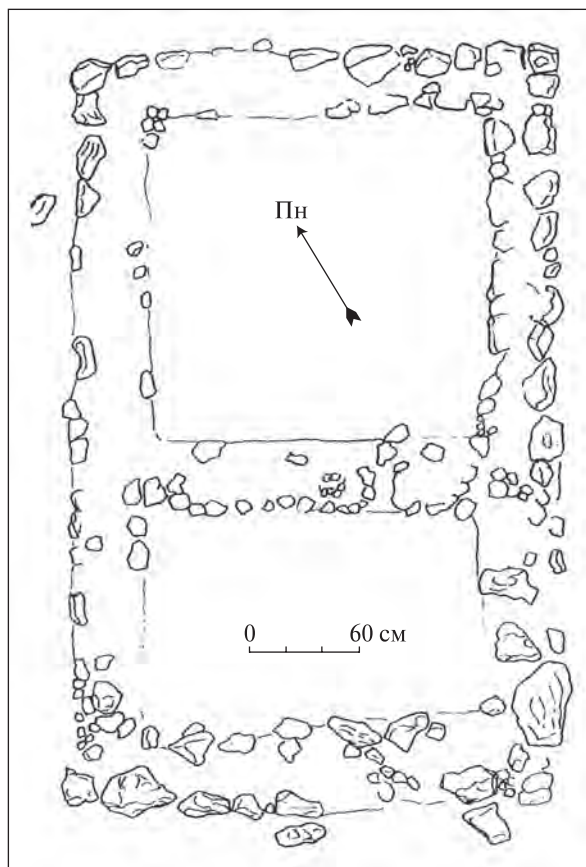

Рис. 4. Великий (Кривий) острів. План фундаменту споруди

цього табору збереглися залишки описаного Д. Яворницьким запорозького кладовища, куренів та ям, досліджених у 1930—1931 рр. Бозькою археологічною експедицією на схилах Паланкової балки (Козубовський 1933, с. 39—40). Уточнюємо: на схилах Паланкової балки, що з півдня прилягає до скелі Пугач, а не на Великому острові. У гирлі цієї балки Миколаївська археологічна експедиція Інституту археології НАН України у 1985 р. також виявила козацькі матеріали XVII—XVIII ст. (Товкайло 1990, с. 208—209; 1998, с. 174). На той час місця розташування козацького кладовища й військового табору були вже повністю зруйновані гранітним кар'єром та засипані щебенем із підземних тунелів гідропоруд Ташлицької ГАЕС.

Бозька археологічна експедиція відкрила низку пунктів зі старожитностями XVII—XIX ст., зокрема на Великому острові (Козубовський 1933, с. 39—40). На початку 1930-х рр. цей острів ще називався Кривим, як і в часи Запорозької Січі.

Дослідження археологів початку 1930-х рр. чомусь залишилися невідомими для експертів з університету. Так само як і багаторічні дослідження Миколаївської новобудовної археоло-

гічної експедиції ІА НАН України, яка добула нові матеріали, що значно розширили історичні відомості про Запорозький Гард та пам'ятки, виявлені й розкопані у його околицях. Ці матеріали неодноразово були оприлюднені на конференціях та опубліковані в низці статей (Товкайло 1990; 1991; 1998; 2002; 2003; Товкайло, Будник 1994; 1995). Зокрема в різних частинах Гардового острова виявлено матеріали, що засвідчують заселення острова й господарську діяльність на ньому в часи Запорозької Січі. У шурфах, закладених у південній частині острова, на глибині 0,6—0,7 м зафіксовано культурний шар XVII—XVIII ст., а в північній частині — залишки двох споруд. Розкопки однієї з них, розташованої на високому камені, приблизно на тому місці, де на плані Д. де Боскета позначено церкву, виявили залишки стаціонарної будівлі турлучного типу з кахляною піччю в середині, яка за знахідками гончарного посуду та кахлів датується XVII—XVIII ст. (Товкайло 1990, с. 210—212; 1998, с. 174; 2003, с. 90—94, рис. 3—5). Ці дослідження спростовують неправдиві твердження розробників ОВНС про відсутність на Клепаному (Гардовому) острові археологічних матеріалів.

Водночас у північному кінці острова, на місці Старого або Козацького гарду, виявлено сліди описаних істориками риболовецьких споруд, що перегороджували р. Південний Буг уздовж нижньої забори Гардового порогу. Також було встановлено, що на місці Старого (Козацького) гарду, з правого берега ріки у 1945 р. востаннє майстрували гард для місцевого радгоспу Ісак Кучмій, син потомственого орендаря гарду Юхима Кучмія, та Юхим Нестеренко, який пристав до нього в компанію. На основі свідчень Ю. Нестеренка та інших очевидців, здійснені опис та графічна реконструкція цього гарду (Товкайло, Будник 1994; 1995; Товкайло 1998, с. 174; 2003, с. 94—97, рис. 6—8).

Культурні нашарування XVII—XVIII ст. експедиція виявила і в західній частині Паланкової балки, в Сокуровій балці, на Великому та Малому островах, біля с. Богданівка та ін. (Товкайло 1990, с. 208—209; 1998, с. 174; 2003, с. 97—99), які в комплексі й складають історичний ландшафт, пов'язаний з історією Війська Запорозького.

Історик А. Шміт опублікував план Гарду 1742 р., згаданий Д. Яворницьким (Шміт 1860, табл. XI). План Д. де Боскета досить схематичний (рис. 1), але для людей, які знають місцевість, очевидно, що по лівому берегу Бугу знизу вгору зображено р. Ташлик (Великий

Конар), від гирла якої починався кордон з Туреччиною, далі — Паланкову балку чи Паланку, ще далі — Клепану балку і скелю Пугач. На правому березі показано Зінцеву та Сокурову балки. Гардовий острів, «на якому Запорозькі козаки житло мають і при тому церква під № 2», позначений посеред ріки навпроти скелі Пугач. Згідно з планом, у Паланковій балці знаходився основний військовий табір, а на скелі Пугач — сторожові пости. У північній частині острова на одному з каменів позначена церква, а в південній — дві будівлі. На плані зображено також два гарди. Один із них знаходиться в північному кінці острова, він названий Д. Яворницьким Старим або Козацьким. Сліди цього гарду вдалося дослідити Миколаївській археологічній експедиції, про що йшлося вище. Інший гард — Новий або Архієрейський, за визначенням Д. Яворницького, знаходився навпроти Паланкової балки. Проведені нами пошуки слідів цього гарду не принесли бажаного результату.

Існує також детальний топографічний план, імовірно, кінця XVIII ст. з позначенням Гардового порогу, Гардового (Клепаного), Великого (Кривого) та Малого островів, тодішнього села Костянтинівка та дороги, що веде до переправи через Буг (рис. 3). Його фотокопія, зроблена наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. минулого століття з оригіналу, що зберігався в Центральному архіві РСФСР, знаходиться в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ, фонд ВУАК, справа 327/25). Зіставлення цього плану з сучасною топографічною картою регіону (рис. 2) допомогло б остаточно вирішити всі проблемні питання.

Окрім писемних джерел існують численні спогади та свідчення місцевих жителів, які чітко вказують на Клепаний острів, як місце розташування гарду та Покровської церкви.

Отже, аналіз названих джерел дозволяє зробити однозначний висновок: Гардовий (сучасна назва — Клепаний) острів, яким закінчується Гардовий поріг, знаходиться в однойменному урочищі Гард на тому ж місці, де він знаходився і в часи Війська Запорозького, тобто за 2,0 км на південний схід від с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обл. Незважаючи на те, що він підтоплювався під час весняних повеней, тут були житла козаків і рибалок, проводилася активна господарська діяльність, пов'язана з розташуванням у північному кінці острова найбільшим у Запорозькій Січі рибним промыслом — Старим або Козацьким гардом. Тут на одному

з найвищих каменів стояла похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці.

Що стосується Великого (Кривого) острова, що знаходиться посеред Бугу, між селами Богданівка та Костянтинівка, на 2,0 км вище від Клепаного (Гардового) острова, то він, враховуючи значний перепад висот у порожистій частині ріки, при заповненні водосховища буде лише підтоплюватися в нижній частині. Цей острів неодноразово досліджувався археологами й увійшов в археологічну літературу під назвами Кривий (Козубовський 1933) та Великий (теперішня назва) острів. Уперше археологічні дослідження тут проводила Бозька експедиція, яка під урвищами острова з північного боку простежила сім печер, а в одній з них провела розкопки й виявила матеріали XVII—XIX ст. Окрім того, посеред острова експедиція дослідила фундамент споруди, який, за знахідками та на основі плану будівлі, автори розкопок датували XIX ст. (Козубовський 1933, с. 41). У 1980 р. розвідкові роботи на Великому острові провела Миколаївська експедиція, яка підтвердила наявність пізньосередньовічних матеріалів, в нижній частині острова були виявлені залишки землянок (?) із печами. Тоді ж експедиція обстежила й залишки фундаменту, що знаходилися на поверхні в найвищій частині острова, але навіть не зафіксувала їх — настільки було очевидним їхнє пізнє походження. Цими роботами керував Ю.С. Гребенніков у ранзі заступника начальника експедиції. Ще раз наявність на Великому острові запорозьких старожитностей було підтверджено Миколаївською експедицією в 1986 р. під час дослідження тут поселення доби неоліту—енеоліту (Товкайло 2005). Тоді ж керівник робіт М.Т. Товкайло зібрав у старожилів с. Богданівка спогади, що розкривають природу виникнення на острові згаданих залишків фундаменту. Згідно з цими спогадами, наприкінці XIX ст. на Великому та Мало-му островах місцевим поміщиком було створено ландшафтний парк у венеціанському стилі, куди для відпочинку та розваг з'їжджалося панство з навколишніх сіл. З правого, богданівського, берега до острова ходив паром, а на Великому острові пан тримав псарню, від якої зберігся лише фундамент.

Одна неправда обов'язково веде за собою й іншу. Невдовзі на місці «панської псарні» було встановлено пам'ятний знак із написом, що на цьому місці в часи Запорозької Січі стояла церква Покрови Пресвятої Богородиці (рис. 5). Таким чином уводяться в оману не

Рис. 5. Великий (Кривий) острів. Залишки фундаменту: 1 — загальний вигляд з півночі; 2 — північно-східна стінка фундаменту, вигляд зі сходу

лише місцеві мешканці, а й численні туристи, що відвідують ці історичні місця.

А тепер розглянемо «повноцінні дослідження», які були поновлені у 2001 р. і, за висловом авторитетної експертної групи, «дали надзвичайно важливі результати». Спираючись на них, група вирішила вважати острів Великий історичним «...Гардом — базовою територією однойменної паланки Війська Запорізького». Оскільки він не затоплюється, то це, на думку експертів, «...знімає цілий ряд проблем, що мають виникнути під час розширення Олександрівського водосховища» і дозволяє усунути занепокоєння громадськості, яке «... на даний момент є безпідставним».

Як бачимо, експертизі було піддане одне-єдине джерело — вже згадувані «Матеріали для всебічного розгляду...», підготовлені ВАТ «Укргідропроєкт», де кількома рядками подані нічим не підтверджені висновки про розкопки Ю.С. Гребеннікова на Великому острові. Так вирішується проблема розташування Гардового острова. Експерти навіть не спромоглися подивитися поданий Ю.С. Гребенніковим до Інституту археології НАН України

Рис. 6. Великий (Кривий) острів. Залишки фундаменту: 1 — південно-західна стінка (вигляд із заходу); 2 — південно-східна стінка (вигляд з півдня)

«Отчет об археологической разведке на «Большом» острове напротив г. Южноукраинск, Николаевской обл.». У ньому наявна інформація, що змусила б засумніватися у достовірності результатів розкопок Ю.С. Гребеннікова та його висновків. Наприклад, стверджуючи у звіті (Гребенников 2002, рис. 1), що кладка фундаменту була розчищена по периметру (насправді кладка фундаменту не була розчищена по периметру, це видно на поданих до звіту фотографіях), Ю.С. Гребенніков не фіксує її графічно, як цього вимагає методика, а на рисунку подає лише схематичний план споруди з шурфом (Гребенников 2002, рис. 1, фото 1—4). У західній частині будівлі цей принцип порушується й замальовується група хаотично розкиданого каміння, яке утворилося нібито «за счет завала стены собственно абсиды» (Гребенников 2002, с. 1). Але в наступному абзаці на цій же сторінці сказано, що стіни будівлі були дерев'яними. Якщо це справді залишки апсиди, вівтарного виступу у християнському храмі, то чому вона раптом розташована із західного боку будівлі? Усі (!) християнські храми апсидою обернені на схід. Далі Ю.С. Гребенніков робить нічим не підтверджений висновок про купольний характер споруди і таке інше.

Відомо, що церква в Гарді була похідною. Такі церкви виготовлялися з грубого полотна і церати, вони нагадували намети. Їх запорожці возили з собою в походи і встановлювали поблизу сторожових постів, рибних промислів чи інших місць, де ставали табором більш менш численні загони козаків, навіть у зимівниках (Яворницький 1990, с. 267, 278; Апанович 1991, с. 213). Головним атрибутом похідної церкви були предмети церковного культу: антимінс, іконостас, ікони, ризи, священні книги тощо. Саме вони підпадали під поняття «по-

хідної церкви» (Кузьмук 2001, с. 145). Похідні церкви могли встановлюватися і в стаціонарних приміщеннях. Отже, виникає питання, чому запорожці мали ставити церкву не при військовому таборі чи у поселенні рибалок-гардівників, а за 2,0 км вище по Бугу й у важкодоступному місці?

Ю.С. Гребенніков обґрунтовує висновок про існування на острові козацького некрополю (Гребенников, 2002, с. 2) тим, що в середній частині острова є «курганоподібна споруда». Однак її не лише не розкопували, але і не шурфували. Порівняйте досліджені Бозькою експедицією поховання з козацького могильника в Паланковій Балці (Козубовський 1933).

Про тимчасові споруди без фундаментів (курені?) Ю.С. Гребенніков у звіті навіть не згадує. Ось і «...цілий комплекс різноманітних об'єктів...», на яких побудовані «грунтовні» висновки експертів.

Висновки

Експертна група з Київського національного університету ім. Т. Шевченка несумлінно поставилася до свого завдання. З усього комплексу різноманітних історичних, археологічних, картографічних, етнографічних, топонімічних джерел, яких нараховується близько півтора десятка, експерти опрацювали лише «Матеріали для всебічного розгляду...», підготовлені ВАТ «Укргідропроєкт» і повторили наведені у них недостовірні дані. Отже, можна стверджувати, що жодної експертизи проекту в частині п. 2.3.6., п. 4.4. «Про об'єкти археологічного та історичного значення» не було проведено.

Подані Ю.С. Гребенніковим у звіті опис та план фундаментів (орієнтація за лінією захід—схід, наявність апсиди, купольний характер споруди), глибина залягання фундаменту та його спорудження за допомогою розчину, як і наявність на Великому острові козацького могильника, не відповідають дійсності.

Насправді фундамент споруди, виявленої на Великому острові (рис. 4—6), походить від прямокутної в плані двокамерної будівлі, яка поперечною стінкою поділена на дві нерівні частини. Довгою віссю фундамент орієнтований за лінією південь—південний захід — північ—північний схід (азимут 25 градусів). Усі рядки фундаменту прямолінійні, кути прямі й чітко виражені, апсида відсутня. Характер кладок та план будівлі, її орієнтація, датування не дають жодних підстав уважати цей фундамент залишками похідної Покров-

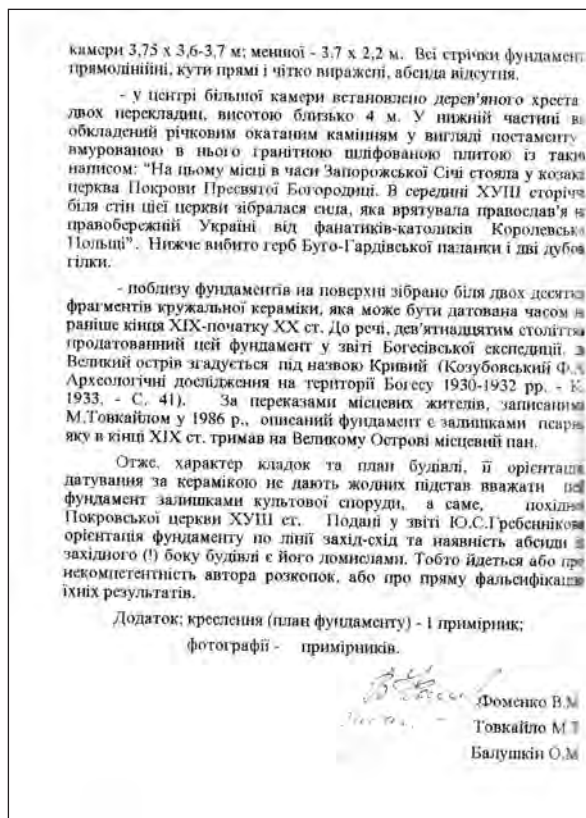
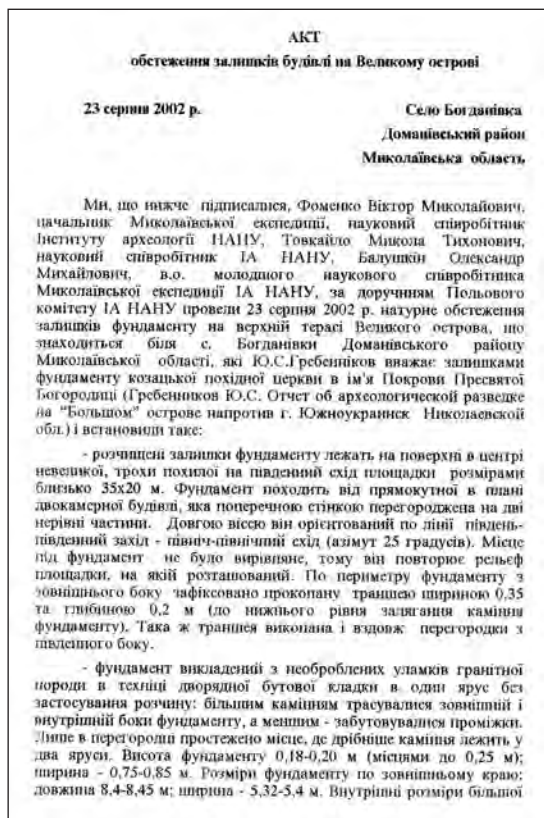

Рис. 7. Акт обстеження залишків будівлі на Великому острові

ської церкви XVIII ст. За переказами старожилів с. Богданівка, цей фундамент є залишками псарні, яку наприкінці XIX ст. тримав на острові місцевий поміщик. У зв'язку з цим встановлення пам'ятного знаку на цьому місці й намір дирекції будівництва Ташлицької ГАЕС спорудити тут церкву (Матеріали..., с. 19) є блюзнірством та наругою над пам'яттю запорозьких козаків.

Не відповідає дійсності й висновок експертної групи про відсутність археологічних матеріалів на Клепаному острові, що знаходиться в урочищі Гард навпроти скелі Пугач, який експерти безпідставно називають Малим. Насправді зараз цей острів називається Клепаний, тоді як Малий острів розташований дещо вище острова Великого.

Жоден із висновків експертної групи не знаходить підтвердження в працях істориків, інших матеріалах та документах, присвячених історії Запорозької Січі.

Аналіз усіх наявних джерел дозволяє зробити однозначний висновок: Гардовий острів (сучасна назва — Клепаний) розташований в однойменному урочищі, яке до сьогодні зберегло свою історичну назву Гард, за 2,0 км на південь від с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обл. Навпроти острова з лівого

берега знаходиться добре відома місцевим жителям скеля Пугач, а з правого берега — Сокурова балка. Саме тут, а не на Великому (Кривому) острові, знаходився центр Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького. Місце розташування Гарду знають не лише корінні жителі сіл Богданівка, Костянтинівка та інших навколишніх, а й багато приїжджих людей, працівників АЕС.

Нині в результаті будівництва гідроспоруд Ташлицької ГАЕС уже повністю зруйнована Паланкова балка — місце розташування головного військового табору та козацького кладовища. Частково засипані щебенем Клепана Балка і Клепаний (Гардовий) острів. Заповнення Олександрівського водосховища до відмітки 16,9 м уже призвело до часткового затоплення Клепаного (Гардового) острова та нижньої частини Гардового порога (боярки). Подальше планове підняття рівня води в Олександрівському водосховищі до відмітки 20,7 м загрожує остаточним знищенням урочища Гард, Гардового острова, низки інших козацьких урочищ, скель, бродів, давніх переправ — останніх історичних ландшафтів Запорозької Січі.

Миколаївська облдержадміністрація, дирекція ВП «Южно-Українська АЕС» та роз-

робники ОВНС продовжують ігнорувати факт існування на землях і угіддях, одним з користувачів яких є ДП НАЕК «Енергоатом», пам'ятки культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького», що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Очевидно, у цій ситуації слід провести додаткову експертизу проекту в частині, що стосується об'єктів археологічного та історичного значення, залучивши для цього незалежних фахівців із числа археологів, істориків, у тому числі й представників громадськості, зокрема Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991.

Біляшівський М., Товкайло М., Ленченко В., Осадчий Р. Визначні ландшафти, урочища, скелі та пороги // Довідник найцінніших територій та об'єктів в межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ. — К., 2008. — С. 8—37.

Гребенников Ю.С. Отчет об археологической разведке на «Большом» острове напротив г. Южноукраинск Николаевской области // НА ІА НАН України. — Фонд експедицій. — Сп. № 2001/172.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр. — К., 1933.

Кузьмук О. Межигірський монастир і Нова Січ (1734—1775 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 142—148.

Ленченко В.О., Товкайло М.Т., Осадчий Р.М., Біляшівський М.М. Паспорт пам'ятки «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького». — К., 2006.

Лист першого заступника Голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М.Т. Пархоменка до Міністерства екології та природних ресурсів України...; 20.01.2003; К. — К. / вих. № 12-03. — Арк. 1. — Додаток: Телегін Д.Я., Товкайло М.Т., Титова О.М. Експертна оцінка розробки. — Арк. 1—5.

Матеріали для всебічного розгляду проблемних питань, пов'язаних із реалізацією уточненого проекту з підвищення рівня води Олександрівського водосховища, на громадських слуханнях з приводу добудови Ташлицької ГАЕС // ВАТ «Укргідропроєкт».

Медвинская Г., Письменный С. «Позиция Госводхоза неизменна — Александровское водохранилище должно быть заполнено до отметки 20,7 м» // Газета «Южная правда». — № 104. — 19 сентября 2015 г.

НА ІА НАН України. — Фонд ВУАК. — Справа № 327/25.

Оцінка впливу на навколишнє середовище. — К., 2015 // http://www.sunpp.mk.ua/sites/default/files/documents/zvit_ovns.zip

Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Миколаївської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Офіційний сайт Міністерства культури України.

Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Ч. 1. — Одесса, 1885.

Товкайло М.Т. Археологічні дослідження в районі Запорозького Гарду // Мат-ли респуб. наук.-практ. конф. «Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». — Дніпропетровськ, 1990. — С. 207—212.

Товкайло М.Т. Дослідження та реконструкція Гарду на Південному Бузі // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного та культурного відродження України». Тези доп. та повідом. — К; Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 266—267.

Товкайло М. Про місцезнаходження Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток (історична довідка) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 171—175.

Товкайло М. Козацький Гард на Бузі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 251—263.

Товкайло М.Т. Старожитності Запорозького Гарду та його околиць // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 88—101.

Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).

Товкайло М., Будник М. Гард на Бузі. До історії традиційного рибальського промислу // Народознавство. Науково-методичні матеріали. Збірка II у 5-ти частинах. Частина I та II. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 74—79.

Товкайло М., Будник М. Запорізький Гард // Київська старовина. — 1995. — № 2. — С. 82—84.

Томилов. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату отъ Отоманской порты во владение Российской Имперіи землямъ, 1774 года // ЗООИД. — Одесса, 1868. — Т. VII. — С. 167—198.

Фоменко В.М., Шевченко Н.П., Балущин А.М., Елисеев В.Ф., Черниченко Ю.А., Товкайло Н.Т. Отчет о работе Николаевской экспедиции в 2002 г. — К., 2003 // НА ІА НАН України. — Фонд експедицій. — Справа № 2002/198.

Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // ЗООИД. — Т. IV. — Одесса, 1860. — С. 467—469.

Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб, 1888. — Ч. 2.

Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — СПб, 1890.

Яворницкий Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т. I. — К., 1990.

Надійшла 08.12.2015

М.Т. Товкайло, Е.Н. Титова

ЗАПОРОЖСКИЙ ГАРД: ПРАВДА И ВЫМЫСЛЫ

Почти два десятилетия продолжается борьба общественности и органов охраны памятников за сохранение памятника культурного наследия национального значения «Исторический ландшафт центра Буго-Гардовской паланки Войска Запорожского» (охранный № 140001-Н), расположенного на землях, одним из пользователей которых является государственное предприятие Национальная атомная энергогенерирующая кампания «Энергоатом». В статье рассматриваются перипетии этой борьбы, манипуляции и фальсификации, касающиеся местонахождения исторического Гардового острова, походной церкви Покровы Пресвятой Богородицы, Паланки и других памятников XVI—XVIII вв., связанных с историей Запорожской Сечи.

Рассматриваются имеющиеся по этой проблеме исторические, археологические, этнографические, картографические, топонимические и другие источники. Их критический анализ позволяет сделать однозначный вывод: исторический Гардовый остров, которым заканчивается один из самых больших на Южном Буге Гардовый порог, находится в одноименном урочище Гард, в 2,0 км к юго-востоку от с. Богдановка Доманевского р-на Николаевской обл. В настоящее время он носит название Клепанный остров. Несмотря на то, что он подтапливался во время весенних половодий, именно здесь были жилища казаков и рыбаков, здесь велась активная хозяйственная деятельность, связанная с расположенным в северном конце острова самым большим в Запорожской Сечи рыбным промыслом — Старым или Казацким гардом. Здесь же, на одном из самых высоких камней, стояла у запорожцев походная церковь Покровы Пресвятой Богородицы.

М.Т. Товкайло, О.М. Титова

ZAPORIZHZHIA GARD: TRUTH AND FICTION

For almost two decades, the fight of public and monuments protection authorities for the preservation of «Historic landscape of the center of the Zaporizhia Army's Buh-Gard Palanka», a cultural heritage monument of national importance (security number 140001-H), located on the land plots, one of the users of which is the state enterprise National Nuclear Energy Generating Company «Energoatom». This article discusses the vicissitudes of this struggle, the manipulations and falsifications relating the location of historic Gardiv Island, the Protection of Ever-Virgin Mary Campaign Church, Palanka, and other monuments of the period from the 16th to the 18th centuries related to the history of the Zaporizhia Sich.

Analyzed are available on this issue historic, archaeological, ethnographic, cartographic, toponymic, and other sources, a critical analysis of which allows to make an unambiguous conclusion: historic Gardiv Island at the end of one of the largest on the Southern Buh River Gardiv threshold is situated in the tract with the same name of Gard, namely, 2,0 km to south-east of Bohdanivka Village in Domanivka District of Mykolayiv Oblast. Currently, it is called Klepanyi Island. Despite the fact that it is flooded during spring high water, it is here where the Cossacks' and fishermen's dwellings were situated and where an energetic economic activity was conducted, due to the largest fisheries in the Zaporizhia Sich, Old or Cossacks' Gard, located at the north of the island. It is also here, where the Protection of Ever-Virgin Mary Campaign Church was situated on one of the highest stones.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСТРОГА ДОБИ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

Проаналізовано археологічні джерела з розкопок м. Острог у 2004—2013 рр. Вони надають важливу інформацію про характер забудови досліджених ділянок у різні історичні періоди, дозволяють поточнити історичну топографію замку князів Острозьких.

Ключові слова: Острог, замок, місто, князі Острозькі, житло.

До недавнього часу Острог залишався слабо дослідженим археологічно. Лише в останнє десятиліття в різних частинах міста проведено значні за площею розкопки й завдяки появі нової джерельної бази з'явилась можливість вивчати матеріальну культуру населення на різних етапах розвитку поселення — від первісної доби до середньовіччя. Досить інформативними є археологічні джерела XV—XVII ст., особливо за умови проведення комплексних досліджень із залученням інших видів історичних джерел. Важливі дані для вивчення давньої планової структури Острога містять джерела описово-статистичного характеру другої половини XVI — першої половини XVII ст. (Атаманенко 2004) та картографічні джерела кінця XVIII — початку XX ст. (Ричков 2010). Документальні джерела XVI — початку XVII ст., зокрема акт розподілу володінь між синами князя Василя-Костянтина Острозького 1603 р., повідомляють про такі частини Острога, як замок, місто та передмістя (Описи Острожчини... 2004, с. 88, 89, 94, 95). Замок складався із дитинця і пригородка. Дитинець (Замкова гора) площею 0,5 га мав потужні укріплення, тут збереглися вежа Мурована, Нова башта і Богоявленський собор (рис. 1, А). Пригородок — прилегла до дитинця укріплена частина замку з князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами й костелом Успіння Богородиці (рис. 1, Б). Межі Пригородка визначаються за особливостями рельєфу місцевості, розміщенням згаданих будівель та залишками оборонних споруд. Зокрема сліди оборонного рову, який захищав Пригородок із північного заходу добре простежуються на планах міста XIX ст. (Ричков 2010, рис. 6; 7; 15). Площа пригородка — близько 3,0 га. Саме місто також мало укріплення, від яких

до нашого часу збереглися Луцька й Татарська брами (рис. 1, В, Г).

Середньовічне поселення сформувалось у межах двох ділянок, які відрізняються між собою особливостями рельєфу. Замок збудували на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, майданчики дитинця й пригородка підвищуються над заплавою ріки на 20—22 м. З північного сходу вони обмежені давньою долиною, на якій нині знаходиться проспект Незалежності. На північний схід від цієї долини, на значно нижчому місі з пологими схилами, знаходилось місто із ринковою площею.

Перші археологічні дослідження на території замку князів Острозьких провів І.В. Бондар у 1957—1958 рр. (Бондар 1957; Бондар 1958). У науковому звіті за 1958 р. він повідомляє, що на дитинці у двох шурфах на схід від Нової башти вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, було знайдено уламки керамічних виробів часів Київської Русі і наступних періодів. У 1957—1958 рр. І.В. Бондар прокопав чотири траншеї на північ від Замкової гори на підвищенні між оборонним ровом дитинця і вул. Академічною (рис. 1, І). Дослідник виявив культурні нашарування потужністю до 2,5—2,8 м. Нижній культурний шар містив знахідки трипільської культури, середній — залишки об'єктів і речі, які автор розкопок датував XI—XIII ст., верхній шар із матеріалами XV—XVII ст. залягав до глибини 1,5 м.

У 1967—1969 рр. на Замковій горі дослідження проводила архітектор О.М. Годованюк. З публікації про ці роботи відомо, що фундаменти кам'яного муру замку прорізали внутрішній схил давнього валу, спорудженого із суглинку без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його будівництво дослідниця датувала XII ст. або кінцем XI ст. (Годованюк 1972, с. 322).

У 1979 р. співробітник державного історико-культурного заповідника м. Острога О.А. Бон-

дарчук на Замковій горі до глибини материка прокопав шурф, розташований на північ від вежі Мурованої. Потужність культурних нашарувань у шурфі перевищувала 4,0 м.

Охоронні роботи було проведено також у 1988 р. на території старого міста на проспекті Незалежності, 3 (рис. 1, 5). О.А. Бондарчук та О.Л. Позіховський досліджували виявлені давні об'єкти на місці спорудження будинку культури. Але результати цих робіт не відображені в публікаціях. Ознайомлення з матеріалами, які зберігаються у державному історико-культурному заповіднику м. Острога, дозволяє зробити висновок, що виявлені об'єкти належать до слов'яно-руського часу (IX—XII ст.) і до литовсько-польської доби (XV—XVIII ст.).

З 2004 р. Рівненською філією державного підприємства науково-дослідний центр «Охорона археологічна служба України» Інституту археології НАН України в м. Острог проводились археологічні експертизи та охоронні розкопки. На території замку князів Острозьких досліджено дві ділянки в північній частині пригородка — на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії (рис. 1, 2) і на майданчику, де стояла Миколаївська церква (рис. 1, 3). На території міста найбільш масштабними були археологічні розкопки на проспекті Незалежності, 3, де будується новий корпус Національного університету «Острозька Академія» (рис. 1, 5, 6). Розвідковий характер мали роботи на вул. М. Островського (рис. 1, 7, 8) і на території Нового міста. Усього розкопано 1100 м² площі, отримано різноманітні матеріали для вивчення міста доби князів Острозьких.

У пригородку розкопки знаходились на краю височини, яка з північного сходу межує з давньою долиною, що виходить до заплави р. Вілії. З півдня ця територія відокремлена поглибленим узвозом, за доби князів Острозьких тут знаходилася дорога, якою з пригородка потрапляли до міста на ринкову площу (Описи Острожчини... 2004, с. 88). Нині це вулиця Академічна.

Подвір'я костелу Успіння Пресвятої Богородиці. Католицький костел уперше згадується в документах XVI ст., спочатку він був

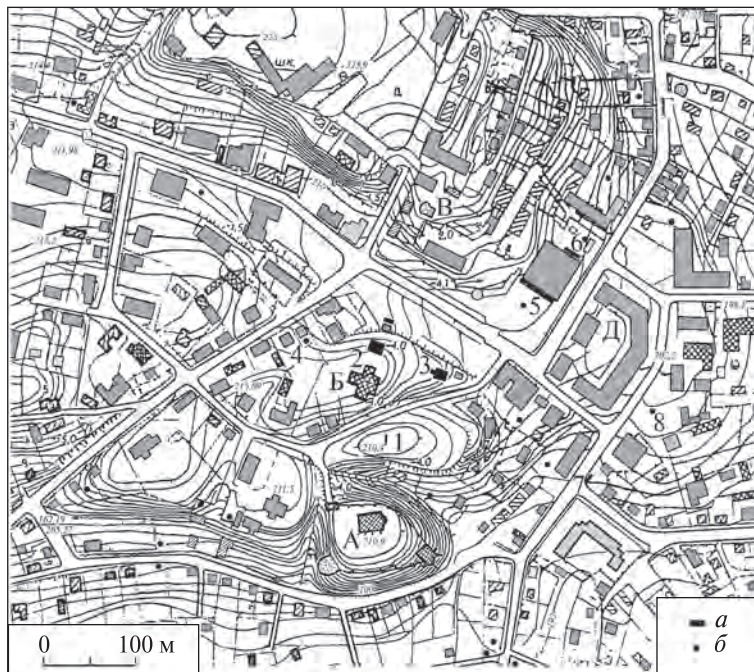

Рис. 1. План центральної частини м. Острога з позначеними розкопками та шурфами: 1 — вул. Академічна; 2 — на північ від костелу; 3 — вул. Академічна, 12; 4 — вул. Князів Острозьких, 12; 5, 6 — проспект Незалежності, 3; 7 — на розі вул. М. Островського і Д. Яворницького; 8 — вул. М. Островського. Буквами позначені: А — Богоявленський собор; Б — костел Успіння Богородиці; В — Луцька брама; Г — Татарська брама; Д — ринкова площа XVI—XVIII ст. Умовні позначення: а — розкоп; б — шурф

дерев'яний, а в кінці XVI — на початку XVII ст. його перебудували на мурований (Вихованець 2008, с. 177—182). Сучасного вигляду костел набув після реконструкції в кінці XIX ст. (Рычков 1989, с. 94—95). Розкоп 2004 р. розміщувався за 15 м на північ від костелу, його площа становила 300 м², а культурні нашарування мали потужність 2,3—3,5 м (Прищепа та ін. 2005). Від рівня сучасної денної поверхні до глибини 0,8—0,9 м простежено підсипки будівельного сміття, які сформувались у XIX—XX ст. Під ними залягав верхній культурний шар завтовшки 0,4—0,5 м, насичений матеріалами XV—XVIII ст. Нижче виявлено культурний шар слов'яно-руського часу X—XII ст., а на материк (жовтий лесоподібний суглинок) лежав щільний темно-коричневий ґрунт завтовшки до 0,6—0,7 м, у якому виявлено поодинокі речові знахідки трипільської культури.

Культурні шари та пов'язані з ними об'єкти на дослідженій ділянці добре збереглися, однак у східній частині розкопу вони були знищені ще до початку археологічних робіт. Досліджені об'єкти доби князів Острозьких (погріб, господарська будівля і ями різного призначення) датовані XVI — першою половиною XVII ст.

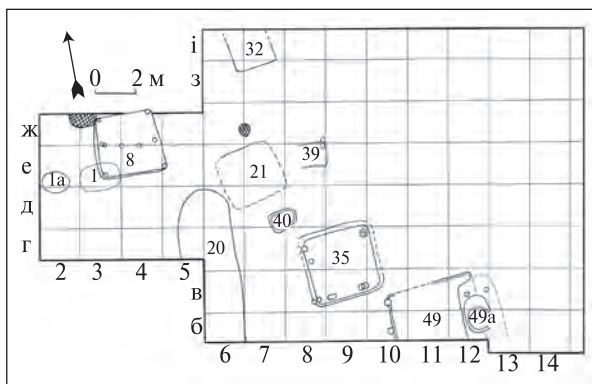

Рис. 2. План розкопу на вул. Академічний, 12 з позначеними об'єктами XV—XVII ст.

У північно-західній частині розкопу виявлено ділянку давнього оборонного валу, що був насипаний із суглинку в кінці X чи на початку XI ст. уздовж північного краю узвишся. Пов'язаний із цим валом рів простежено на гребені височини, за 75 м на захід від розкопу, під час археологічної експертизи на вул. Князів Острозьких, 12 (рис. 2, 4). Цей земляний вал часів Київської Русі використовувався у литовську добу для оборони пригородка з північного та західного боку. Як свідчить акт поділу володінь Василя-Костянтина Острозького 1603 р., він був доповнений дерев'яними конструкціями (парканом, баштами) (Описи Острожчини... 2004, с. 88, 94, 95).

Майданчик, де стояла Миколаївська церква (вул. Академічна, 12). Миколаївська церква вважається в історіографії однією з найдавніших острозьких церков (Вихованець 2008, с. 168—170). Її фундатором міг бути Данило Острозький, який згадується в джерелах починаючи з 1340 р., а помер, вірогідно, у 1376 р. (Яковенко 2008, с. 92—93). Перше повідомлення про Миколаївську церкву містить недатований дарчий запис в Євангелії князя Данила та його дружини Василиси на землю Чепелі — «ку святому Николе у Острозѣ». Разом з іншими фундашами острозької Святомикільської церкви цей запис був занесений до луцької гродської книги в 1634 р. (Тесленко 2013, с. 152—154). Під час пожежі в 1848 р. Миколаївська церква зазнала пошкодження, а в 1864 р. храм розібрали (Kardaszewicz 1913, s. 143).

Археологічні роботи 2008—2009 рр. були зумовлені необхідністю підготувати ділянку для будівництва нової церкви. У розкопі площею 334 м² досліджено культурні шари та об'єкти поселень первісної доби, слов'яно-руського часу, литовсько-польської доби (рис. 2) та по-

ховання XVI—XVIII ст. (рис. 3) (Прищеп, Позіховський, Бондарчук 2010).

Стратиграфія культурних нашарувань у розкопі подібна до тієї, яку простежено на ділянці поблизу костелу. Однак на майданчику Миколаївської церкви культурний шар XV—XVII ст. мав добру збереженість лише в західній частині розкопу (рис. 4, Б), а на інших ділянках він був порушований могильними ямами. Це темно-сірий м'який гумусний ґрунт завтовшки 0,4—0,6 м, розділений прошарками суглинку, вугілля і попелу, насичений різноманітними знахідками. Нижче залягали культурні шари слов'яно-руського часу X—XII ст. (рис. 4, Б) та мідного віку (рис. 4, Г).

Досліджено одинадцять об'єктів XV—XVII ст. (рис. 2). Це рештки житлових і господарських будівель із прямокутними котлованами (8, 21, 32, 35, 49), погріб (20), господарські ями (1, 1а, 39, 40, 49а). У культурному шарі зібрано також уламки гончарних посудин XIV ст. Слідів Миколаївської церкви виявити не вдалося. Основна її частина знаходилася за межами розкопу, а матеріальні рештки, вірогідно, було знищено під час спорудження тут великого будинку в кінці XIX — на початку XX ст.

Ділянка на пр. Незалежності, 3. Розміщується у старому місті, між давньою ринковою площею і Луцькою брамою. На цій ділянці стояв недобудований будинок культури, а в 2007 р. розпочався його демонтаж у зв'язку із запланованим будівництвом тут нового корпусу Національного університету «Острозька Академія». Одночасно з будівельними роботами було проведено археологічні експертизи та розкопки на площі близько 400 м² (Прищеп, Бондарчук, Позіховський 2010).

Розкоп на південний захід від старого котловану мав площу 170 м² (рис. 1, 5). Материк на цій ділянці знижувався на південний схід, у розкопі (завдовжки 35 м) різниця рівнів материка становила 3,0 м. У результаті багаторазового нівелювання території, рівень сучасної денної поверхні був близький до горизонтального, тому потужність культурних нашарувань збільшувалася вниз по схилу від 1,0 м до 3,5 м. У південно-східній частині розкопу під шаром порушеного ґрунту з будівельним сміттям XX ст. простежено культурний горизонт XIX — початку XX ст. (рис. 5, А). Нижче залягав культурний шар литовсько-польської доби завтовшки до 1,1—1,2 м (рис. 5, Б), він перекривав слов'яно-руський горизонт (рис. 5, В).

У південно-східній частині розкопу досліджено підвальну частину дерев'яного назем-

ного будинку 57 (друга половина XVI ст.), кам'яні фундаменти будівель 45, 63 і вхід до підвалу 23 (перша половина XVII ст.). Виявлено частину дороги, заощену камінням (рис. 5, Д). Її північно-східний край простежено на ділянці завдовжки близько 10 м. Заощення дороги перекриває нашарування, які сформувалися під час руйнації будівлі 57, і щільно прилягає до споруди 63, а значить бруківку поклали після того, як змурували фундамент цієї споруди. Сліди дороги простежено вздовж південно-західної стінки розкопу. Її напрямок визначає рівчак, заповнений уламками глиняного посуду, цегли, шматками печини, кістками тварин. Більшість знахідок мають характерну заглажену поверхню. Таким чином, виявлено сліди давньої вулиці, яка пролягала від ринкової площі до Луцької брами, в акті розподілу володінь 1603 р. ця вулиця названа Луцькою (Описи Острожчини... с. 89).

У розкопі поблизу північно-східної стіни нового навчального корпусу (рис. 1, б) досліджено дві господарські ями, у заповненні яких зібрано глиняний посуд другої половини XIV — початку XV ст. Таке датування підтвер-

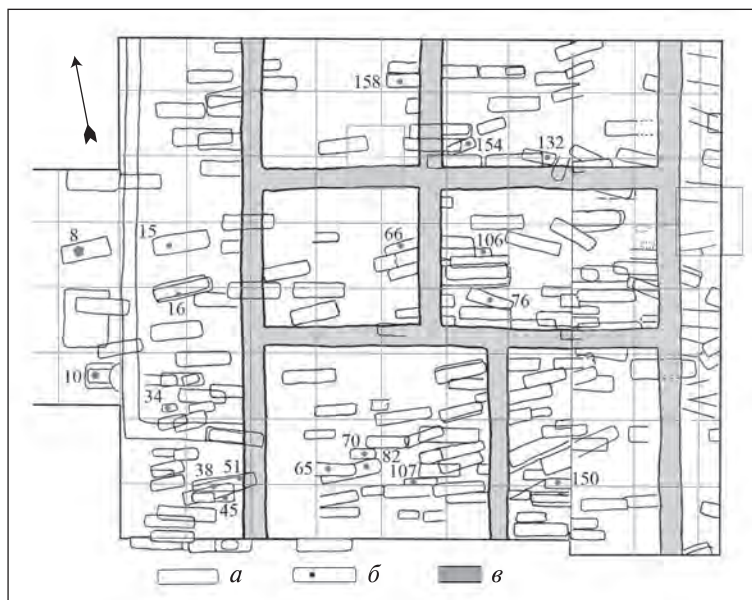

Рис. 3. План розкопу на вул. Академічній, 12 з позначеними похованнями XVI—XVIII ст.: а — могильні ями; б — поховання з монетами; в — фундаментні рови будинку першої половини XX ст.

джують знахідки в культурному шарі золотоординської мідної монети й перстня із солярним знаком на щитку, аналогії якому відомі з Новгороду (Седова 1981, с. 135). Відкрито також частину будівлі із нішоподібною округлою піччю діаметром 1,3 м, у ній для заощення череня використали уламки горщиків XV ст.

Ділянка на вул. М. Островського. На південний схід від ринкової площі (рис. 1, 8) в шур-

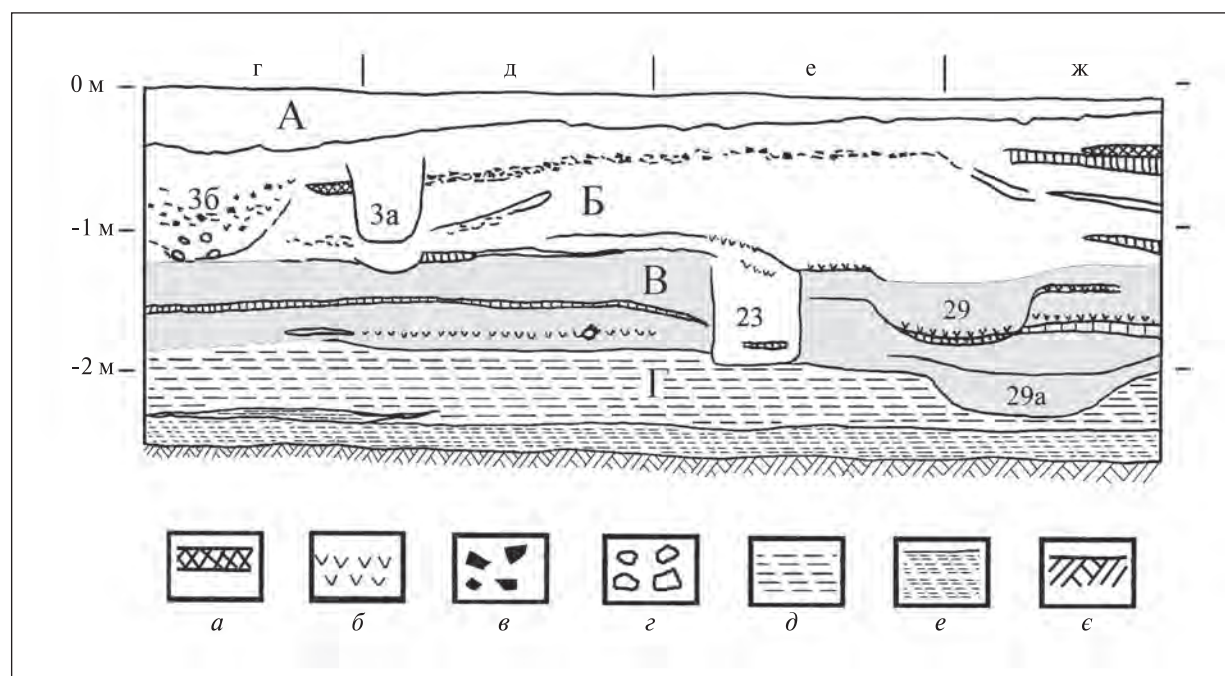

Рис. 4. Профіль західної стінки розкопу в м. Острозі на вул. Академічній, 12: а — черинь печі; б — вугілля і попіл; в — цегла; г — каміння; д — коричневий щільний ґрунт; е — передматериковий шар; е — материк

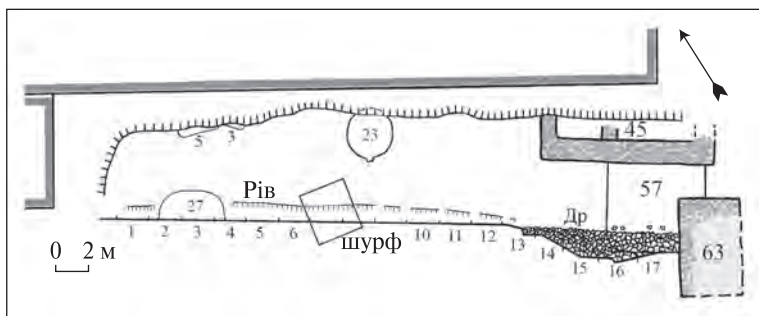

Рис. 5. План розкопу 8 на проспекті Незалежності, 3 в м. Острог

фі археологічної експертизи виявлені культурні нашарування товщиною 4,5 м. Культурний шар XVI—XVIII ст. залягає на глибині від 1,6 м до 2,5 м. Нижче, на глибині 2,5—4,2 м, простежено чорний м'який однорідний ґрунт. У верхніх пластах він насичений керамікою X—XIII ст. (до глибини 3,5 м), а в нижніх товщах трапилися знахідки мідного віку.

Ділянка на Новому місті (вул. Згоди, 7). Розташована на західному схилі мисоподібного виступу правого берега р. Вілії. На площі 32 м² вивчалися культурні нашарування потужністю до 1,3—1,4 м. Зібрані матеріали свідчать про заселеність цієї території у фінальному палеоліті, мідному, бронзовому і ранньому залізному віках, а також ранніми слов'янами в VIII—X ст. (Прищепа, Позіховський, Чекурков 2006). Досліджено рештки кузні другої половини XVI—XVII ст. із залишками горна. Навколо глинобитного горна простежено шар, насичений уламками глиняних сопел, вугіллям, залізними шлаками, фрагментами керамічного посуду, металевими виробами та заготовками, монетами XVII ст.

Житлові та господарські будівлі. У Острозі на розкопаних ділянках культурного шару не збереглися речі органічного походження. Відповідно відсутні дані для характеристики дерев'яних наземних конструкцій. Більше інформації вдалося зібрати про заглиблені частини будинків — підкліті. Це чотирикутні котловани зі стінами завдовжки 3,0—6,0 м, їхня глибина від рівня виявлення становила 1,0—2,0 м, а площа 9,0—30 м².

На майданчику Миколаївської церкви найкраще зберігся котлован будівлі 8 другої половини XVI ст. (рис. 2). Він мав розміри 3,20 × 2,95 м і глибину 1,0 м від рівня ви-

явлення. На дні котловану простежено ямки від стовпів, які утримували дерев'яну обшивку стін. У заповненні будівлі зібрано численні уламки гончарних посудин. Серед знахідок слід відмітити фрагменти горщикоподібних і коробчастих кахель, уламки цегли-пальчатки. Також знайдено залізні цвяхи, навісний замок, вудила, підкови від чобіт і монету (два денарії 1570 р.).

Досліджена в південно-західному розкопі на пр. Незалежності, 3 будівля 57 (рис. 5) була зруйнована пожежею. У котловані виявлено обгорілі дерев'яні конструкції стін і велику кількість речових знахідок. Спочатку квадратний котлован мав стіни завдовжки близько 6,0 м і глибину 2,3—2,5 м від рівня виявлення. Після перебудови новий котлован став значно меншим (4,0 × 4,2 м), а долівку підняли на 0,15—0,20 м, підсипавши шар материкового суглинку. Рештки обгорілих дерев'яних стін простежені вздовж усіх чотирьох стінок котловану. Вони були складені із горизонтально покладених напівколог і підтримувались вертикальними стовпами. Керамічні вироби із заповнення котловану будівлі 57 представлені уламками посуду та коробчастими кахлями. Окрім кахель зібрано також інші прикраси печі: верхівку, фігурку пташки, велику напівсферичну пластину із рельєфним орнаментом, черепицю. Речові та монетні знахідки дозволяють датувати будівлю 57 серединою — другою половиною XVI ст.

Подібні підкліті будівель XV—XVII ст. виявлено і на інших поселеннях Волині, зокре-

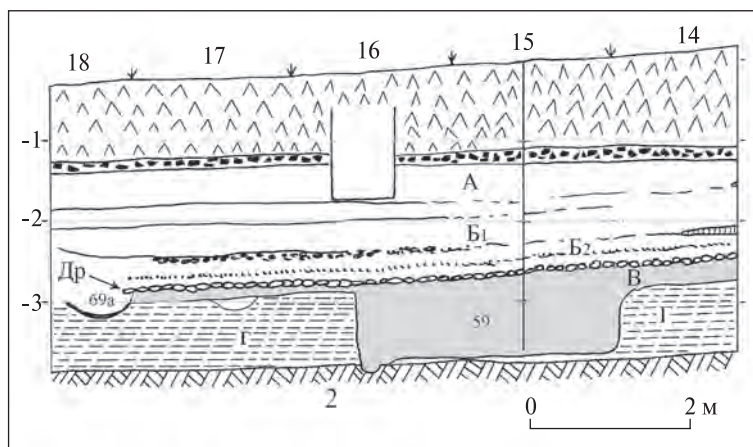

Рис. 6. Стратиграфічний профіль ділянки розкопу 8 на проспекті Незалежності, 3: А — сірий ґрунт із матеріалами XIX — початку XX ст.; Б — бурий ґрунт, насичений знахідками XVI—XVIII ст.; В — темно-коричневий ґрунт із знахідками X—XII ст.; Г — коричневий однорідний ґрунт без знахідок

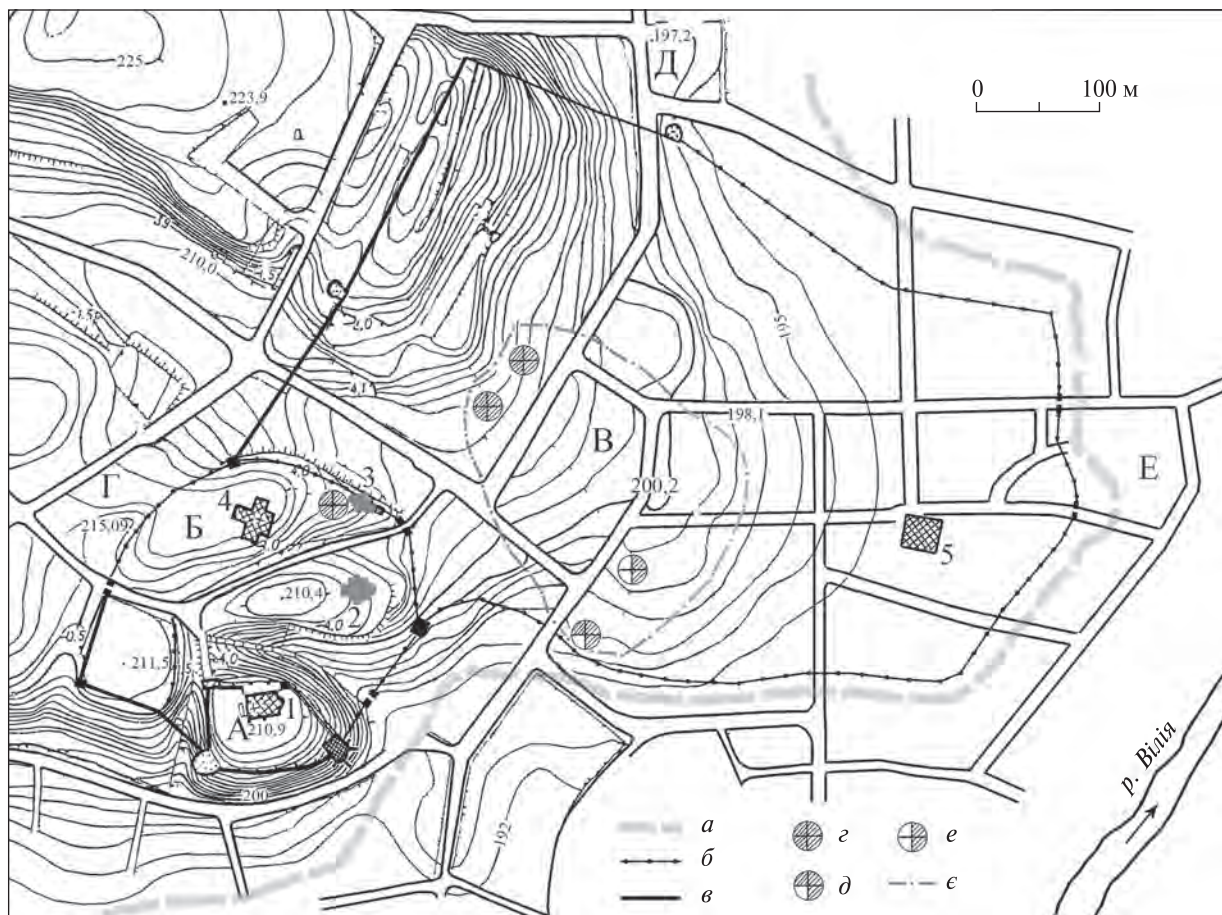

Рис. 7. Топографія Острога кінця XVI — початку XVII ст.: А, Б — замок; В — місто. Передмістя: Г — Загородя; Д — Татарське (Зерванське); Е — Заріччя. Цифрами позначені: 1 — Воскресенська церква; 2 — Успенська церква; 3 — Миколаївська церква; 4 — костел Успення Богородиці; 5 — синагога. Умовні позначення: а — старе русло р. Грабарки; б — паркан; в — оборонна кам'яна стіна. Ділянки з культурним шаром: г — XIV—XVII ст.; д — XV—XVII ст.; е — XVI—XVII ст.; є — територія поселу в кінці XIV—XV ст.

ма в Дорогобужі, Дубно, Рівному, Пересопниці (Прищепа 2001; Прищепа, Чекурков, Ткач 2010; Прищепа, Чекурков, Ткач 2010а; Прищепа, Харковець 2013). Будівлі на підкліті досліджені в багатьох містах Білорусі (Калядзінські 2001 с. 34—35).

Згодом на цій ділянці було зведено будівлю 45. Вона мала потужні фундаменти, муровані з місцевого пісковика на піщанисто-вапняному розчині, але їх значною мірою зруйнували під час будівельних робіт у 1988 р. Повністю збереглась ділянка фундаментів під південно-західною стіною, довжиною 10,6 м і шириною на рівні виявлення 1,35—1,45 м (рис. 5). Фундамент розширюється до низу, так що на рівні підоснови він на 0,15—0,25 м ширший, ніж у верхній частині. Збережена висота фундаменту 3,55 м.

Подібний за технікою мурування фундамент мала споруда 63, що знаходилась за 1,6—1,7 м на південний захід від південного кута будівлі 45. Цей прямокутний у плані фундамент,

розмірами 3,70 × 5,75 м, мав похилі стінки, що розширювались донизу.

Обидві споруди датовані першою половиною XVII ст. Технічні характеристики фундаментів будівлі 45 (глибина залягання, товщина стін) дозволяють зробити висновок, що наземна її частина теж була мурованою. Муровані будинки (кам'яниці) в Острозі згадуються в писемних джерелах, зокрема в акті розподілу володінь 1603 р. (Описи Острожчини... 2004, с. 95). Дослідження споруди 63 не завершене, припускаємо, що це міг бути фундамент прибудови до кам'яниці, або іншої споруди.

У різних частинах міста виявлено погребі XVI — першої половини XVII ст. Погріб із розкопу поблизу костелу складався з вхідного коридору із вирізаними в ґрунті сходами та підземелля. Довжина заглибленої в материк ділянки коридору близько 4 м, підземне приміщення було зорієнтоване під прямим кутом до коридору, його розміри 5,0 × 1,6—2,0 м, дно знаходилось на 2,0 м нижче рівня материка.

Подібний за плануванням погріб (20) поблизу Миколаївської церкви був значно більшим. У межах розкопу відкрито частину підземелля розмірами 7,5 × 2,4 м. В обох випадках вузькі тильні стіни приміщень були округлі в плані. На проспекті Незалежності, 3 розкопано вхід до погребу (23). Він був округлий у плані, вертикальний, звужувався до дна, мав глибину 6,0 м від рівня виявлення.

Кладовище поблизу Миколаївської церкви. Відкрито понад 220 християнських поховань (рис. 3). Глибина могильних ям від рівня сучасної денної поверхні 1,3—2,0 м. Окремі могильні ями були значно глибшими (до 3,5 м). Померлих клали випростаними на спині, руки складені на грудях чи на животі, орієнтовані вони переважно на захід. Виявлено могили, які зорієнтовані на південний захід і на північний захід. Цвинтар використовували тривалий час, на окремих ділянках простежено кілька ярусів захоронень (до чотирьох). Більшість з них — безінвентарні. В окремих могилах було виявлено монети XVII ст., гудзики, застібки, перстні, намисто, медальйон. Більшість поховань датуються за стратиграфічними спостереженнями та інвентарем XVI—XVIII ст.

Елементи планової структури та їхній розвиток. Співставлення різних видів джерел (археологічних, писемних, картографічних) дозволяє зробити висновок, що відкрита під час розкопок лінія оборони окільного міста XI—XIII ст. була використана князями Острозькими для будівництва укріплень пригородка, доповнена парканом і посилена дерев'яними баштами (Прищепа, 2008).

У розкопі на майданчику Миколаївської церкви простежено, що житлові та господарські будівлі XV—XVI ст. стояли на значній відстані на захід від церкви. Вірогідно, вони визначають західний край церковного подвір'я. Встановлено, що в XVII ст. площа цвинтаря

значно розширилась у західному напрямку, для захоронень були використані ділянки, раніше зайняті житловою забудовою.

На пр. Незалежності, 3, на північний захід від ринкової площі, виявлено сліди вул. Луцької і досліджено рештки будинків XVI — першої половини XVII ст. — дерев'яного на підкліті (57) і кам'яниці (45).

Колекції речових знахідок XIV—XVII ст. включають вироби із глини, металів, каменю, кістки, скла. Ранні комплекси другої половини XIV — початку XV ст. знайдено лише на подвір'ї Миколаївської церкви і на пр. Незалежності, 3 (рис. 7). Культурні нашарування і об'єкти XV — початку XVI ст. досліджено на більшості ділянок, де проводились археологічні розкопки (за винятком Нового міста). Найбільш насиченими знахідками виявились культурний шар і об'єкти другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Багаторічні дослідження в регіоні центрів удільних князівств епохи Київської Русі Дорогобужа і Пересопниці засвідчили, що після монголо-татарських погромів середини XIII ст. спостерігається занепад цих міських центрів, але на окремих ділянках посадів у другій половині XIII—XIV ст. життя відроджується. Подібні тенденції простежуються і в Острозі. Найбільш виразні сліди поселення XIV ст. виявлено на пр. Незалежності, 3, на північний захід від ринкової площі. У часи Данила Острозького, у 40—60-х рр. XIV ст. розбудовується замок у межах дитинця й окольного міста домонгольського часу та зростає поселення на північний схід від замку (рис. 7, є). Археологічні джерела підтверджують і доповнюють повідомлення писемних джерел про розвиток Острога у кінці XVI — першій половині XVII ст. Значно зростає площа міста і щільність забудови навколо Ринку, розбудовується передмістя.

Атаманенко В. Описи Острожчини кінця XVI — початку XVII ст. як історичне джерело // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог, 2004. — Вип. 4. — С. 106—115.

Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Рівенської обл. в 1957 р. // НА ІА НАНУ. — 1957/33.

Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р. // НА ІА НАНУ. — 1958/37.

Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи». 15—17 жовтня 2008 р. — Острог, 2008. — Вип. 13. — С. 160—204.

Годованок О.М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — С. 318—322.

Калядзінскі Л.У. Масавае жыллё і гаспадарчыя пабудовы // Археалогія Беларусі. Т. 4. Помнікі XIV—XVIII ст. — Мінск, 2001. — С. 32—46.

- Описи Острожчини* другої половини XI — першої половини XII століття. — Острог, 2004.
- Прищепя Б.А. Матеріальна культура волинського замку XIV—XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа) // *Острогіана в Україні і Європі. Мат-ли міжнар. наук. симпозиуму.* — Старокостянтинів, 2001. — С. 223—232.
- Прищепя Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л. Археологічні роботи в Острозі на Проспекті Незалежності, 3 // *АДУ* 2008 р. — К., 2010. — С. 240—242.
- Прищепя Б.А., Харковець Ю.І. Роботи на ділянці М.В. Федоришина у с. Пересопниця // *АДУ* 2012. — К.; Луцьк, 2013. — С. 310—311.
- Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Бондарчук О.А. Дослідження в Острозі по вул. Академічний, 12 // *АДУ* 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 335—337.
- Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіня Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // *АДУ* 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 262—265.
- Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Чекурков В.С. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі // *АДУ* 2004—2005 рр. — К.; Запоріжжя, 2006. — С. 311—315.
- Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Дослідження в Дубно по вул. Замковій, 10 // *АДУ* 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 338—340.
- Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Продовження досліджень у м. Рівне // *АДУ* 2009. — К.; Луцьк, 2010а. — С. 341—342.
- Ричков П.А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. Випуск 2.* — Рівне, 2010. — С. 5—28.
- Рычков П.А. Дорогами южной Ровенщины. — М., 1989.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.
- Тесленко І. Фундуш острозької Микільської церкви XIV—XVII ст. // *Острозька давнина. Науковий збірник.* — Остріг, 2013. — Вип. 2. — С. 147—174.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — К., 2008.
- Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wolynia. — Warszawa; Kraków, 1913.

Надійшла 06.12.2015

Б.А. Прищепя

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСТРОГА ВРЕМЕН КНЯЗЕЙ ОСТРОЖСКИХ

В XX в. археологические коллекции с территории Острога были сформированы во время небольших разведочных работ и за счет поступлений случайных находок. Осуществленные в 2004—2013 гг. археологические исследования города позволили значительно расширить круг источников для изучения ранних этапов развития поселения. Интересные материалы получены для характеристики разных сторон жизни города времён князей Острожских. Раскопки проведены на площади 1100 м² в разных частях Острога: на территории замка, в городе и в предместьях.

Исследованы жилые и хозяйственные постройки, кладбище возле Николаевской церкви, уточнено место расположения северного участка укреплений пригородка, выявлены следы улицы Луцкой, которая соединяла площадь Рынок и Луцкие ворота. У северного края пригородка открыт участок оборонного вала околного города времён Киевской Руси. В эпоху князей Острожских этот вал был использован для сооружения оборонной линии пригородка. Жилища XV—XVII вв. были наземными, некоторые имели также четырехугольный котлован (подклеть) площадью от 9,0 до 30 м². Рядом с жилищами исследованы погребя, хозяйственные постройки и ямы. Сформированные коллекции вещевых находок XIV—XVII вв. включают изделия из глины, металлов, камня, кости, стекла. Комплексы XIV в. найдены возле Николаевской церкви и на проспекте Независимости, 3. Культурные слои и объекты XV — начала XVI в. исследованы на всех участках, где были проведены раскопки (за исключением Нового города). Наиболее насыщенными находками оказались культурный слой и объекты второй половины XVI — первой половины XVII в.

Б.А. Pryshchepa

ARCHEOLOGICAL RESEARCHES OF OSTROH IN THE PERIOD OF OSTROZKI PRINCES

In the 20th century, archeological collections from Ostroh area were formed as a result of small archaeological prospecting and occasional findings. Archeological research of the city in 2004—2013 allowed expanding significantly the source base for the study of the early stages of the settlement's development. New materials were discovered to characterize various

aspects of city life in the period of Ostrohski princes. Excavations were held within the territory of 1100 m² in different parts of Ostroh: in the castle area, in the town, and in the suburbs.

The exploration included accommodation and utility buildings and the cemetery near the St. Nicholas Church; the author also specified the location of the northern part of suburbs fortifications; found out the remains of Lutsk Street which joined the market square and the Lutsk gate. In the northern part of the suburbs, the author discovered the section of the town's defensive wall of Kyiv Rus period. This wall was used to construct the suburbs defensive line in the period of Ostrohski princes. Accommodation buildings of the 15th—17th centuries were on the surface, some of them had a square foundation pit (subterranean room) with an area from 9,0 to 30 m². Cellars, utility buildings and pits were explored near accommodation buildings. The collections of archeological findings of the period from the 14th to the 17th centuries include objects made of clay, metals, stone, bone, and glass. The 14th century assemblages were found only near the St. Nicholas Church and at 3, Nezalezhnist Avenue. Cultural layers and objects of the 15th and the beginning of the 16th centuries were found at all sections of archaeological exploration (with the exception of New Town). The cultural layer and objects of the second half of the 16th and the first half of the 17th centuries contained the largest number of archeological findings.

В.В. Панченко

МЕЦЕНАТСТВО І СПОНСОРСТВО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В УКРАЇНІ

Проаналізовано проблематику питання благодійності в частині збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Ключові слова: благодійництво, меценатство, історико-культурна спадщина, культура благодійності.

Серед багатьох проблем, які чекають свого вирішення в збереженні історико-культурної спадщини України важливе місце посідають питання залучення коштів для здійснення першочергових заходів у справі охорони, ремонту, консервації, реставрації, дослідження пам'яток архітектури, мистецтва та музейних цінностей.

У складних умовах сьогодення, коли фінансування цих робіт із державного бюджету є мінімальним, а в деяких випадках взагалі призупинилося, єдиний вихід для збереження вітчизняних пам'яток національно-культурного надбання вбачається у сфері благодійництва, меценатства та спонсорства.

Проблема благодійності не є новою для вітчизняної та закордонної історіографії. Її аналізу та пошуку оптимального вирішення присвятили свої роботи В. Бакальчук, О. Кузьмук (Бакальчук, Кузьмук, с. 1—3), Д. Бертнев, В. Боршев (Бертнев, Боршев, Генієва, с. 1—23);

О. Гриценко (Гриценко 2000, с. 3—10), А. Розе (Розе, с. 1—6), Л. Чупрій (Чупрій, с. 1—10) та ін. У центрі їхніх робіт знаходиться стурбованість недостатнім, а іноді й суперечливим правовим, політичним і соціокультурним вирішенням питань благодійності в справі збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Метою цієї статті є ознайомлення зі станом вітчизняної благодійності та зарубіжного меценатства для пошуку найкращих шляхів їхнього розвитку в Україні.

Загальновідомо, що в XIX — на початку XX ст. благодійництво і меценатство було досить поширеним видом діяльності українських промисловців: Г. Галагана, М. Терещенка, Б. Ханенка, І. Харитоненка та багатьох інших. Завдяки їхній діяльності було відкрито ряд навчальних закладів, музеїв, книгозбірень, храмів і громадських споруд. Окрім того, в Україні була сформована своєрідна культура благодійності, коли підприємці, торговці, військові та політичні діячі спрямовували зусилля на допо-

могу багатьом історико-культурним закладам (Чупрій, с. 1—2).

На сьогодні благодійництво регулюється Законом України від 05 липня 2012 р. № 5073 «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (зі змінами). Відповідно до ст. 1 нормативного документа:

— благодійна діяльність — це добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара;

— благодійною організацією є юридична особа приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність у одній чи кількох сферах, визначених цим Законом, як основну мету її діяльності;

— благодійником є дієздатна фізична особа або юридична особа приватного права (у тому числі благодійна організація), яка добровільно здійснює один чи декілька видів благодійної діяльності.

У цьому Законі також зазначено, що меценатська діяльність — це благодійна діяльність у сферах освіти, культури та мистецтва, охорони культурної спадщини, науки і наукових досліджень, яка здійснюється у порядку, визначеному цим документом та іншими законами України.

На сьогодні поряд із цим Законом діють й інші законодавчі та підзаконні акти, які регламентують благодійну діяльність, зокрема її фінансову сферу. Це Цивільний кодекс України, Податковий кодекс України, Закон України від 14.12.2010 № 2778 «Про культуру», Закон України від 22 жовтня 1999 р. № 1192 «Про гуманітарну допомогу», Постанова Кабінету Міністрів України від 04.08.2000 № 1222 «Про затвердження Порядку отримання благодійних (добровільних) внесків і пожертв від юридичних та фізичних осіб бюджетними установами й закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури, науки, спорту та фізичного виховання для потреб їхнього фінансування» та ін. Частина норм наведених законодавчих та нормативно-правових актів уже є застарілими та потребують узгодження з реальністю сьогодення.

Серед найбільш значимих недоліків законодавчої бази про благодійність слід виокремити наступні: питання щодо оподаткування благодійної діяльності, надання податкових пільг індивідуальним донорам і звільнення від

оподаткування доходів бенефіціарів-фізичних осіб. Усунення цих правових колізій сприятиме адаптації національного законодавства до норм права Європейського Союзу.

Дослідження, проведені науковцями, засвідчують, що для приведення у відповідність українських правових норм до європейських потрібно здійснити ряд кроків. До них належать податкові пільги для благодійників і меценатів, звільнення від оподаткування благодійних внесків різних форм, визначення особливості правового статусу благодійних фондів та установ, меценатів і спонсорів (Государственная..., 2003, с. 23—36).

При внесенні подібних змін слід також звернутися до здобутків європейського та міжнародного законодавства. Наприклад, **відсоткової філантропії**, яка полягає в переадресації певного відсотку сплаченого податку на культурні потреби конкретної організації; **венчурної філантропії** — благодійній діяльності в партнерстві з певним колом організацій із чіткими культурними цілями; **ендавменту** — сумі коштів або цінних паперів у банках, з яких дивіденти нараховуються, як благодійний внесок, у певну культурну установу (Бакальчук, Кузьмук, с. 2).

Європейський і світовий досвід показує, що ефективна модель розвитку національної культури спирається на використання альтернативних джерел та нових підходів щодо фінансового забезпечення. В умовах ринку сфера економіки не може розраховувати лише на державне забезпечення. У збереженні історико-культурної спадщини значну участь беруть корпорації, приватні кампанії тощо. У економічно розвинених країнах все більше уваги приділяють **фандрейзингу** (налагодженню зв'язків культури та бізнесу) й застосуванню «специфічних» податків за благодійність. Завдяки цьому залучаються позабюджетні кошти для реалізації мистецьких проєктів і для підтримки діяльності організацій культури (Бакальчук, Кузьмук, с. 2—3; Бертнев, Борщов, Генієва, с. 1—10; Зонтаг, с. 1—3; Общественная... 2002, с. 1—10; Розе, с. 1—3).

Практику фандрейзингу вперше було застосовано в США, згодом у Франції та Австрії, що дозволило цим країнам значно скоротити бюджетне фінансування закладів культури. Створені умови дозволили благодійникам профінансувати 2/3 закладів культури. Разом із тим, у цих країнах виникли незалежні організації, які здійснюють посередництво між державою, культурою та бізнесом. Вони посилюють під-

тримку культури комерційним сектором і урядовим фінансуванням, залучають додаткові кошти для позабюджетного виділення коштів та сприяють комерційним інтересам компаній, які вкладають фінанси в культуру (Государственная... 2003).

Досить дієвим фактором покращення фінансового клімату для установ та закладів галузі культури є запровадження податкових пільг, що сприяє надходженню від комерційного сектору додаткових коштів на різноманітні потреби пам'яток історико-культурної спадщини національного та місцевого значення. Як свідчить досвід Великобританії та Бельгії, стимулювання спонсорства шляхом вилучення суми витраченої на рекламу та маркетингові операції, з обсягів, які обкладаються податками, є досить дієвим і ефективним засобом (Бакальчук, Кузьмук, с. 1—3).

Ще одним важливим кроком у позабюджетному фінансуванні культурних закладів є створення іміджу престижності, позиціонування державою благодійництва як методу формування національно-свідомої компанії, що вболіває за національну культуру (Чупрій, с. 5—8).

До інших міжнародних заходів по заохоченню благодійності та спонсорства також належать нагородження спеціальними преміями за допомогу в збереженні та охороні історико-культурних пам'яток. Наприклад, премія «Les Oscars» щорічно вручається благодійникам у Франції. Там же діє програма «корпоративного меценатства», яка дозволяє компаніям покращити свій імідж шляхом некомерційної підтримки закладів культури (Общественная... 2002).

Поширеною формою співробітництва бізнесу та культурних установ в окремих країнах Європи є надання меценатам безкоштовних квитків на мистецькі акції, можливість використання приміщень для корпоративних цілей компанії-донора тощо.

Здійснення благодійних акцій у США та Західній Європі спирається на тривалість у часі. За століття в родинах мільйонерів та заможних мешканців склалися певні традиції, які завдяки сучасним інноваціям продовжують розвиватися та удосконалюватися. Зовсім інша ситуація існує в країнах пострадянського простору, де традиції благодійництва, спонсорства і меценатства були втрачені.

Сучасні вітчизняні олігархи та їхні родини знаходяться лише на початковому шляху благодійництва. Більшість виділяє фінансові ресурси на будівництво лікарень, притулків, допомогу

збіднілим прошаркам суспільства тощо. Діяти українські мільярди воліють через різноманітні благодійні фонди, які мають різні завдання і досить часто не пов'язані зі збереженням історико-культурної спадщини. Окрім того, деякі благодійні фонди займаються реалізацією ряду проектів, які досить часто спрямовані не на збереження національної культурної спадщини, а на створення амбітних колекцій, в яких зберігаються археологічні, нумізматичні мистецькі раритети, що не завжди мають законне походження.

Разом із тим, українські олігархи, займаючись благодійністю, роблять це не завжди безкорисно. Відсутність належного законодавства не дає їм можливості отримати податкові пільги. Тому більшість благодійних акцій, якщо їх належним чином проаналізувати, є виконанням певних зобов'язань і реверансів перед політичним керівництвом країни з метою отримання за це гарантій для бізнесу та окремих переваг у політичній сфері. Усе це засвідчує, що для справжньої благодійності в країні потрібні не лише система пільг, а й широка інформація про меценатів і виховання їх у різних соціальних групах.

Зрозуміло, що Україна, як і кожна європейська держава, визначає власну культурну політику відповідно до цінностей, завдань та культурних переваг свого народу. Принципи державної політики у сфері культури втілюються у взаємодії між урядом і громадськістю та реалізуються в конкретних культурних, музейних і виставкових проектах. Домінантами прийнятими та схваленими міжнародною спільнотою є широке залучення благодійників, меценатів і спонсорів до фінансування історико-культурної спадщини й обрання власної моделі подібної співпраці.

Слід додати, що відповідно до п'ятого видання Світового рейтингу благодійності (World Giving Index), випущеного 18 листопада 2015 р. британською організацією Charities Aid Foundation, Україна знаходиться лише на 103 місці з рейтингом благодійності 23 %. Це на одну позицію гірше, ніж минуло разу (102 місце) (Сравнительный... 2000), але все одно значно краще за позицію, з якої стартувала наша країна — 153, передостаннє місце. Україна поділяє своє теперішнє місце разом із Беніном, Боснією та Герцеговиною, Естонією і Нагорним Карабахом.

У п'ятому виданні Світового рейтингу благодійності розміщена інформація про благодійність у світі за 5 років (з 2009 р. по 2013 р.).

Рейтинг враховує дані з 135 країн світу, що були зібрані протягом 2013 р.

Відповідно до окремих напрямів благодійної діяльності Україна посідає: 123 місце за обсягом пожертв, 43 місце за об'ємом волонтерської роботи і 118 місце за обсягом безпосередньої допомоги.

Цей рейтинг проводився упродовж одного місяця 2013 р. (згідно з методикою) і, скоріше за все, це сталося до подій Революції Гідності. Тому зазначені цифри не відображають у повній мірі хвилю волонтерства та благодійності в Україні, що мали місце у кінці 2013—2014 рр. (Мировой... 2014).

Бакальчук В., Кузьмук О. Зарубіжний досвід залучення позабюджетних коштів на розвиток культури. (Електронний ресурс). — Режим доступу до статті: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/February/2htm>

Бертнев Д., Борщев В., Геніева Е. и др. Современное меценатство: надежды и реальность. (Електронний ресурс). — Режим доступу до статті: <http://magazines.russ.ru//znamia/1999/7/konfer.html>

Государственная поддержка искусства в структуре культурной политики США // Культура в современном мире. — 2003. — Вып. 4.

Гриценко О.А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. — К., 2000.

Зонтаг А. Немецкие меценаты реанимируют памятники старины. (Електронний ресурс). — Режим доступу до статті: <http://www.dw.com/ru/>

Общественная поддержка культуры во Франции, Германии, Норвегии, Канаде // Культура в современном мире. — 2002. — Вып. 5.

Розе А. Опекун для носорога. (Електронний ресурс). — Режим доступу до статті: <http://www.rg.ru/2012/03/12/german.html>

Сравнительный анализ культурной политики Соединенных Штатов и Японии // Панорама культурной жизни зарубежных стран. — 2000. — Вып. 7—8.

Чупрій Л. Роль спонсорства і меценатства у відродженні історико-культурної спадщини в контексті реалізації гуманітарної політики держави. (Електронний ресурс). — Режим доступу до статті: social-science.com.ua/article/647

Чупрій Л. Оптимізація державної політики Української держави в сфері культури (Електронний ресурс). — Режим доступу до статті: bulava.in.ua/chupriy_optymizatsiya_kultura.html

Мировой рейтинг благотворительности 2014, Режим доступу до статті http://vboabu.org.ua/img/forall/mirovoi_reiting_blagotvoritelnosti_2014.pdf

А.В. Костенко, А.В. Шевченко

І.В. ФАБРИЦІУС (1882—1966 рр.): АРХЕОЛОГ ТА МУЗЕЄЗНАВЕЦЬ

На основі невідомих раніше архівних джерел та опублікованої літератури відтворено життєвий та науковий шлях археолога Ірини Василівни Фабриціус.

Ключові слова: І.В. Фабриціус, В.І. Гошкевич, історія археології, музейна археологія.

У січні 2016 р. українська археологічна наука відзначала сумний ювілей. П'ятдесят років тому, на 84-му році життя, не стало Ірини Василівни Фабриціус, видатного українського археолога та музеєзнавця.

Попри великий вклад І.В. Фабриціус в археологічну науку, її життя та науковий доробок розглядалися у вітчизняній літературі лише побіжно. Коло значимих публікацій обмежується некрологом Л.М. Славина (Славин 1966) та коротким біографічним нарисом М.П. Оленковського (Оленковський 2000). До окремих аспектів біографії І.В. Фабриціус — родинної історії, співпраці з європейськими дослідниками та участі в роботі редакції херсонської газети «Юг» — зверталися і автори (Костенко 2015; 2015а; Шевченко 2015), але цілісна біографія І.В. Фабриціус в українській науковій літературі досі не створена.

У той же час існує ряд неопублікованих джерел, що дозволяють з'ясувати невідомі раніше моменти. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського наявні матеріали про призначення І.В. Фабриціус директором Херсонського історико-археологічного музею (ХІАМ) в 1925 р. (Гошкевич 1925). У Науковому архіві Археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею (ХОКМ) зберігається «Життєпис Фабриціус Ірини Василівни» (Фабриціус, Гошкевич 1983). Текст життєпису до 1945 р. уклала сама І.В. Фабриціус, згодом він був відредагований та доповнений її донькою К.В. Гошкевич, а в 1983 р. переданий нею до музею.

Разом з іншими джерелами та публікаціями маємо комплекс матеріалів, які дозволяють

повністю простежити життєвий шлях І.В. Фабриціус на тлі непростой доби, поєднавши її родинну історію з історією багаторічної наукової та науково-адміністративної праці.

Родина І.В. Фабриціус

І.В. Фабриціус народилася 17 травня 1882 р. в Києві. Її батько — астроном Вільгельм (Василь Іванович) Фабриціус (1845—1895 рр.). Про його походження відомо мало. У копії формулярного списку батька, яку в 1900 р. Університет святого Володимира видав І.В. Фабриціус, зазначалося, що він був «сином вчителя». Після завершення навчання у Гельсінгфорському університеті у 1869—1871 рр. Вільгельм Фабриціус працював асистентом університетської обсерваторії, у 1871—1873 рр. займав посаду астронома-спостерігача в Бонні, а в 1874—1876 рр. — астронома-обчислювача в петербурзькій Пулковській обсерваторії. У 1876 р. Вільгельмові Фабриціусу запропонували посаду приват-доцента Київського університету святого Володимира, і з цього часу його життя пов'язане лише з Києвом.

Мати — Варвара Амосівна (рис. 2), була домогосподаркою. Її родовід лишається невідомим, напевне можна твердити лише, що вона походила із селянської родини. У 1890 р. сімейні негаразди спонукали В.А. Фабриціус покинути чоловіка, забравши з собою дітей. У цей час вона зближується з київським археологом та журналістом Віктором Івановичем Гошкевичем (1860—1928 рр.) (рис. 1).

Він був представником відомого українсько-білоруського роду, другим з чотирьох синів ректора Київської духовної академії Івана Антоновича Гошкевича (1824—1871 рр.). Завер-

шивши у 1881 р. навчання в Київській духовній семінарії, В.І. Гошкевич вступив на перший курс фізико-математичного факультету Університету святого Володимира. Тоді ж він одружується з Клавдією Андріївною Бакановською (1862/1864—? рр.), яка наступного року народжує йому доньку Катерину. Тим часом, з другого курсу В.І. Гошкевич перейшов на історично-філологічний факультет Університету, де став одним з учнів Володимира Боніфатійовича Антоновича (1830—1908 рр.). У період навчання В.І. Гошкевич працював: у 1880—1883 рр. — обчислювачем астрономічної обсерваторії Університету святого Володимира, а з 1882 р. — позаштатним кореспондентом кількох київських газет. Саме в астрономічній обсерваторії він познайомився з родиною Фабриціусів.

У 1884 р. університетська адміністрація звернула увагу на гурток молодих істориків, що під керівництвом В.Б. Антоновича студіював українську історію паралельно до офіційного курсу. Ці «нелегальні» заняття було припинено, а на учасників гуртка чекали суворі покарання. В.І. Гошкевича відрахували з третього курсу університету, відтоді він вивчає історію та археологію у вільний від роботи час. Проблеми були й у його родинному житті, він розлучається з К.А. Бакановською-Гошкевич.

У 1890 р. старший брат В.І. Гошкевича — Михайло Іванович — повідомив братові про вакансію секретаря Херсонського губернського статистичного комітету. Обставини, що склалися в Києві, спонукали В.І. Гошкевича прийняти цю пропозицію. Разом з ним до Південної України вирушає В.А. Фабриціус із дітьми: Федором (1876—1919 рр.), Леонідом (1878—1903 рр.) та Іриною. Уже після смерті 13 квітня 1895 р. Вільгельма Фабриціуса, В.А. Фабриціус офіційно бере шлюб з В.І. Гошкевичем (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 1).

У Херсоні під керівництвом вітчима Ірина почала вивчати археологію. Збір старожитностей та участь в експедиціях В.І. Гошкевича, вивчення археологічної літератури та зустрічі з вченими, які нерідко приїздили до вітчима — усе це сприяло її становленню як археолога. До того ж з першого року свого перебування в Херсоні В.І. Гошкевич працює над створенням і розбудовою першого в місті Археологічного музею, відтак Ірина мала змогу спостерігати і за практичною роботою батька в сфері музейної археології.

В 1900 р. І.В. Фабриціус завершила середню освіту, закінчивши 8 класів у II Херсонській жіночій гімназії із золотою медаллю та отримавши диплом домашнього вчителя.

Рис. 1. Віктор Іванович Гошкевич. З фондів ХОКМ

В.І. Гошкевич, з метою продовження освіти доньки, звернувся за порадою й допомогою до проф. С.М. Середеніна, одного з керівників Петербурського археологічного інституту. Але той у своєму листі відповів, що Інститут не може дати того, що дає практична робота під керівництвом В.І. Гошкевича (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 2).

В.І. Гошкевич запропонував Ірині продовжити навчання на Вищих Бестужевських жіночих курсах у Петербурзі. Напрямок навчання на курсах І.В. Фабриціус вибирала з двох варіантів: або математика, до якої в неї був хист, або ж історія, що безпосередньо пов'язана з археологією. Вона обрала курси історично-філологічного відділення, але в той час викладання історичних наук не було пов'язане ні з археологією, ні з історією матеріальної культури (про «доісторичні культури», які їй тоді цікавили, навіть не згадувалося). Тому в 1901 р., з першого курсу історично-філологічного відділення І.В. Фабриціус перейшла на фізико-математичне, де було обов'язковим проходження основ природознавства, без знань яких було важко працювати археологу. На другому курсі вона почала займатися безпосередньо математичними науками, але їй вистачало часу на подальше вивчення курсів хімії та геології, а на історичному відділенні упродовж чотирьох років навчання І.В. Фабриціус відвідувала лекції знаних істориків та археологів. До закінчення освітньої програми у 1904 р., І.В. Фабриціус протягом 1900—1904 рр. брала участь у студент-

Рис. 2. Варвара Амосівна Фабриціус-Гошкєвич. З фондів ХОКМ

ському русі, за що була неодноразово відрхована з курсів, але потім відновлювалася.

У цей час матеріальне становище в родині погіршилося — В.І. Гошкевича в 1903 р. звільнили зі служби у Статистичному комітеті за «неблагонадійний спосіб думок». До того ж у 1903 р. в туркестанському Мерві помер від інфекційної хвороби 24-річний Леонід Васильович Фабриціус, який служив там офіцером залоги; він, як і його старший брат Федір, обрав військову кар'єру (Пиворович 2006, с. 167). І.В. Фабриціус почала працювати — допомагала В.І. Гошкевичу в редакції газети «Юг», яка ним видавалася з 1898 р. Вона була коректором, редагувала рубрику телеграм, вела колонку музичних рецензій. Однак «ліберальна» й «українофільська» газета без субсидій приносила лише збитки. У 1905 р. видання газети було заборонено через запровадження військового стану в Херсоні. Спроби відновити видання були марними — не вистачало кредитних коштів, далася в знаки політична ситуація в Російській імперії (Шевченко 2015, с. 50—53).

У 1905 р. І.В. Фабриціус (рис. 3) одружилася з поручиком Іваном Іллічем Кономопуло (1875—1948 рр.), а в 1907 р. переїхала з чоловіком до Одеси. У своєму життєписі вона зазначала, що цей шлюб був невдалим (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 3). Більшу частину часу І.В. Фабриціус проводила в рідних у Херсоні та Голій Пристані (рис. 4), продовжуючи працювати у В.І. Гошкевича. Вона допомагала в орга-

нізації й обробці матеріалів очолюваного ним Археологічного музею.

У 1909 р. міська влада Херсона запропонувала передати Археологічний музей у власність міського управління, зберігши за В.І. Гошкевичем право очолювати музей і надалі. Була зафіксована нова назва закладу — Херсонський міський музей старожитностей та витончених мистецтв. Для розгортання його експозицій та фондів місто надало окремих двоповерховий будинок по вул. Говарда, в який протягом грудня 1910 — січня 1911 рр. перенесли всі музейні колекції.

У цей час неоціненну допомогу В.І. Гошкевичу надавала не лише І.В. Фабриціус, але і її старший брат Федір (рис. 5). Упродовж 1909—1912 рр. він виконав десятки планів античних та «пізньоскіфських» (постскіфських) городищ і зробив безліч фото археологічних знахідок. В усіх археологічних експедиціях В.І. Гошкевича він був його найближчим помічником (Костенко 2015, с. 64).

Варто відзначити, що рідна донька В.І. Гошкевича — Катерина Вікторівна Гошкевич (1882 — після 1919 р.), яка мешкала в Києві з мамою, у ці роки зажила всеросійської слави. В 1905 р. вона познайомилася з генералом Володимиром Олександровичем Сухомлиновим (1848—1926 рр.), який невдовзі став її чоловіком, а в 1909 р. отримав призначення на посаду військового міністра Російської імперії. У Петербурзі вона одразу ж стала впливовою особою при дворі останнього імператора. Зі своїм батьком та його родиною К.В. Гошкевич-Сухомлинова зустрілася лише одного разу — у липні 1910 р., коли відвідала Херсон та Голу Пристань. Однак приятельних відносин між нею та В.І. Гошкевичем не було. Разом з тим той факт, що донька В.І. Гошкевича належала до елітних верств Російської імперії, зіграє свою роль і в його житті, і в житті І.В. Фабриціус.

Отже, можемо стверджувати, що І.В. Фабриціус з дитинства була знайома з археологічними артефактами та зростала в оточенні вчених-археологів. Вона отримала якісну освіту, яка допомогла їй опанувати професію журналіста. На час відкриття її батьком оновленого Музею старожитностей в Херсоні завершилося становлення І.В. Фабриціус як особистості та науковця.

Роки праці під керівництвом В.І. Гошкевича (1913—1925 рр.)

У 1913 р. І.В. Фабриціус фактично розійшлася з чоловіком. Однак формальне розлучення з

ним за законами Російської імперії було практично неможливим, до того ж саме в 1913 р. у подружжя народилася донька Катерина.

У січні 1913 р. І.В. Фабриціус отримала неофіційне службове оформлення у Херсонському музеї старожитностей. В.І. Гошкевич призначив їй щомісячну заробітну плату, яка становила 10 карбованців із його власних, 100 карбованців офіційної зарплати і, частково, з коштів музею. Офіційно у штаті закладу було лише дві людини: зберігач музею (В.І. Гошкевич) та музейний сторож.

З початком Першої світової війни І.І. Конномопуло увійшов до офіцерського корпусу 246-го піхотного Бахчисарайського полку. З того часу й до 1922 р. І.В. Фабриціус бачилась з чоловіком періодично, відвідуючи його за місцем служби (Одеса, Румунський фронт 1916—1917 рр., Єлизаветград). На війну вирушив і Ф.В. Фабриціус.

Період 1913—1923 рр. не можна назвати творчо-продуктивним періодом життя І.В. Фабриціус. Діяльність музею була призупинена після початку розгортання на теренах України революційних процесів — припинилося надходження нових матеріалів, не було жодної можливості продовжувати експедиційну роботу.

У 1918 р., за гетьманування П. Скоропадського, В.І. Гошкевич ще продовжував активну працю, намагався зберегти свої міжнародні зв'язки та започаткувати нові. Того року Музей старожитностей вперше відвідав засновник Пергамського музею німецький археолог Теодор Віганд (1864—1936 рр.). Однак подальше загострення політичної ситуації поставило музей на межу виживання. Те, що його не було закрито, зруйновано або розграбовано — це виключно заслуга В.І. Гошкевича та І.В. Фабриціус, які продовжували свою роботу в буремні роки (Костенко 2015а, с. 48).

Доля рідних І.В. Фабриціус радикально змінилася. У 1915 р. або на початку 1916 р. Ф.В. Фабриціус потрапив у німецький полон. Поразка Німеччини в Першій світовій війні звільнила його, але він не став осторонь від подій на Батьківщині. У роки Громадянської війни його ім'я зустрічається серед списків командирів «Збройних Сил Півдня Росії» (під проводом А.І. Денікіна) та «Російської Армії» (під проводом П.М. Врангеля), на цей час Ф.В. Фабриціус уже мав звання підполковника. Після поразки «врангелівців» у Криму в 1921 р. його подальша доля не відома — він міг як емігрувати, так і загинути в бою чи стати жертвою

Рис. 3. Ірина Василівна Фабриціус. З фондів ХОКМ

червоного терору. К.В. Гошкевич вважала, що її дядько загинув у 1919 р. (Пиворович 2006, с. 167).

Після Лютневої революції в Петербурзі В.О. Сухомлинов, який на той час уже подав у відставку з посади військового міністра та перебував під судом за підозрою у державній зраді, був засуджений до довічної каторги. Однак після більшовицького перевороту йому вдалося залишити Росію та емігрувати до Німеччини. К.В. Гошкевич-Сухомлинова, яку безпідставно звинувачували в маніпулюванні чоловіком та створенні у військовому міністерстві системи корупційних схем, суд виправдав. Але далі її сліди втрачаються — за різними джерелами вона померла чи загинула між 1919 р. і 1925 р. (Костенко 2015, с. 65). Резонанс гучного судового процесу над родиною військового міністра згодом завдасть чималих клопотів й І.В. Фабриціус.

У автобіографії вона зазначає, що в цей період багато хворіла й тимчасово втратила слух. Причиною цього стали проблеми в особистому житті дослідниці, а саме багаторічна тяжка хвороба її доньки, смерть матері й пов'язане з цим піклування про родину. До того ж, з 1920 р. були виявлені гострі симптоми загального склерозу у В.І. Гошкевича. У 1922 р. І.В. Фабриціус довелося розірвати будь-які відносини з чоловіком (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 3).

Рис. 4. Віктор Іванович Гошкевич та Варвара Амосівна Фабриціус-Гошкевич на ганку свого будинку в Голій Пристані (1909 р.). З фондів ХОКМ. Публікується вперше

Згодом І.І. Кономопуло переїхав до Москви, де влаштувався бухгалтером і успішно приховував своє офіцерське минуле.

Незважаючи на негаразди, очолюваний її батьком Музей старожитностей вдалося відстояти, він не втратив своєї репутації. У цей період І.В. Фабриціус допомагала В.І. Гошкевичу збирати матеріали для «Археологічної карти Херсонщини» й упорядковувати колекції музею. З 1920 р. вона керувала всією адміністративно-господарською роботою закладу.

У 1923 р. у діяльності музею відбулися значні зміни — його зарахували до централізованої мережі наукових музеїв УСРР (у 1920-х рр. музеї вважали, перш за все, науковими установами) під назвою Херсонського державного історично-археологічного музею (ХІАМ). Подальше музейне будівництво в УСРР мало наслідком об'єднання усіх музеїв Наркомату освіти УСРР в системі Головного управління науки НКО УСРР («Упрнауки»), що пояснювалося стратегією створення однотипної структури керівних музейних органів. У 1925 р., під час запровадження цієї реформи, в УСРР лише десять музеїв отримали статус державних, серед них був і ХІАМ (Яненко 2012, с. 7).

З квітня 1923 р. І.В. Фабриціус була офіційно призначена зберігачем Херсонського історично-археологічного музею, директором

якого став В.І. Гошкевич. Останньою археологічною колекцією, власноруч зібраною директором для свого музею, були предмети, знайдені під час розкопок Аджигольського городища (с. Солончаки Очаківського р-ну Миколаївської обл.) біля Ольвії в 1924 р. На Аджигольське городище В.І. Гошкевич звернув увагу ще під час розвідки 1913 р., коли зняв план цієї пам'ятки. На розкопках 1924 р. він працював разом з І.В. Фабриціус, яка фактично взяла на себе клопіт керівництва експедицією. Унаслідок цих розкопок ХІАМ збагатився першою античною колекцією римського часу.

Таким чином, упродовж майже двадцяти років праці під керівництвом В.І. Гошкевича, І.В. Фабриціус набула великого досвіду археологічної та музейної роботи, який і визначив подальший високий рівень її наукового доробку. Разом з тим, їй довелося пережити великі труднощі — як особисті, так і спричинені трагедією епохи.

І.В. Фабриціус на чолі ХІАМ (1925—1931 рр.)

У вересні 1925 р. В.І. Гошкевич вийшов на пенсію. Перед цим він офіційно удочерив доньку І.В. Фабриціус — 11-річну Катерину Іванівну Кономопуло, яка з цього часу матиме ім'я Катерини Вікторівни Гошкевич (повний збіг імені з рідною донькою В.І. Гошкевича спричинив у наш час деяку плутанину серед дослідників). Зроблено це було для того, щоб уберегти дівчинку від переслідувань з боку радянської влади за її походження (у В.І. Гошкевичі радянська влада вбачала «прогресивного діяча», в 1922 р. нагородила орденом «Герой Праці»).

Збираючись залишити роботу, В.І. Гошкевич піклується, щоб наступним директором музею стала І.В. Фабриціус. У листі до Дмитра Івановича Багалія (1857—1932 рр.), якому керівництвом Упрнауки було доручено підшукати кандидата на заміщення директорської посади, він висловлює сподівання «*що і мій голос при вирішенні цього питання буде почутий*» (Гошкевич 1925). Зрештою, його клопотання врахували — директором Херсонського історично-археологічного музею офіційно стає І.В. Фабриціус. Для неї розпочинається ключовий період життя та наукової праці.

Протягом наступних років проводяться значні польові дослідження — це й розвідки з виявлення нових пам'яток археології, і розкоп-

ки кількох відомих поселень, городищ та курганів. Під керівництвом І.В. Фабриціус триває реорганізація музею: виокремився праісторичний відділ, який очолив археолог Аркадій Вікторович Добровольський (рис. 6); в 1926 р. — античний відділ на чолі з Георгієм Петровичем Крисіним. Утрюх вони склали штат музею, який залишався незмінним до 1930 р. Тривала музейна наукова праця, зберігалися зв'язки з закордонними дослідниками — у 1928 р. з колекціями ХІАМ працював фінський археолог Арне Міхаель Тальгерн (1885—1945 рр.). Результатом видавничої діяльності ХІАМ стали два випуски «Літописів Музею» з відомостями про науково-фондову діяльність, а також з повідомленнями про археологічні розкопки за участю співробітників закладу. Окремі статті І.В. Фабриціус були надруковані саме в цих виданнях.

Можна відзначити наступні досягнення в археологічній діяльності І.В. Фабриціус в цей період: розкопки кургану білозерської археологічної культури поблизу с. Лук'янівка (1924 р.) дали цінну знахідку мідних ідолчиків та дротяної «мікенської» фібули, за допомогою якої отримані точні й дуже важливі датування епохи бронзи.

Проведені у 1925—1929 рр. розкопки Любимівського постскіфського городища I ст. до н.е. — II ст. н.е. дозволили І.В. Фабриціус установити план його житлової частини, конструкцію фортифікацій та головної брами, спосіб замощення й напрямок головної вулиці. На Гаврилівському постскіфському городищі вона виявила культурний шар IV—III ст. до н.е., у той час як раніше городище вважалося пам'яткою римської доби.

У 1927 р. під час розвідки від села Збур'ївка до хутору Нове Шабо було зафіксовано низку поселень періоду енеоліту і вперше для нижньодніпровських кучугур систематично обстежена велика одношарова пам'ятка з кременевою індустрією епохи бронзи. Також було отримано низку відносних датуваль значної і важливої керамічної групи («крутотілих» посудин).

У статті «Гороженська орнаментована сокира-молот» І.В. Фабриціус вперше в українській археологічній літературі вказала на конкретний зв'язок Північного Причорномор'я з Троянсько-мікенським світом. Стаття «Циліндроподібний посуд» показує одну із ланок зв'язку між пізньобронзовим (кіммерійським для Причорномор'я) і скіфським періодами (Фабриціус 1929).

Рис. 5. Федір Васильович Фабриціус. На звороті зберігся напис, зроблений рукою В.І. Гошкевича: *Ф.В. Фабриціус на розкопках давнього городища. Знімок 1909, серпень 31*. Наскільки відомо, це єдине фото Ф.В. Фабриціуса, що збереглося до нашого часу. З фондів ХОКМ. Публікується вперше

Продовжувала І.В. Фабриціус роботу і на античних пам'ятках. У 1927 р. проводилася розвідка на Тендрі та острові Бабин, але культурні шари античного часу не були виявлені. У цьому ж році, разом з Г.П. Крисіним, І.В. Фабриціус працювала в складі Ольвійської експедиції.

Значні результати були отримані під час археологічних розвідок І.В. Фабриціус у вересні—жовтні 1928 р. На маршруті завдовжки 150 км по теренах сучасного Голопристанського р-ну Херсонської обл., серед інших місць були обстежені околиці с. Іванівки у Ягорлицькій затоці. Матеріали цієї розвідки збереглися. Серед них наявні фрагменти амфор VI ст. до н.е. та фрагменти чорнолакових кіліків цього ж періоду. Можна стверджувати, що це були речі з Ягорлицького античного поселення, офіційно відкритого в 1970-х рр.

Однак на початку 1930-х рр. щодо колективу ХІАМ розпочалися політичні утиски. 21 січня 1931 р. херсонська газета «Наддніпрянська правда» опублікувала анонімну кореспонденцію під промовистою назвою «Класові вороги в археологічному музеї». У ній зокрема стверджувалося: *«Херсонський державний історично-археологічний музей, через засміченість його штату, за 13 років пролетарської диктатури не*

Рис. 6. Директор ХІАМ І.В. Фабриціус серед співробітників музею. Крайній ліворуч — Аркадій Вікторович Добровольський. З фондів ХОК

тільки не прилучився до завдань соціалістичного будівництва, а навпаки замкнувся у собі від пролетарської суспільності, у деяких галузях навіть свідомо шкодив» (Рудий 2010, с. 129). На думку автора кореспонденції, така ситуація в музеї стала можливою тому, що директорка цього закладу за соціальним походженням є «чужим елементом» і «вороже ставилася» до всіх почи-нань радянської влади в музейній справі.

У цей час в СРСР розпочинається «генеральна чистка» партійних та державних службовців. У квітні 1931 р. І.В. Фабриціус звільни-ли з посади директора за першою категорією — як родичку «колишнього царського міністра» В.О. Сухомлинова та дружину «колишнього царського полковника» І.І. Кономопуло. Звіль-нені за першою категорією позбавлялися всіх прав на роботу та пенсію та мали бути виселе-ні з квартир. До того ж реальною була загроза арешту органами НКВС. Передчуваючи неми-нучі репресії, Херсон залишили співробітники й друзі І.В. Фабриціус — А.В. Добровольський та Г.П. Крисін. Тим часом, заради «оздоровлення стану музею» ХІАМ було ліквідовано, й на пра-вах окремого Історичного відділу об'єднано з Природничим музеєм у Херсонський краєз-навчий музей (ХКМ).

Отже, протягом 1925—1931 рр. І.В. Фабри-ціус здійснила великий обсяг археологічної польової та наукової роботи. Однак репре-сії влади припинили діяльність Херсонського історично-археологічного музею як науково-

го центру і змусили І.В. Фабриціус залишити установу та змінити своє життя.

Роки праці І.В. Фабриціус у Ленінграді та Києві (1931—1941 рр.)

У листопаді 1931 р. І.В. Фабриціус з донькою переїхала до Ленінграда. Дослідниця довгий час тяжко хворіла й не могла працювати. Одужав-ши, але не маючи змоги влаштуватися на робо-ту, вона розпочала обробку й оформлення мате-ріалів до археологічної карти Причорномор'я, які залишилися після В.І. Гошкевича. У цей період І.В. Фабриціус зосередилася на вивчен-ні скіфських пам'яток.

З лютого 1934 р. до березня 1935 р. їй вда-ється офіційно працевлаштуватися в Держав-ному Ермітажі позаштатним науковим співро-бітником. У серпні 1934 р. І.В. Фабриціус також уклала авторську угоду з Державною академі-єю історії матеріальної культури (ДАІМК) на обробку, доповнення й підготовку до видан-ня «Матеріалів для археологічної карти україн-ського Причорномор'я», зібраних В.І. Гошке-вичем до 1923 р. У червні 1934 р. вона подала цю роботу на розгляд, і ДАІМК прийняла її до дру-ку (але так і не видала). З серпня 1936 р. до бе-резня 1937 р. І.В. Фабриціус працює бібліотека-рем другого розряду у відділі гравюри та естампу Державної публічної бібліотеки в Ленінграді.

Імовірно, загроза репресій для неї минула. 31 березня 1937 р. І.В. Фабриціус почала пра-

Рис. 7. Херсонський історично-археологічний музей. З фондів ХОКМ

цювати науковим співробітником в Інституті археології АН УРСР. Донька залишилася в Ленінграді, де розпочала навчання в Ленінградському університеті. Продовжуючи збирати матеріали для «Археологічної карти», І.В. Фабриціус працювала в багатьох музеях Південної України — в Кіровоградському, Миколаївському та Одеському.

У 1938 р. керівництво Інституту археології АН УРСР прийняло рішення зібрати всі підготовлені І.В. Фабриціус матеріали археологічної карти в спільне з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР видання під назвою «Археологічна карта українського Причорномор'я», доповнивши його ілюстраціями та покажчиками (предметно-тематичними та бібліографічними). У тому ж році разом із художником І.В. Фабриціус отримала відрядження в музеї Південної України для збору ілюстративного матеріалу. Вона відвідала Кіровоград, Херсон, Миколаїв, Первомайськ, Одесу. Улітку для книги були оформлені таблиці, ілюстрації, складено їхній опис, а основний текст археологічної карти схвалив Інститут археології АН УРСР.

Окрім того І.В. Фабриціус представила Інституту план роботи зі скіфології, зробила доповідь «Про аналіз скіфських зображень». Продовжуючи археологічну роботу з планомірного вивчення скіфського періоду, дослідниця виконала обстеження великих скіфських городищ (Немирівського, Пастирського, Мотронинського, Гаврилівського), місцевості та району розташування «змієвих валів»; під час цього обстеження вона відкрила Шарпівське

городище. Біля м. Звенигородка (Звенигородський р-н Черкаської обл.) І.В. Фабриціус відкрила трипільське поселення, частина якого була перекрита скіфським шаром, пов'язаним з колом Рижанівських курганів.

В 1938—1940 рр. І.В. Фабриціус проводила розкопки Шарпівського городища на р. Тясмин (в уроч. Шарпівка поблизу с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.). Дослідниця встановила техніку будівництва споруд фортифікаційного призначення і обпалювання валів, довела наявність керамічної індустрії, визначила житлову площу та виявила величезний комплекс ліпної кераміки, яку точно датувала за допомогою знайденої на цьому ж місці античної кераміки.

Наприкінці 1930-х рр. І.В. Фабриціус активно проводить не лише власну польову діяльність, але й бере участь у роботі інших експедицій Інституту археології АН УРСР — Трипільської (1937 р.) та Деснянської (1938 р.). У них, окрім розкопок стоянок періоду палеоліту, вона здійснила обстеження заплави Десни від м. Новгород-Сіверський до с. Дробишів, де виявила і зафіксувала понад 20 пам'яток періодів енеоліту, бронзи та слов'янського часу. Також І.В. Фабриціус обстежила правобережжя річки від с. Рогівка до с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. За результатами польових робіт до Інституту археології АН УРСР були здані звіти, а знахідки експонувалися на виставках Інституту.

У 1939 р., згідно з прийнятою Інститутом пропозицією, вирішено було використати затримку з перекладом археологічної кар-

Рис. 8. Софія Станіславівна Березанська з гуртківцями. З фондів ХОКМ. Публікується вперше

ти українською мовою для її доповнення ілюстративним матеріалом пам'яток античної культури. Відбувся ще один об'їзд музеїв із художником (Одеса, Миколаїв, Херсон). У травні 1939 р. остаточно було оформлено таблиці й ілюстрації, а в жовтні був закінчений переклад основного тексту археологічної карти. Влітку цього ж року І.В. Фабриціус подала до Інституту археології АН УРСР доповідну записку «Про тематику та методику складання археологічних карт». У той же час, узагальнивши результати проведених робіт на Шарпівському і Пастирському городищах, дослідниця виступила на конференції Інституту археології АН УРСР з доповіддю «Трипільська культура та кіммерійці».

У 1940 р. І.В. Фабриціус продовжувала роботу над технічним завершенням уже передрукованих (понад 600 сторінок) частин тексту «Археологічної карти» українською мовою.

У дослідженнях в галузі скіфології вона також досягла значних результатів. І.В. Фабриціус продовжила розкопки Шарпівського городища, працювала над обробкою матеріалів, отриманих у ході польових досліджень 1938 р.

і 1940 р., мала заплановану для роботи тему «Архаїчна Скіфія в межах території УРСР». Дослідниця збирала матеріал для теми «Дністровсько-Чорноморська культура з розписною керамікою» й почала обробку цього матеріалу.

Взимку 1940—1941 рр. І.В. Фабриціус була науковим керівником Є.Ф. Покровської, яка працювала над кандидатською дисертацією за темою «Похоронні споруди, обряд та інвентар скіфських курганів». На початку 1941 р. І.В. Фабриціус виступила на конференції Інституту археології АН УРСР з доповіддю «Релікти егейської культури на території УРСР». У цьому ж році дослідниця представила план наукової теми «Архаїчна Скіфія», який схвалив та прийняв Інститут археології АН УРСР (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 7).

У 1938—1941 рр. І.В. Фабриціус працювала вченим-консультантом у Київському історичному та Херсонському краєзнавчому музеях і мала (так і не реалізований) план спільної експедиції Інституту археології АН УРСР та Історичного відділу Херсонського краєзнавчого музею для розкопок Білозерського античного поселення (селище Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл.) у 1941 р.

Отже, роки роботи І.В. Фабриціус у Києві до початку Другої світової війни були успішними в її науковій діяльності. Вона отримала науковий авторитет, як провідний спеціаліст з історії та культури степових скіфських племен і населення українського Лісостепу скіфської доби.

Роки Другої світової війни та повоєнний період

З 18 травня до 12 липня 1941 р. І.В. Фабриціус відбула у відрядження до Ленінграду та Москви для роботи над темою «Архаїчна Скіфія». Для поїздки до Ленінграду, вочевидь, у неї була й особиста причина — на початку літа 1941 р. її донька К.В. Гошкевич закінчила навчання в Ленінградському університеті (вона вчилася на геолога). Однак, з початком війни на теренах України, повернутися до Києва І.В. Фабриціус уже не вдалося. До вересня 1941 р. вона продовжувала працювати в Інституті історії матеріальної культури за темою відрядження. 12 лютого 1942 р. у стані дистрофії її разом з донькою евакуювали з Ленінграда.

З 12 березня до 3 червня 1942 р. І.В. Фабриціус знаходилася на лікуванні в Евакогоспіталі в Свердловську. З 3 червня до 6 серпня проживала у Северську Свердловської обл. РРФСР. 7 серпня 1942 р. переїхала до Красно-

дарського краю РРФСР з донькою, яка була направлена туди на роботу. Однак, згадувала І.В. Фабриціус, незабаром вона залишила Кубань, *«тому що там ні побутове, ні культурне, ні матеріальне становище не відкривали можливостей роботи для мене»* (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 8). З 23 серпня 1942 р. до 8 травня 1944 р. дослідниця мешкала в містечку Шарипове Хакаської автономної області РРФСР на утриманні доньки. Іншим джерелом її існування в цей час були лекції та консультації для агітаторів Шарипівського райкому ВКП(б). У травні 1944 р. І.В. Фабриціус переїхала на Урал (станція Пашмя Пермської залізниці), на місце нової роботи доньки. З 25 травня до 8 вересня вона працювала на польових роботах Уфимської алмазної експедиції.

8 вересня 1944 р. І.В. Фабриціус повертається до Києва, де в Інституті археології АН УРСР їй пропонують посаду завідувача сектором скіфо-сарматських і античних міст. До роботи вона заступає 10 жовтня 1944 р.

У Києві І.В. Фабриціус з'ясувала, що за роки відсутності все її майно та особистий науковий архів і бібліотека втрачені. Зважаючи перспективи подальшої праці, вона робить висновок про недоцільність продовження роботи над темою «Архаїчна Скіфія». Метою цієї теми було створення повного каталогу пам'яток скіфського архаїчного періоду — з розподілом їх за групами і з точними датуваннями. Але втрата всіх попередніх напрацювань змушує І.В. Фабриціус відмовитися від цієї тематики. Матеріали, напрацьовані нею у ленінградському відрядженні вона передає до Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. З причини втрати матеріалів вона відмовляється й від запланованої в 1940 р. теми «Дністровсько-Причорноморська культура з розписною керамікою».

І.В. Фабриціус розпочинає працю над новими темами своїх досліджень: «Кімерійці і скіфи» (планувалося, що підсумком цієї праці буде авторська монографія) і «Табіті скіфів та Велика богиня скіфів» (у межах цієї роботи планувалося з'ясувати, із залученням комплексних аналогій, питання про походження образу богині з єгейського світу).

27 квітня 1945 р. в Інституті історії матеріальної культури в Москві, І.В. Фабриціус захистила дисертацію «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР» та отримала науковий ступінь кандидата історичних наук (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 9).

Продовжуючи роботу з цієї теми, вона завершує свою головну працю — «Археологічну карту Причорномор'я Української РСР», яка стала підсумком її багаторічних польових та теоретичних досліджень. У цій величезній за науковим обсягом роботі І.В. Фабриціус узагальнила численні матеріали, зібрані як В.І. Гошкевичем, так і нею особисто. У карті була охоплена більша частина Північного Причорномор'я, від Дунаю до Дніпра. Праця містила інформацію про понад 700 археологічних пам'яток. Перший том дослідження, присвячений пам'яткам межиріччя Дністра та Південного Бугу, було видано в 1951 р. (Фабриціус 1951). Другий том не був опублікований, він зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Після захисту дисертації І.В. Фабриціус продовжила працювати у Києві, в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника. Вона відновлює й очолює Тясминську археологічну експедицію для подальшого вивчення Шарпівського городища. На пам'ятці було досліджено оборонні споруди, методи побудови житла, відкриті і вивчені залишки ковальського й керамічного виробництва. Також вона проводить розкопки кургану в Сабатинівці (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 9).

Певний час І.В. Фабриціус читала лекції у Київському університеті. Вона підготувала до друку цілу низку робіт зі скіфського періоду, звірного стилю, архаїчної Скіфії тощо. Дослідниця пише велику статтю «До питання про топографізацію племен Скіфії», де, за даними Геродота та картографією археологічних пам'яток, прагне виокремити в Скіфії окремі регіони (Фабриціус 1951а).

Кімеро-скіфські проблеми повинні були стати докторською дисертацією дослідниці, але І.В. Фабриціус так і не завершила цю роботу. Працювати в Інституті археології АН УРСР їй було дедалі важче. Вона скаржилася на неналежні умови роботи в Інституті, погану якість наданого їй в Києві житла, самотність (її донька та онук оселилися в Ленінграді).

Одними з останніх польових експедицій І.В. Фабриціус були організовані нею спільно з Херсонським обласним історичним музеєм дослідження античного городища «Золотий Мис» (с. Широка Балка Білозерського р-ну Херсонської обл.) у серпні—вересні 1947 р. Зберігся польовий щоденник цих робіт з описом проведеного сезону (Мамаєнко 1947).

Можна стверджувати, що в ці роки І.В. Фабриціус, підбиваючи підсумки своєї багаторічної наукової праці, вважала найпродуктивнішим для себе періодом роботу в Херсонському історично-археологічному музеї протягом 1923—1931 рр. С.С. Березанська (рис. 8), старший науковий співробітник Херсонського обласного історичного музею в 1948—1949 рр., яка з 1949 р. навчалася в аспірантурі Інституту археології АН УРСР та працювала з І.В. Фабриціус, згадувала про неї: «*Це була дуже красива, величава стара жінка. Ми іноді згадували з нею Херсон й вона лаяла мене за те, що я проміняла музей на Інститут*» (Оленковський 2000, с. 34).

Принагідно додамо, що в 1948 р. саме С.С. Березанська відновила й очолила дитячий музейний археологічний гурток, який припинив діяльність після від'їзду І.В. Фабриціус із Херсона.

У листопаді 1951 р., у віці 69-ти років, І.В. Фабриціус виходить на пенсію. Після цього вона переїздить до доньки та онука в Ленінград. Померла І.В. Фабриціус 6 січня 1966 р. у Ленінграді, де й була похована.

Висновки

Як археолог І.В. Фабриціус першою вказала на зв'язки південноукраїнських археологічних культур епохи пізньої бронзи з Троянсько-мікенським колом культур. Є підстави вважати, що вона є першовідкривачем Ягорлицького античного поселення. Особливе значення для науки мала її праця з картографування археологічних пам'яток Північного Причорномор'я та скіфологічні дослідження.

У музейній справі І.В. Фабриціус однією з перших організувала каталогізацію предметів археологічних фондів за групами з перспективою публікації цих каталогів окремими виданнями. Головною метою діяльності археологічного музею вона вважала наукову (реалізовану через організацію археологічних експедицій) та науково-просвітницьку (реалізовану через публікацію отриманих результатів) працю. Підсумком її діяльності є потужний розвиток Херсонського історично-археологічного музею, археологічне картографування Південної України, помітні здобутки у вітчизняній скіфології.

- Гошкевич В.И. Письмо Дмитрию Ивановичу Багалею. 24 июня 1925 г. — Институт рукопису Национальной библиотеки Украины ім. В. Вернадського. — Ф І., спр. 45690 (архів Д.І. Багалія).
- Костенко А.В. Херсонский Археологический музей и его «семейная история»: семья как сеть научных коммуникаций в музейном деле // *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць. Збірник наукових праць удзельнікаў IX Міжнар. навук. канф., 25—26 чэрвеня 2015 г., г. Магілёў.* — Магілёў, 2015. — С. 59—65.
- Костенко А.В. Европейські археологи у Херсонському музеї: до історії наукових та дружніх контактів Віктора Гошкевича та Ірини Фабриціус // *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень.* — Херсон, 2015а. — С. 44—49.
- Мамаєнко Е.Ф. Дневник исследования селения на «Золотом Мысе» возле с. Широкая Балка Херсонской обл. Август—сентябрь 1947 г. — 1947. — Науковий архів Археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею.
- Оленковський М.П. Вони прославили наш край. Видатні херсонські учені-археологи: бібліографічний довідник. — Херсон, 2000.
- Пиворович В.Б. Сохранить для будущих поколений (по воспоминаниям Е.В. Гошкевич о Херсонском городском музее древностей) // *Наукові записки Херсонського краєзнавчого музею.* — Херсон, 2006. — С. 162—168.
- Рудий Г.Я. Проблемы збереження музейної спадщини України: за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр. // *УІЖ.* — 2010. — № 6. — С. 127—135.
- Славин Л.М. И.В. Фабрициус [некролог] // *СА.* — 1966. — № 3. — С. 296—297.
- Фабриціус І.В. Циліндрошийний посуд // *Літопис Музею.* — 1929. — Вип. 9. — С. 38—43.
- Фабриціус І.В. Гороженська орнаментована сокира-молот // *Антропологія.* — 1930. — № 3. — С. 171—177.
- Фабриціус І.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — Вип. 1. — С. 56—58.
- Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // *Археологія.* — 1951а. — Т. 5. — С. 50—80.
- Фабриціус І.В., Гошкевич Е.В. Жизнеописание Фабрициус Ирины Васильевны. — 1983. — Науковий архів Археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею.
- Шевченко А.В. Газета «Юг» під редакцією В. Гошкевича: її позиціонування та роль в суспільно-політичному житті Південного регіону // *Гілея: науковий вісник.* — 2015. — Вип. 100. — С. 50—53.
- Яненко А.С. Археологічна діяльність музеїв Радянської України (1919—1924 рр.). Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — К., 2012.

Надійшла 20.10.2015

И.В. ФАБРИЦИУС (1882—1966 гг.): АРХЕОЛОГ И МУЗЕЕВЕД

В статье представлен очерк биографии украинского археолога, историка и музееведа Ирины Васильевны Фабрициус (1845—1895 гг.). Обработаны материалы не только ее семейной истории, но и проанализирована многолетняя археологическая деятельность И.В. Фабрициус.

Жизнь исследовательницы условно поделена на пять этапов: молодость, период работы под руководством Виктора Гошкевича, период управления Херсонским историко-археологическим музеем, годы работы в Ленинграде и Киеве, жизнь И.В. Фабрициус в годы Второй мировой войны и после нее. В первой части статьи удалось проследить становление ученой как личности под влиянием различных жизненных условий. Также проанализировано ее обучение и зарождение интереса к истории и археологии. Во второй и третьей части работы дана характеристика особенностей публикаций и тематики основных научных работ И.В. Фабрициус, написанных под влиянием В.И. Гошкевича. В четвертой — описано научную деятельность И.В. Фабрициус в Ленинграде и Киеве, работу над «Археологической картой украинского Причерноморья». В последней части публикации представлены материалы о жизни ученой в годы Второй мировой войны и послевоенный период.

Данная статья является первой попыткой проследить жизненный путь и научную деятельность Ирины Васильевны Фабрициус в целом.

A.V. Kostenko, A.V. Shevchenko

I.V. FABRITSIUS (1882—1966): ARCHAEOLOGIST AND MUSEOLOGIST

The article presents an outlined biography of Iryna Vasylivna Fabrytsius (1845—1895), a Ukrainian archaeologist, historian, and a museologist. As a result, not only the materials on I.V. Fabritsius' family story are studied, but also her archaeological activity of many years is analyzed.

I.V. Fabritsius' life was conditionally divided into five stages: youth, the period of work under Viktor Hoshkevych's direction, the period of management over Kherson Historic and Archaeological Museum, the years of work in Leningrad and Kyiv, and her life during the World War Two and after that. In the first part of the article, the authors managed to trace this scholar's personal development under the influence of various life conditions. Her study and rise of her interest in history and archaeology are also analyzed. In the second and third parts of the paper the peculiarities of I.V. Fabritsius' publications and the themes of her main works under the influence of V.I. Hoshkevych are described. In the fourth part, a scientific activity of I.V. Fabritsius in Leningrad and Kyiv and her work on *The Archaeological Map of Ukrainian Black Sea Region* are described. In the last part of the article, the materials on this scholar's life during the period of the World War Two and in post-war period are presented.

This paper is the first attempt to trace Iryna Vasylivna Fabrytsius' life rout and scientific activity as a whole.

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ТА БІОАРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

К., 2014. — Вип. 1 — 158 с.

Восени 1972 р. мені мимоволі випало бути свідком того, як з галереї визначних вчених на другому поверсі будинку на вул. Грушевського, 4 в Києві, де знаходились інститути секції суспільних наук АН УРСР, знімали портрет визначного вченого-народознавця, засновника вітчизняної антропології Федора Вовка. Ця акція була незначним штрихом всеосяжного наступу тоталітарного режиму на українську гуманітарну науку, що розпочався в Україні після зміни республіканського партійного керівництва. Він супроводжувався звільненнями і навіть арештами науковців, звинувачених в «українському буржуазному націоналізмі», призначеннями нових директорів інститутів, ревізією планів наукових досліджень, переглядом видавничих планів тощо. Одним із результатів цих репресивних дій було розформування групи антропологів — єдиного в республіці антропологічного осередку, створеного 1956 р. за ініціати́ви акад. М. Рильського та його заступника, д. і. н. Костя Гуслистого при відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН УРСР. Одночасно було ліквідовано також «Матеріали з антропології України» — періодичне антропологічне видання, останнє число якого, відредаговане й уже підписане до друку, було вилучено з друкарні. Лише завдяки ініціативі дирекції Інституту археології АН УРСР частина співробітників була працевлаштована у цій академічній установі, де було створено сектор, а згодом і відділ, що досліджує проблеми української антропології.

Рецензована праця «Історична антропологія та біоархеологія України» — перша за останній час антропологічна збірка, яку підготували співробітниками відділу біоархеології ІА НАНУ та чолі із заввідділу та головним редактором цієї збірки І.Д. Потехіна. У перед-

мові наголошується, що збірка продовжує традиції попередніх колективних видань українських антропологів. Багатообіцяючий напис — «Випуск 1» — на ошатній обкладинці видання дає надію, що збірка стане регулярною, гідною спадкоємицею «Матеріалів з антропології України», серед дописувачів якого були не лише українські вчені, а й науковці з провідних радянських антропологічних центрів — В.В. Бунак, Г.Ф. Дебец, В.П. Алексеев, Т.І. Алексеева та ін.

Ознайомлення зі змістом збірника показує, що він відображає тенденції розвитку сучасної антропологічної науки, котра завдяки залученню методів суміжних природничих дисциплін впродовж останніх десятиліть поповнилася новими напрямками досліджень, які стосуються різноманітних сфер життєдіяльності людини. За тематикою і методами аналізу матеріали збірника можна розділити на дві основні групи. До першої з них належать статті, де на підставі традиційних методів висвітлюється проблематика етнічної антропології (Т.О. Назарова, Ю.В. Долженко, Л.В. Литвинова, Т.О. Рудич), друга включає публікації, що їх умовно можна віднести до т. зв. «біоархеології» (І.Д. Потехіна, Л. Ліллі, Ч. Бад, Ю.В. Ушкова, О.Д. Козак, Т.І. Слободян, С.Д. Лисенко, П.К. Макарович, О.В. Мінейко). У збірнику є також стаття, яка, ґрунтуючись на методах палеозоології, порушує питання, дотичне до проблематики антропологічної науки (О.П. Журавльов). Статті розміщено за хронологічним принципом, що є цілком логічним з огляду на різноплановість представлених матеріалів.

Збірка відкривається ґрунтовною публікацією І.Д. Потехіною та її англійських колег Л. Ліллі і Ч. Бад, яка присвячена з'ясуванню харчового раціону давніх популяцій Середнього та Нижнього Подніпров'я. Основу дослідження складають результати аналізу стабільних ізотопів

вуглецю та азоту 113 зразків кісткової тканини людей та тварин (ссавців і риби), що походять з 12 поховальних пам'яток епіпалеоліту—енеоліту. Ця стаття — вдалий приклад застосування сучасної біологічної методики для висвітлення історичної проблематики. Важливим є висновок авторів про те, що прісноводна риба відігравала помітну роль в раціоні мисливців завершального етапу неолітичної доби. Відзначено, що надалі, в добу енеоліту, її споживання дещо зменшується, що, на мій погляд, пов'язано з переходом до відтворювальних форм господарства, зокрема, розвитком тваринництва.

Дві наступні публікації торкаються питань антропології доби бронзи.

У статті Ю.В. Ушкової та О.Д. Козак йдеться про травми на черепах з поховань катакомбної культури, отриманих під час розкопок курганів у пониззі р. Базувлук Нижнього Подніпров'я. Авторки обстежили 45 скелетів, виявивши і детально та кваліфіковано описавши сліди ушкоджень (у двох випадках — множинних) на 5 черепах (чотирьох — чоловічих і одному — жіночому) із 14, представлених принаймні половиною кісток скелетів та лицевого скелета. Це більше третини з них — 36 %, що за висновками Ю.В. Ушкової та О.Д. Козак опосередковано свідчить про складність військово-політичної ситуації в ареалі племен катакомбної культури, котрим був притаманний високий рівень розвитку військової справи. Попри кількісну обмеженість обстеженої серії, слушність цих висновків є очевидною.

Стаття, підготовлена Т.І. Слободян, С.Д. Лисенком і П.К. Макаровичем, містить детальний опис одного із поховань на могильнику комарівської культури Буківна у Східній Галичині, здійсненого за обрядом тілоспалення на місці. Скелет похованої людини представлений лише 581 фрагментом перепалених кісток загальною вагою менше 350 г, що все ж дозволило авторам з'ясувати статеві-вікові та деякі морфологічні та функціональні характеристики — це була доросла жінка, котра не зазнала за життя значних фізичних навантажень. Сукупність антропологічних і археологічних даних вказує на те, що вона займала високе соціальне положення. Дослідження вдало демонструє можливості цих наук при вивченні поховань з перепаленими кістками людини.

Питанням антропології етнічних груп, що проживали на теренах України у I — на початку II тис. присвячено три наступні статті збірки.

Стаття Т.О. Назарової підводить підсумки антропологічних досліджень населення Хер-

сонесу I—IV ст. н. е. Авторка зосереджується на краніологічній серії з ґрунтових могил, виявлених під час розкопок некрополя Херсонесу. Матеріал подано у традиційний спосіб — наведено таблиці середніх величин краніологічних ознак, детально викладено підсумки первинної статистичної обробки матеріалу і результати внутрішньогрупових порівнянь, проведено пошук витоків і аналогій, що мав на меті визначити етнічний склад мешканців міста в перших ст. н. е., підраховано їх демографічні показники. За висновками Т.О. Назарової, серед них переважали нащадки грецьких колоністів, статеві-вікова структура і смертність яких впродовж тривалого часу (від епохи еллінізму до середньовіччя) залишалась незмінною.

Значні за обсягом матеріали з краніології Чернігова, зібрані за понад столітню історію археологічних розкопок давньоруських некрополів міста, представлені у статті Ю.В. Долженка. Дослідження, що відзначається скрупульозністю аналізу емпіричних даних, засвідчило неоднорідність антропологічного складу жителів колишньої столиці потужного князівства, метрополії, куди прагнули потрапити не лише мешканці її сільської округи, а й вихідці із віддалених регіонів — носії різних за походженням антропологічних типів. Автор виокремлює в чоловічій вибірці два основні морфологічні варіанти — відносно масивний широколиций, який був властивий древлянам, волинянам, тиверцям (це свого часу переконливо показала Т.І. Алексєєва), та мезокранний середньолиций (Т.І. Алексєєва пов'язувала з полянами). Неоднорідною є і жіноча вибірка, де також виділяється два основні варіанти. Слушність цих висновків Ю.В. Долженка, що ґрунтуються на підсумках статистичного аналізу, є очевидною.

Стаття Л.В. Литвинової присвячена аналізу демографічних характеристик однієї із груп осілого середньовічного населення Нижнього Подніпров'я, яке залишило ґрунтовий могильник Мамай Сурка. Для своїх підрахунків авторка використовує таблиці смертності, застосування яких в палеоантропології має давні традиції. Безперечною перевагою дослідження Л.В. Литвинової є дуже висока чисельність обстежених кістяків (понад 1000 од.), статеві-вікові характеристики яких визначались одним і тим же фахівцем. Авторка зафіксувала доволі низьку тривалість життя даної популяції, що значною мірою пов'язано з високим рівнем дитячої смертності, яка сягала майже 50 %.

Завершальні статті з антропології України, підготовлені авторським колективом, стосуються козацького періоду вітчизняної історії.

Т.О. Рудич узагальнила дані з краніології населення Центральної України XV—XVIII ст., причому більшість матеріалів, залучених до аналізу, походить з добре датованих козацьких цвинтарів XVI — першої половини XVII ст. Авторка виділяє в усіх краніологічних серіях два основних компоненти, що відрізняються між собою переважно за формою голови, розмірами і ступенем горизонтального профілювання обличчя. Їх генетичні витоки, пов'язані здебільшого з різними групами людності Київської Русі слов'янського та неслов'янського походження, сягають початку першої половини II тис. За слушними висновками Т.І. Рудич, у козацьку добу в Середній Наддніпрянщині вже домінував брахікранний відносно широколиций тип з виразно випнутим носом — рисами, які властиві центральноукраїнському антропологічному типові (територіальному варіанту), що досі переважає серед автохтонної людності України.

Стаття О.Д. Козак присвячена аналізу морфологічних особливостей і патологічних проявів на 29 кістках, досліджених нею на цвинтарі сотенного містечка Стайки, розташованого на правому березі Дніпра. Застосовуючи широкий комплекс новітніх методів антропологічного аналізу, авторка реконструює важливі аспекти життєдіяльності представників козацького стану, які стосуються їх статевікових характеристик, трудової діяльності і фізичних навантажень, харчового раціону, травм і захворювань чоловіків, жінок і дітей. Дослідження О.Д. Козак наочно демонструє можливість сучасної антропології в з'ясуванні тих сторін повсякденного життя і побуту козацької людності Середньої Наддніпрянщини, що їх в кращому випадку лише побіжно, та й то зрідка торкаються писемні джерела.

Це до певної міри стосується також статті О.В. Мінейко, де йдеться про захворювання зубів 45 осіб, похованих на цвинтарі козацького сотенного містечка Лютецьки, що на Полтавщині. Авторка фіксує дуже високий відсоток захворювання карієсом та інших хворобливих змін зубо-щелепного апарату, слушно пов'язуючи їх з умовами життя представників козацького стану цього населеного пункту (одноманітний харчовий раціон, багатий вуглеводами, якість води для пиття тощо). Привертає увагу ґрунтовність фахового підходу, властивого даній публікації.

Завершальна стаття збірки, підготовленої О.П. Журавлевим, присвячена аналізу палеозоологічного матеріалу, виявленого під час розкопок давньоруського поселення XI—XII ст. в уроч. Реутове неподалік Канева. За висновками автора, важливу роль в господарській діяльності його жителів відігравало тваринництво — свинарство та розведення великої рогатої худоби, що було зумовлено наявністю належної кормової бази, пов'язаної з досить високим рівнем землеробства та ландшафтними умовами.

Отже, за порушеною проблематикою, методикою, рівнем аналітики рецензована збірка цілком відповідає вимогам до сучасних антропологічних досліджень, хоч це не означає, що авторському колективу вдалося повністю уникнути певних недоліків і прорахунків. Їх можна згрупувати в такий спосіб:

1. У передмові збірки стверджується, що в ній «... представлені різнопланові дослідження, які дають точний зріз сучасного стану антропологічної науки в Україні» (с. 4). Це не зовсім точно, оскільки в Україні проводяться і дослідження сучасного населення, пов'язані з антропологічним аспектам етногенезу українців та інших народів Центрально-Східної Європи. Ця проблематика знайшла відображення в окремих монографічних дослідженнях і численних статтях, опублікованих як у вітчизняних, так і зарубіжних виданнях (див., наприклад: Сегеда 2001, 2012, 2013 тощо).

2. У деяких статтях відсутні посилання на праці попередників, які порушували схожу проблематику. Це, зокрема, стосується статті Ю.В. Ушкової та О.Д. Козак, де було б доцільно подати бодай лаконічну інформацію про статтю М.Ю. Ушакова (1973), який започаткував вивчення травм на черепах давнього та середньовічного населення України (Ушаков 1973).

3. Читаючи окремі статті, розумієш, що часи, коли над науковими текстами працювали літературні редактори, канули в небуття. Це у першу чергу стосується статей Т.О. Назарової та Л.В. Литвинової, що містять багато виразів і формулювань, які не відповідають нормам російської та української літературної і наукової мов, на кшталт «*был сделан анализ*» (с. 38) замість «*был проанализирован*» чи «*был проведен анализ*»; «*вивчення демографічної ситуації населення*» (с. 85) замість «*вивчення демографічної ситуації, що склалась серед населення*» чи «*вивчення демографічних характеристик населення*» і т.п.

4. Шукаючи аналогії морфологічним компонентам, які виокремлюються в давньоруських краніологічних серіях м. Чернігова, Ю.В. Долженко звертається до антропологічної класифікації середньовічних східних слов'ян, запропонованої В.Д. Дяченком. Це не зовсім логічно, оскільки вона була піддана аргументованій критиці, не діставши підтримки з боку інших фахівців-антропологів (Алексеева 1999, с. 15; Сегеда 2001, с. 27—28).

4. Назва статті Л.В. Литвинової не відповідає її змістові, оскільки в ній йдеться не про все населення Нижнього Подніпров'я, а лише про жителів одного, хай і відносно багатолюдного, поселення цього регіону в добу середньовіччя.

5. Стаття Т.І. Рудич була б ще більш інформативною, якби авторка використала в ній результати дослідження польського антрополога Анджея Маліновського, який провів та опублікував індивідуальні виміри черепів із Козаць-

кої могили м. Львова (XVII ст.), де було поховано 73 особи з війська Богдана Хмельницького, що загинули чи померли під час облоги міста (Malinowski 1981).

5. Фізичні риси жителів козацького сотенного містечка Стайки не знайшли належного висвітлення в статті, вміщеній в збірці, оскільки в ній відсутні краніологічні дані. Це сталося не з вини автора, оскільки їх, як повідомляється чомусь в наступній статті збірки (с. 131), вивчав інший фахівець. Все ж доцільність публікації в одному виданні всього комплексу даних, отриманих в процесі вивчення однієї популяції на підставі різних методик, безсумнівна.

Ці зауваження, безумовно, мають характер дружніх порад, які, на мій погляд, слід врахувати під час підготовки наступного числа рецензованого видання. Сподіваюсь, що його поява не за горами.

С.П. СЕГЕДА

Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 19—29.

Сегеда С. Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К., 2001.

Сегеда С.П. Антропологічна концепція Ф.Вовка: раціональне зерно і данина часу // Человек в истории и культуре. — Одесса, 2012. — Вып. 2. — С. 336—355.

Сегеда С.П. Некоторые вопросы происхождения славян в свете данных антропологии // Вестник антропологии (Научный альманах). — М., 2013, — № 4 (26) — С. 128—137.

Ушаков М.Ю. До травматичної краніології давнього населення України // Матеріали з антропології України. — К., 1973. — Вып. 7. — С. 80—87.

Malinowski A. Materiały kranologiczne z byłego zakładu antropologiczno-etnologicznego UJK we Lwowie // Źródła do badań biologii i historii populacji słowiańskich. — Poznań, 1981. — S. 125—145.

Н.С. К о т о в а. Древнейшая керамика Украины

К.; Харьков: Майдан, 2015. — 153 с.

Рецензована книга одного з провідних фахівців неоліту України, д. і. н. Н.С. Котової, потрапила до мене випадково. Попри те, що вона була надрукована рік тому, а її авторка є співробітницею Інституту археології НАН України — монографії немає ні в бібліотеці ІА НАН України, ні в колег, ні в продажу. Подібна секрет-

ність додала інтриги до процесу знайомства з працею про становлення неоліту України.

Монографія щедро ілюстрована власними малюнками неолітичної кераміки. Вона містить докладну класифікацію неолітичного посуду України. Провідною ідеєю книги є спроба аргументувати припущення, що неолітизація України розпочалася в другій половині VII тис. до н.е. неолітичними землеробами

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, 2016

з балкано-дунайського регіону. «...Перша кераміка з'явилася на території України в другій половині VII тис. до н.е. у місцевого мезолітичного населення кукрекської та гребениківської культур в результаті дифузії населення із Західної Анатолії та Фракії, що зумовила формування буго-дністровської та сурської культур», — пише Н.С. Котова (Котова 2015, с. 76).

Власне новизни в цьому твердженні небагато, бо про те саме неодноразово писав автор цих рядків ще з кінця минулого століття (Залізняк 1995, с. 11, 12; 1998, с. 183, 230—236; 2005, с. 122—154; 2006; 2013, Zaliznyak 1998, р. 135—140). У зазначених статтях, положення яких отримали подальший розвиток у пізніших публікаціях (Залізняк 2005; 2009; 2013; 2016), йшлося про фазу протонеолітизації другої половини VII тис. до н.е., представлену безкерамічними пам'ятками гребениківської культури Північно-Західного Надчорномор'я. Зверталася увага на прямі паралелі гребениківського крем'яного інвентарю крем'яним виробам раннього неоліту Греції. Це стало підставою для виділення балканського неолітичного крем'яного комплексу, характерними ознаками якого були однобічні нуклеуси для відтискних пластин середньої ширини, симетричні трапеції та вкладні з перетинів цих пластин. Унаслідок дифузії (зокрема морським шляхом — уздовж західного узбережжя Чорного моря) носіїв ранньонеолітичних традицій Західної Анатолії та Греції зазначена протонеолітична техніка обробки кременю з другої половини VII тис. до н.е. поширилася в Подунав'ї та Південно-Західній Україні спочатку в безкерамічній протонеолітичній гребениківській культурі, а дещо пізніше — у керамічних спільнотах Криш-Старчеве, буго-дністровській (БДК) і лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК). Органічний синтез кукрецького кременю з матеріалами культури Криш (кераміка, кремінь балканського типу) дав підстави для висновку про генезу БДК у VI тис. до н.е. на місцевій кукрецькій основі під впливом Криш із Подністер'я. Відхід буго-дністровського населення під тиском нових хвиль неолітичних мігрантів із Подунав'я (ЛСК, Кукутень) у північно-східному напрямку до Києво-Черкаського Подніпров'я та Київського Полісся започаткував ранню фазу дніпро-донецької культури. Вона представлена пам'ятками другої половини VI тис. до н.е. типу Лазарівка-Крушники з кременем бузького варіанту кукрецької культури та керамікою, що має прямі паралелі в матеріалах пізнього (самчинського) етапу БДК. У цей час у Волин-

ському Поліссі на основі яніславицької культури під впливом ЛСК формувалася волинська (німанська) неолітична культура басейнів Прип'яті та Німану (Залізняк 1995; 1998; 2005; 2009; 2012; 2013; 2016).

На фоні зазначеного оприлюднена в новій монографії Н.С. Котової ідея початку неолітизації України в другій половині VII тис. до н.е. ранньонеолітичними колоністами з Балкан та Західної Анатолії виглядає як повторення відомих фактів. Дійсною новацією в побудовах авторки є спроба довести наявність у Південно-Західній Україні ранньої неолітичної кераміки, що датується другою половиною VII тис. до н.е. і має прямі аналогії в ранньому неоліті Болгарії, зокрема в культурі Фикиртепе. «Кераміка раннього періоду буго-дністровської культури дуже нагадує найдавніший посуд Балкан, особливо монохромного горизонту, для якого не властивий розпис. Вірогідно, українські стоянки є найсхіднішою групою цього горизонту, найдавніші пам'ятки якого датуються в Болгарії близько 6500—6400 р. до н.е.», — пише Н.С. Котова (Котова 2015, с. 62).

Це твердження дійсно важливе для українського неолітознавства. Однак виглядає воно в монографії дещо декларативно, оскільки не отримало належної переконливої аргументації, якій приділено в роботі мало місця й уваги. Варто було проілюструвати паралелі з Балканами не лише малюнками буго-дністровської та сурської (СДК) кераміки, але й зображеннями балканських відповідників. Паралелі найдавнішій кераміці Болгарії Н.С. Котова бачить не в якомусь своєрідному горизонті українського неоліту зі специфічним матеріалом, а в окремих фрагментах кераміки БДК та СДК, що отримали в Київській лабораторії ранні дати.

Непереконливість доказової бази значною мірою пояснюється побудовою хронології неоліту України на радіокарбонних датах Київської лабораторії. Про їхню сумнівність, через невідповідність датам європейських лабораторій, неодноразово писали різні дослідники (Бурдо 2003; Товкайло 2004; 2005; Залізняк 2006, с. 15; Гаскевич 2007). Київські дати, на відміну від європейських, значно зістарені, чим, схоже, і пояснюється синхронізація Н.С. Котовою раннього неоліту України з найдавнішим балканським неолітом Європи.

Непереконливість датування авторкою початку українського неоліту пояснюється також застарілими джерелами, якими користувалася дослідниця. Маються на увазі матеріали буго-дністровської культури, добути В.М. Данилен-

ком ще в 50—60 рр. минулого століття, тобто майже 70 років тому. До того ж, неодноразово писалося про незадовільні стратиграфічні умови, в яких залягали матеріали більшості бугодністровських пам'яток В.М. Даниленка (Гаскевич 2005).

Старі, виснажені трьома поколіннями дослідників, археологічні джерела, добуті давно й часом за недосконалими методиками — одна з головних проблем українського неолітознавства. На 60—80-ті рр. XX ст. припадає розквіт київської школи неолітознавства. Відомі українські дослідники неоліту В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, В.М. Непріна, О.М. Титова, М.Т. Товкайло полишили після себе не лише актуальні й дотепер періодизаційні схеми неоліту регіону, але й були активними польовиками. Саме вони створили основу сучасної джерельної бази неоліту України. Нинішнє покоління київських неолітчиків особливо не переймається польовими роботами, а теоретизує на матеріалах попередників. Зрозуміло, що якість побудов на матеріалах 60—30-ти літньої давності потребує перевірки свіжими, добытими та інтерпретованими новими методами, матеріалами.

Таким чином, плідна ідея Н.С. Котової про існування на південному заході України докришського неолітичного горизонту з керамікою, що має прямі паралелі в найдавнішому неоліті Болгарії VII тис. до н.е., поки що лишається недоведеною. Адже припущення дослідниці базується на за давнених датах Київської радіокарбонкової лабораторії, які суперечать усталеній хронології неоліту Подунав'я та викликають сумніви в провідних фахівців у галузі неоліту України.

Якщо згаданий архаїчний пласт ранньонеолітичної кераміки існував у віддаленій від Балкан Україні, то чому він не простежується в країнах Подунав'я, що безпосередньо межують з Балканами — у Словенії, Угорщині, Румунії? Наприклад, у Молдові, з усного повідомлення В.О. Дергачьова, відсутні не лише сліди докришського неолітичного горизонту, а навіть достовірні матеріали ранньокришської фази з розписною керамікою, яка зникає на самому початку VI тис. до н.е. На мою думку, в Україні поки що не відомі неолітичні пам'ятки, керамічний комплекс яких датувався б раніше 6000 BC (*cal*).

Не можу не зупинитися ще на одному аспекті наукового доробку авторки. До виходу даної монографії Н.С. Котова була переконаною і активною прибічницею східних,

кавказько-каспійських витоків неоліту України. Ця, започаткована В.М. Даниленком (Даниленко 1969), східна версія неолітизації України відома в літературі під назвою «концепція східного імпульсу». Остання лягла в основу докторської дисертації та відповідної монографії (Котова 2002) дослідниці. Н.С. Котова не лише суттєво розвинула, але й гіпертрофувала ідею В.М. Даниленка про «східний скотарський імпульс» з Передкавказзя та Надазов'я, як каталізатор неолітизації України. Авторка монографії 2002 р. не тільки сміливо стверджує, що domestикація вівці, кози, бика, коня, собаки відбулася в Передкавказзі та Надазов'ї ще у VIII тис. до н.е., але й пише про «безсумнівно місцеву domestикацію коня» та свині. «*Із західного Надазов'я і степового Подніпров'я домашні тварини і цей тип тваринництва поширилися у лісостепове Побужжя і децю пізніше по всій території України*» (Котова 2002, с. 60). На думку Н.С. Котової, не лише скотарство, але й «культурні рослини були запозичені мешканцями України у населення Північного Надазов'я та Передкавказзя, а не Балкано-Карпатського регіону». А в Надазов'я навички землеробства потрапили з Анатолії через Кавказ і Нижній Дон ще в середині VII тис. до н.е. (Котова, 2002, с. 75, 76, 82).

У наш час усе більше дослідників неоліту України висловлюють сумніви, щодо відповідної ролі «східного імпульсу» в неолітизації України. У 2012 р. були опубліковані результати палеоботанічних досліджень на двох десятках ранньонеолітичних пам'яток Надазов'я, басейну Сіверського Дінця та Нижнього Дону. У цій публікації переконливо доведено, що найдавніші сліди вирощування культурних злаків у зазначеному регіоні фіксуються лише з другої половини V — початку IV тис. до н.е. на енеолітичних поселеннях середньостогівської культури. Щодо дуже ранніх слідів domestикації рогатої худоби в Надазов'ї, про що, на думку Н.С. Котової, нібито свідчать кістки вівці з нижніх шарів стоянки Семенівка під Мелітополем, то з'ясувалося, що згадані рештки належать не домашній вівці, а дикій сайзі і датуються вони за C14 не VIII тис. до н.е., а серединою VI тис. до н.е. (Motuzaite-Motuzeviciute 2012, р. 14—17).

Наведене ставить під сумнів не лише можливість походження скотарства у Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я, але й саму ідею «східного імпульсу» як каталізатора неолітизації України. Принаймні, саме існування останнього наразі потребує додаткової аргументації.

І ось маємо нову монографію Н.С. Котової, в якій давня і послідовна прибічниця східних витоків неоліту України змінює свою позицію на протилежну: раніше пріоритетний східний імпульс поступився балканському. Звичайно, дослідниця має повне право на перегляд своїх наукових позицій, але при цьому варто визначитися з пріоритетами. Не може бути двох рівноправних центрів неолітизації території України. Принаймні з тексту монографії незрозуміло де знаходиться за Н.С. Котовою батьківщина неоліту України і звідки до нас прийшов перший неолітичний імпульс.

Особливої уваги заслуговує історіографічний розділ книги. У ньому зазначається, що «... *Автори приєдналися до мого припущення про появу першої кераміки на півдні лісової зони в басейні Прип'яті і на Київщині під впливом пізньої бугодністровської культури*» (Котова 2015, с. 11). Генетичний зв'язок раннього етапу дніпро-донецької культури Київщини та Черкащини є одним з базових положень відомої монографії В.М. Даниленка «Неолит Украины» 1969 р. Незрозуміло чому «автори приєдналися до припущення» Н.С. Котової, якщо воно зовсім не її і було сформульоване та оприлюднене В.М. Даниленком задовго до початку наукової діяльності дослідниці.

Щось подібне маємо на тій же сторінці книги, де авторка торкається питання неолітизації Київського Полісся. Згадавши стоянки Бородянка ЗБ, Крушники, Лазарівка, Корма 1, Корма 1Б та ін., вона пише: «*На думку Д.Л. Гаскевича (Гаскевич 2001, с. 66) поселення з крем'яним інвентарем яніславицького типу належать німанській культурі, стоянки з кукрекським набором — дніпро-донецькому населенню, а кордон між ними проходив по басейну р. Тетерев...*». Усі згадані неолітичні пам'ятки Києво-Житомирського Полісся були відкриті, розкопані та інтерпретовані, саме так як пише Н.С. Котова, ще в 70-х — на початку 80-х рр. XX ст. Л.Л. Залізником (1979; 1979а; 1984, с. 104—109, 112; 1985; 1987, с. 72; 1998, с. 192, 232), тобто задовго до згаданої дослідницею роботи Д.Л. Гаскевича.

Два останні приклади змушують згадати вислів «Історіографія — це історія ідей». А будь яку історію можна реконструювати лише враховуючи хронологію подій, у випадку цієї монографії — часову послідовність робіт та висловлювань різних дослідників. Ігнорування зазначеного фактору призводить до того, що позиції окремих дослідників пода-

ються як синхронні і рівнозначні без врахування їхньої хронологічної послідовності. Як наслідок, викривляється історіографічна картина розвитку наукового положення або концепції, ігнорується внутрішня логіка формування сучасного стану тієї чи іншої наукової проблеми. Ця вада значною мірою притаманна історіографічному розділу останньої монографії Н.С. Котової.

Не можу погодитися з шановною авторкою, яка віднесла мою монографію (Залізник 1998) до категорії не наукових, а «популярних книг» (Котова 2015, с. 12). За даними провідного видавництва НАН України «Наукова думка», головним формальним критерієм відмінності наукового видання від популярного є наявність апарату посилань з відповідною бібліографією. Н.С. Котова — переконаний прибічник короткої бібліографії. Зокрема в її монографії 2002 р. список літератури нараховує 142 позиції, у тому числі — п'ять «іноземної» (Kotova, Telegin, Lillie, Timofeev), а рецензована монографія 2015 р. має список літератури з 116 назв. Для порівняння «популярна книга» Л.Л. Залізняка 1998 р. обсягом 30 друкованих аркушів має бібліографію з 780 позицій, у тому числі — 200 латиницею.

Академічна монографія передбачає вичерпність дослідження обраної автором тематики, у тому числі повну бібліографію проблеми. У списку літератури рецензованої роботи практично відсутні праці останніх трьох років (за винятком власних робіт авторки). Не фігурують цілі монографії, які безпосередньо стосуються неолітизації України (Охріменко 2001; Залізник 2005). Невідома авторці моя велика (2,0 д.а.) стаття в журналі «Археологія» (Залізник 2006), яка спеціально присвячена питанням балкано-дунайських впливів (зокрема й кришських) на процес неолітизації України. Лишилася поза увагою останньої ще одна моя стаття в співавторстві з Ю.В. Панченком (Залізник, Панченко 2007), що присвячена критичному аналізу гіпертрофованих уявлень дослідниці про визначальну роль Прикаспію, Кавказу та Надазов'я в неолітизації України.

Не прикрашає монографію і різке звинувачення одного з колег-неолітиків у «непрофесіоналізмі, підтасовці фактів і плагіаті» (Котова 2015, с. 11). Таке серйозне обвинувачення не повинно бути голослівним і потребує вагомих доказів. А ще краще було б узагалі вилучити цей сюжет з тексту. Авторка могла уникнути значної частини подібних недоліків у своїй ро-

боті, якби її книжка пройшла належне обговорення на відповідному відділі Інституту археології НАН України.

Однак мої претензії до останньої книги Н.С. Котової можливо й перебільшені. Адже, судячи з відсутності грифу НАН України та ІА

НАН України, видання не належить до академічних.

Н.С. Котова — енергійна, працьовита і продуктивна дослідниця. Проте її остання монографія хоча й корисна, але не найкраща в її науковому доробку.

Л.Л. ЗАЛІЗНЯК

- Бурдо Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілья-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 5—18.
- Гаскевич Д.Л. Регіональні особливості у неолітизації Прип'ятського Полісся // Гістарично-археологічні тижні. — Мінськ, 2001. — № 16. — С. 36—49.
- Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукутської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія — 2005. — № 3. — С. 24—37.
- Гаскевич Д.Л. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: проблема радіовуглецевих дат // Wspolno tadjiedzstwa archeologicznego ziem Ukrainy s Polski. — Warszawa, 2007. — S. 115—147.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.
- Залізник Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукутской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 5—14.
- Залізник Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 1979а. — 31. — С. 54—65.
- Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Залізник Л.Л., Балакін С.А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. — 1985. — 49. — С. 41—48.
- Залізник Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. — 1987. — 58. — С. 64—73.
- Залізник Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 3—16.
- Залізник Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н.е. — К., 1998.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).
- Залізник Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 3—18.
- Залізник Л.Л., Панченко Ю.В. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 6—14.
- Залізник Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009. (Кам'яна доба України. — Вип. 12).
- Залізник Л.Л. Стародавня історія України. — К., 2012.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В. та ін. Найдавніше минуле Новомиргородщини. — К., 2013 (Кам'яна доба України. — Вип. 15).
- Залізник Л.Л., Сорокун А.А., Переверзєв С.В., Хоптинець І.М. Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 3—18.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
- Котова Н.С. Древнейшая керамика Украины. — К.; Харьков, 2015.
- Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. — Луцьк, 2001.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).
- Motuzaitė-Motuzeviciute Giedre The earliest appearance of domesticated plant species and their origin on the western fringes of the Eurasian Steppe // Documenta Praehistorica. — Ljubljana, 2012. — T. XXXIX. — P. 1—21.
- Zaliznyak L. The late mesolithic subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization. — Poznan, 1998. — Vol. 5. — P. 120—145.

ДО ЮВІЛЕЮ СВІТЛАНИ ОЛЕКСАНДРІВНИ БІЛЯЄВОЇ

28 березня 2016 року свій 70-літній ювілей святкує Світлана Олександрівна Біляєва (Беляєва) — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології, дослідниця взаємодії слов'янського та тюркського етносів.

Народилася Світлана Олександрівна 28 березня 1946 р. у м. Дзауджікау (нині Владикавказ, Північна Осетія, РФ). По закінченню у 1964 р. СШ № 59 у м. Воронеж вступила до історичного факультету Воронежського державного університету, який закінчила у 1969 р. за спеціальністю «історик, учитель історії та суспільствознавства».

Уся трудова та наукова діяльність дослідниці пов'язана з Інститутом археології НАН України, до якого вона прийшла у жовтні 1969 р. і почала працювати на посаді молодшого наукового співробітника відділу давньоруської археології.

Працювала у Слов'яно-Дністровській експедиції (1970), Дніпро—Донбас (1970—1973), проводила розвідки в Черкаській і Київській обл. (1978, 1979), керувала дослідженнями середньовічного поселення Озаричі (1971—1973, 1975).

Однією з перших в Україні Світлана Олександрівна почала вивчення культурно-історичного розвитку південноруських земель другої половини XIII—XIV ст. Ввела до наукового обігу матеріали єдиних на той час майже повністю досліджених сільських поселень ординсько-литовського періоду Комарівка (1964—1968) та Озаричі (1971—1975). Розробляє хронологію і типологію матеріальної культури, особливості господарства сільських поселень післямонгольського часу Середнього Подніпров'я. Особливий наголос дослідниця робить на вивченні спадкоємності давньоруської культурної спадщини, розглядає проблеми історичної гео-

графії, економічного розвитку та культури Середнього Подніпров'я XIII—XIV ст.

У 1978 р. Світлана Олександрівна успішно захистила кандидатську дисертацію «Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований)». У 1982 та 1995 рр. виходять друком дві її монографії «Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв.» та «Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст.» (остання — у співавторстві з А.І. Кубишевим), в яких підводяться підсумки досліджень пам'яток XIII—XV ст.

Протягом 1981—1987 рр. С.О. Біляєва виконує обов'язки ученого секретаря Інституту археології НАН України, у 1987—1996 рр. очолює сектор джерелознавства Інституту, а з 1996 р. стає старшим науковим співробітником відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології. Дослідниця розробляє проблеми історіографічного вивчення та ана-

літичного дослідження процесів вивчення давньоруського сільського господарства на території Південної Русі-України; звертається до проблем історії археології, зокрема пише важливу роботу, присвячену трагічній постаті Т.М. Мовчанівського (у співавторстві). У дев'яності роки ювілярка багато часу та енергії витрачає на роботу по систематизації інформації про археологічні та антропологічні колекції, які знаходяться в Росії, зокрема є автором колективного дослідження «Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України» (1997).

Починаючи з середини 1980-х років Світлана Олександрівна звертається до безпосереднього польового археологічного вивчення середньовічних пам'яток XIII—XVIII ст. півдня і Причорномор'я України. Проведені нею масштабні дослідження золотоординських та османських пам'яток на півдні України дозволяють дослідниці здійснити ґрунтовний порівняльний аналіз основних категорій української та турецької матеріальної культури, вивчити особливості взаємовпливу двох етносів на різних етапах цивілізаційного розвитку, визначити особливості співіснування християнського та мусульманського населення, дослідити торгівельні шляхи в контексті загальної світової системи суходільної та морської торгівлі від Китаю до Західної Європи. З 1990 р. дослідниця очолює Міжнародну південну середньовічну експедицію ІА НАН України, яка проводить розкопки історичного центру м. Очаків, Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровський, турецької фортеці на Кінбурнській косі, залишків фортеці Кизи-Кермен у районі сучасного Берислава Херсонської обл., дослідження інших середньовічних пам'яток Північного Причорномор'я. В експедиції працюють відомі науковці України, Туреччини, Молдови, Великобританії, Канади та США.

У 2012 р. ювілярка успішно захищає докторську дисертацію «Взаємовідносини східнослов'янського і тюркського світів у XIII—XVIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень в Україні)», отримує науковий ступінь та вчене звання провідного наукового співробітника (2013). Підсумком багаторічних досліджень стали її об'ємні та змістовні монографії «Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)» (2012), «Славяне и тюрки в просторах Украины: из истории контактов в XIII—XIV вв.» та «Славяне и тюрки в просторах Украины: Украинско-

османские историко-культурные контакты XV—XVIII вв.» (2015).

Світлана Олександрівна приймає активну участь у численних міжнародних вітчизняних та закордонних (Туреччина, Великобританія, Італія тощо) наукових конгресах, конференціях, семінарах, співпрацює з представниками турецького історичного товариства, здійснює спільні дослідження й міжнародні проекти з Турецькою культурною асоціацією (Стамбул), Егейським університетом (Кале, Туреччина), Університетом 9 липня (Ізмір, Туреччина), Британським Інститутом археології в Анкарі Британської АН, Корнуельським університетом (США).

Змістовні і об'ємні дослідницькі здобутки, таланти, науковий авторитет, високий професіоналізм і сумління ювілярки давно і заслужено визнані як вітчизняними, так і закордонними колегами. Цілком закономірно Світлана Олександрівна отримала звання «Визначна людина світу» на міжнародному конгресі в Стамбулі (Туреччина, 2009). Вона є членом багатьох вітчизняних та міжнародних наукових організацій: Міжнародної Ради з питань пам'яток і видатних місць (ICOMOS), Британського інституту в Анкарі Британської академії наук (BiA), Міжнародної асоціації істориків ісламського мистецтва, Міжнародної асоціації ісламської археології, Міжнародної академії люльок (Ліверпуль, Великобританія), Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПіК), головою правління історико-культурної асоціації «Україна—Туреччина».

У науковому доробку ювілярки близько 250 наукових праць, зокрема 10 монографій та розділів у колективних монографічних виданнях Інституту, зокрема «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» (1984), «Археология Украинской ССР», (1986, т. 3); Давня історія України (2000, т. 3); Село Південної Русі X—XIII ст. (2003).

Дослідниця докладає багато зусиль до справи охорони культурної спадщини. Зокрема вона є одним із авторів історико-архітектурного опорного плану, проекту зон охорони пам'яток і проекту меж, режимів використання історичних ареалів та проекту туристичних перспектив міста м. Очаків. Також всіляко сприяє підготовці експозицій військово-історичного музею Очакова та Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею, постійно займається організацією виставок та експозицій в інших музеях України.

Чуйна і добра людина, дуже енергійна, працьовита і творчо обдарована дослідниця Світлана Олександрівна перебуває у розквіті своїх наукових сил, приймає активну участь у житті й діяльності свого відділу, допомагає молодим дослідникам, виступає рецензентом численних наукових праць, дисертацій, здійснює наукове керівництво пошукачами й аспірантами, активно популяризує результати наукових дослі-

джень, займається викладацькою діяльністю. Співробітники відділу давньоруської та середньовічної археології, колеги з Інституту археології та інших наукових, музейних, вузівських установ щиро вітають дорогу і шановну Світлану Олександрівну з ювілеєм, бажають мудрого довголіття, міцного здоров'я, реалізації нових творчих задумів і планів, цікавих досліджень та відкриттів.

ДО 60-річчя МИХАЙЛА ЮРІЙОВИЧА ВІДЕЙКА

23 січня 2016 р. святкував 60-річчя кандидат історичних наук, археолог Михайло Юрійович Відейко.

Знайомство авторів цих рядків з ювіляром відбулося в польових умовах. З перших хвилин було зрозуміло, що маємо справу з майстерним польовиком та організатором. Михайло Юрійович легко й залюбки береться за роботу будь-якого рівня складності, адже має величезний досвід (майже 40 років) польових досліджень, керування окремими загонами та власними експедиціями. Географія його польових досліджень досить широка — від Одри й Пруту до Дніпра.

М. Відейко якось згадував, що в університеті, обравши темою своїх подальших наукових досліджень Трипілля, у відповідь отримав фразу: *«В трипільській культурі вже нема чого досліджувати, там все і так відомо»*. Однак наукова діяльність ювіляра доводить протилежне. Учений постійно знаходить нові актуальні проблеми й пропонує цікаві ідеї для їхнього розв'язання, залучаючи широке коло джерел та аналогій.

У наукових дослідженнях М. Відейка завжди виділяється одна особлива тема — це трипільські мегапоселення («протоміста», поселення-гіганти), унікальні для мідного віку пам'ятки Європи, які заслуговують бути внесеними до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Перший досвід польової роботи М. Відейко отримав на одному із знакових мегапоселень

Буго-Дніпровського межиріччя — Майданецькому. Поруч зі своїм учителем М.М. Шмаглієм працював на пам'ятці майже 20 років. За цей час ними було розроблено програму комплексного вивчення великих поселень, представлено низку цікавих інтерпретацій внутрішньої структури, ролі та демографії цієї унікальної пам'ятки. Однак, у 1990-х рр. дослідження було призупинено.

Кінець 2000-х рр. ознаменувався початком нового етапу досліджень мегапоселень. Запропонований раніше комплексний підхід було розкрито повною мірою із залученням сучасних принципів і технологічних можливостей британських та німецьких методик. Під керівництвом М. Відейка, Дж. Чепмена, Й. Мюлле-

ра та К. Рассмана було розпочато дослідження на мегапоселеннях біля сс. Небелівка (2009—2014) та Майданецьке (2013—2014), проведено геофізичні розвідки низки інших пам'яток. У результаті отримано нові геофізичні плани поселень, які дозволили виявити низку археологічних комплексів, до цього невідомих на подібних пам'ятках: рови, житла слабких магнітних аномалій, численні ями, гончарні горни, споруди великих розмірів («мегаструктури»). Усі категорії аномалій було перевірено польовими дослідженнями.

Особливо варто відзначити проведені в 2012 р. розкопки мегаструктури в Небелівці. Залишки будівлі займали величезну площу (21 × 60 м), яку вдалося дослідити за один сезон. Під час розкопок вивчено численні деталі інтер'єру, зафіксовано елементи складної конструкції, відтворено планування найбільшої споруди в праїсторії південно-східної Європи.

Результати багаторічних досліджень проблематики мегапоселень М. Відейко представив у монографіях, збірниках та окремих статтях. Щороку завдяки наполегливій праці ювіляра виходять нові роботи, присвячені цій темі, дослідження якої ще далекі від свого завершення.

Крім того, в останні роки експедиції Михайла Юрійовича стали своєрідною платформою, на якій встановилися міжнародні зв'язки між представниками молодого покоління археологів з України та Молдови, результатом чого є спільні дослідження на території цих країн.

Ювіляр — людина ерудована, енциклопедичних знань — очолив складний проект з підготовки першої комплексної енциклопедії трипільської культури (2004). Двотомна праця — «Пам'ятник Трипільлю», як влучно висловився Л.С. Клейн — була підготовлена за надзвичайно короткий час зусиллями десятків фахівців із багатьох країн.

Нині М. Відейко залучений до нового проекту — він координатор від України в п'яти-томному проекті «Енциклопедії культурного комплексу Кукутень-Трипільля». У праці планується детально відобразити весь спектр сьогоденних знань про трипільську культуру, зокрема її повну характеристику на територіях України, Молдови та Румунії. Енциклопедію планують видати у 2017 р. англійською мовою.

Окрім археології Кукутень-Трипільля, М. Відейка цікавить доба бронзи, середньовіччя, історія домобудівництва й зброї, історичні реконструкції. Науково-популярне видання дослідника «Україна: від Трипільля до антиків», яке вийшло кількома мовами, пропонує зацікавленим читачам барвисту картину тисячолітньої історії України.

Зазначені професійні успіхи та особисті якості М. Відейка — це результат постійної та самовідданої праці ювіляра. У науковому доробку вченого 600 статей та понад десять монографій.

Щоб згадати усі наукові досягнення М. Відейка, а також перелічити проекти, виставки, конференції та інші заходи, учасником або організатором яких він був, не вистачить обсягу цілого журналу. Але ще не час підводити підсумки, адже ми впевнені, що попереду шановного ювіляра чекає багато нових звершень.

Побувавши одного разу в домі ювіляра, назавжди запам'ятаєш атмосферу гостинності, люб'язності та затишку, що там панує. Безсумнівно, це заслуга і господаря, і його господині Наталі Борисівни Бурдо. Вона — кохана дружина, життєва супутниця та берегиня домашнього вогнища, а крім того — колега-археолог, мудрий порадник, помічник та справедливий критик.

Щиро бажаємо шановному Михайлу Юрійовичу не зупинятись на досягнутому, якими б високими не були Ваші успіхи! Многая літа!

В.С. РУДЬ, С.В. ЦЕРНА

ДВІ ВАЖЛИВІ ДАТИ В ІСТОРІЇ СКІФОЗНАВСТВА

Рис. 1. Засідання координаційної ради з питань наукового вивчення Більського городища. Котельва, березень 2016 р.

Для науковців, пов'язаних з історією вивчення одного з найбільших та найвідоміших укріплень скіфської епохи на теренах Лівобережної України — Більського городища — поточний рік став знаменним двома подіями. Виповнюється 110 років від початку його археологічного дослідження та 95 років від дня народження патріарха лівобережної школи археології Бориса Андрійовича Шрамка. Цей видатний вчений, професор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, близько 40 років життя присвятив видатній пам'ятці та ототожнював Більське городище з містом Гелоном.

З цієї нагоди 25 березня 2016 р. на базі Історико-культурного заповідника «Більськ» відбулося засідання Координаційної ради з питань наукового вивчення Більського городища. Ініціаторами проведення заходу були Інститут археології НАН України та Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Серед учасників були науковці з Інституту археології (д. і. н. С.А. Скорий, к. і. н. Д.С. Гречко), Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (к. і. н. О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова), Музею археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразі-

на (к. і. н. І.Б. Шрамко, к. і. н. С.А. Задніков), Полтавського обласного відділення Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України» (к. і. н. Ю.О. Пуголовок, к. і. н. В.В. Котенко) та управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації (О.В. Коротя) (рис. 1).

На науковому засіданні розглядалися результати археологічних досліджень Більського городища останніх років та майбутні плани, пов'язані з діяльністю Літньої польової школи на базі заповідника «Більськ». Виступи супроводжувалися дискусіями і фаховими коментарями науковців.

У межах роботи Координаційної ради неабиякий інтерес викликала презентація книжок, серед яких були збірки «Більське городище в наукових працях Б.А. Шрамка» (підготовлена і видана зусиллями ІКЗ «Більськ») та «Старожитності Лівобережного Подніпров'я—2016» (щорічно друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства НАН України, Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури).

Книжка «Більське городище в наукових працях Б.А. Шрамка» містить три розділи, що відображають результати багаторічних досліджень автором міста Гелона. Перший розділ видання має назву «Наукові праці 1965—1986 рр.», другий — «Бельское городище скифской эпохи (го-

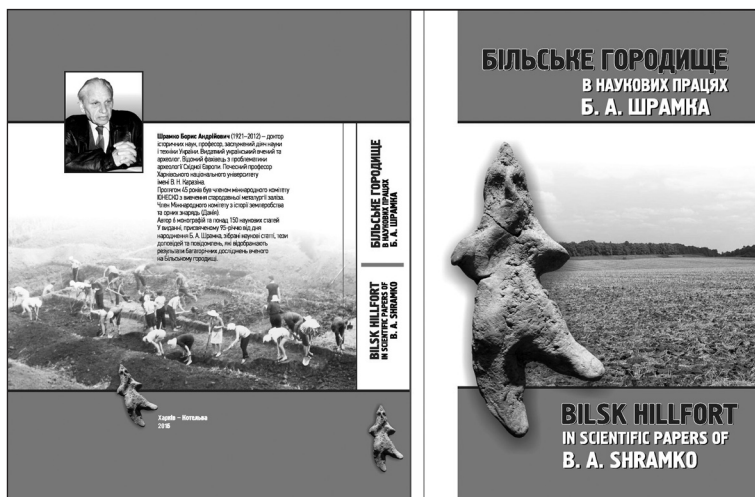

Рис. 2. Обкладинка книжки «Більське городище в наукових працях Б.А. Шрамка»

род Гелон» (монографія 1987 р.), третій — «Наукові праці 1987—2012 рр.» (рис. 2). Роботи науковця розміщено в хронологічній послідовності, що дає змогу простежити розвиток поглядів дослідника на місце та роль Більського городища в системі етнокультурних процесів, які відбувались в Східній Європі за доби раннього заліза. У виданні розміщено кольорові фото та вклейки, пов'язані з монографічним матеріалом.

Директор ІКЗ «Більськ» (І.І. Корост) і провідні наукові співробітники установи (І.Б. Шрамко, С.А. Задніков) зазначили, що ідея випуску полягала у зібранні всіх, пов'язаних з Більським городищем, робіт дослідника, зокрема і досить рідкісних, що наявні в єдиному фоліанті, для ознайомлення з ними широкого кола науковців. Особливістю збірки є те, що після перевидання її можливо продовжити статтями на тематику подальших досліджень Більського городища.

Учасники зібрання, працівники Інституту археології НАН України С.А. Скорий та

Д.С. Гречко, під час обговорення видання оцінили його, як вагомий результат проведеної праці, з логічною та добре продуманою структурою. О.Б. Супруненко зазначив, що книжка є пам'ятником Борису Андрійовичу Шрамку і подарунком для скіфологів.

Збірка «Старожитності Лівобережного Подніпров'я-2016» охопила статті та публікації дослідників з археології бронзового віку, кіммерійської, скіфської та сарматської епох, раннього, розвинутого й пізнього середньовіччя, козацького часу (рис. 3). Вони присвячені проблематиці вивчення стародавніх поселень, поховальних пам'яток, скарбів, знахідок, які виявлені під час науково-рятивних робіт на території Полтавської, Сумської і Харківської обл., зокрема у межах Більського городища, Сторожівського могильника, Полтави та Кременчука.

Ці видання будуть цікавими не лише для археологів, істориків, музейних працівників та пам'яткоохоронців, а також для всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Л.А. ЦЬОМКАЛО

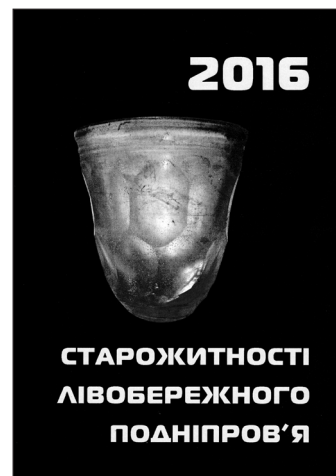

Рис. 3. Обкладинка збірки «Старожитності Лівобережного Подніпров'я—2016»

ПАМ'ЯТІ ЦИГИЛИКА ВОЛОДИМИРА МИКОЛАЙОВИЧА

На 80-му році пішов з життя відомий вчений, кандидат історичних наук Цигилик Володимир Миколайович, що стало для української археологічної науки важкою втратою.

Навчався майбутній вчений у Львівському державному університеті на історичному факультеті, після закінчення якого (1958) і до кінця життя працював в Інституті суспільних наук АН УРСР (з 1993 р. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ), спочатку на посаді лаборанта, і далі пройшовши всі сходинки наукового кар'єрного зростання. Понад 10 років Володимир Михайлович очолював відділ археології (1986—1997 рр.). В.М. Цигилик є автором понад 150 наукових праць та співавтором восьми колективних монографій.

Наукові інтереси вченого були зосереджені на вивченні пам'яток ранньоримського часу. Він відкрив і дослідив на території Подністров'я цілу низку поселень липицької культури, яка раніше була представлена лише поховальними пам'ятками. Матеріали таких селищних пам'яток як Верхня Липиця, Ремезівці, Майдан-Гологірський та ін., здобуті під час власних розкопок, стали основою кандидатської дисертації вченого «Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е.» (1971), а також монографії з такою ж назвою (К., 1975). У цій праці вперше було представлено житлобудівництво, господарську діяльність та побут липицьких племен, подано історичний аналіз складної етнокультурної ситуації, що склалася в регіоні першої чверті I тис. н. е. внаслідок потужних різновекторних міграційних процесів, показано тісну взаємодію фракійського та германського (пшеворська культура) населення. Липицькі пам'ятки були основним предметом польових і теоретичних досліджень Володимира Миколайовича і у наступні роки. Опубліковані згодом нові матеріали з розкопок низки поселень (Водники, Липівці, Золота Липа, Березовець, Свірж, Стрілки) значно розширювали уявлення про цю культуру. Зокрема було відкрито залізоборбні та гончарний горни липицької культури, що засвідчило високий розвиток ремесла у липицькому суспільстві. Величезною

заслугою вченого вважаються розкопки могильника поблизу с. Болотня.

Володимир Миколайович був прекрасним польовим дослідником, досконало володів методикою археологічних розкопок, яку успадкував від своїх учителів М.Ю. Смішка та В.Д. Барана. Крім липицьких старожитностей, завдяки його польовим роботам та публікаціям, у науковий обіг було введено низку селищних пам'яток черняхівської культури із заглибленими житлами з печами-кам'янками, металургійний центр IX—XI ст. поблизу с. Рудники на Верхньому Дністрі. Під його керівництвом дослідника під час підготовки Зводу пам'яток було відкрито і зафіксовано сотні нових поселень та курганів.

В.М. Цигилик був дуже ретельною людиною, як у ставленні до колег, так і у наукових теоретичних узагальненнях. Можливо тому, іноді від моменту закінчення розкопок пам'ятки до публікації матеріалів проходив досить значний відрізок часу. Наукові роботи вченого завжди викликали інтерес у зарубіжних колег і є цінним внеском у загальноєвропейську археологічну науку.

Володимир Миколайович походив із с. Коропуж на Львівщині, але все життя прожив у Львові; був справжнім львів'янином — елегантним, привітним, ввічливим, галантним. Добру пам'ять про нього назавжди збережуть його рідні, друзі та колеги.

© Л.В. ВАКУЛЕНКО, О.В. ПЕТРАУСКАС, 2016

Л.В. ВАКУЛЕНКО, О.В. ПЕТРАУСКАС

НАШІ АВТОРИ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова, *aksyonovvictor@gmail.com*

ВАКУЛЕНКО Ліна Василівна — доктор історичних наук

ДІДЕНКО Сергій Васильович — завідувач сектору «Археологія доби раннього заліза» науково-дослідного відділу збереження фондів НМІУ, *svdidenko@yandex.ru*

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — співробітник лабораторії археології та етнології Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, *rknozel@yandex.ua*

КОСТЕНКО Антон Віталійович — науковий співробітник сектору археології Херсонського обласного краєзнавчого музею, *anthonykostenko@mail.ua*

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна — аспірантка відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, *ludmila6ko@gmail.com*

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, *mogilov@mail.ru*

НЕЗДОЛІЙ Олександр Іванович — провідний науковий редактор редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, *oleksandr_nezdolii@ukr.net*

ПАНЧЕНКО Валерій Валентинович — заступник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та міжрегіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, *archeol57@mail.ru*

РУДЬ Віталій Сергійович — аспірант відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України, *rud.vitalii12@gmail.com*

СЕГЕДА Сергій Петрович — доктор історичних наук

СПІЦИНА Лариса Анатоліївна — науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ТИТОВА Олена Миколаївна — кандидат історичних наук, вчений секретар Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, *mukolatovkaylo@ukr.net*

ЦЕРНА Станіслав Валентинович — аспірант Інституту археології РАН (Москва, Росія); співробітник Університету Вища Антропологічна Школа (Кишинів, Республіка Молдова)

ЦЬОМКАЛО Лариса Анатоліївна — науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» (Котельва Полтавської обл.), *bilsk_gelon@ukr.net*

ЧЕЧУЛІНА Ірина Олексіївна — студентка Національного університету ім. Т. Шевченка, *irusia500@gmail.com*

ШЕВЧЕНКО Анастасія Віталіївна — аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту археології, *dr.schultz.1399@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВ	— Археологические вести
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АО	— Археологические открытия
АОН	— Археологические открытия на новостройках
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
БФ	— Боспорский феномен
ВДИ	— Вестник древней истории
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДБК	— Древности Боспора Киммерийского
ДГС	— Древности Геродотовой Скифии
ЗООИД	— Записки Одесского Общества истории и древностей
ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук
ИАК	— Известия Археологической комиссии
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения института истории материальной культуры
МАИАСК	— Материалы по истории и археологии античного и средневекового Крыма
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НА НМІУ	— Науковий архів Національного музею історії України
НАВ	— Нижневолжский археологический вестник
НО	— Надписи Ольвии
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПИО	— Проблемы исследования Ольвии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СТАИМК	— Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
СГМИИ	— Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина
СГЭ	— Сборник Государственного Эрмитажа
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ХСб	— Херсонесский сборник
CIL	— Corpus inscriptionum Latinarum
CVA	— Corpus Vasorum Antiquorum
IOSPE	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae